

ПЕДАГОГІЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНИ

**ПРАЦІ
ВОЛОДИМИРА
ДУРДУКІВСЬКОГО
У ФОНДАХ ПЕДАГОГІЧНОГО
МУЗЕЮ УКРАЇНИ**

(ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Педагогічні републікації

Випуск 11

Вінниця
2024

УДК 37.477 «XX» (091)

П 70

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою Педагогічного музею України
(протокол № 6 від 25 червня 2024 р.)*

- Укладач** Міхно О.П., д-р. пед. наук, старший дослідник,
директор Педагогічного музею України
- Науковий консультант** Сухомлинська О. В., д-р пед. наук, професор, дійсний член НАПН України
- Відповідальний за випуск** Рудницька Т. М., старший науковий співробітник Педагогічного музею України

П 70 **Праці Володимира Дурдуківського у фондах Педагогічного музею України (до 150-річчя від дня народження)** / [укладач : О. П. Міхно ; наук. консультант О.В. Сухомлинська]. Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю.В., 2024. 282 с. (Сер. «Педагогічні републікації» ; вип. 11)
ISBN 978-617-7721-696

Одинадцятий випуск видавничої серії «Педагогічні републікації» містить праці українського педагога Володимира Дурдуківського та статті про його життя й діяльність, які зберігаються у фондах Педагогічного музею України.

Видання адресовано вченим, аспірантам, докторантам, музейним і бібліотечним працівникам, усім, хто цікавиться історією української освіти.

На стор. 1 обкладинки: репродукція картини «Учитель» (худ. М. Козик. 1920-ті) з книги М. Кальницького «Гимназии и гимназисты» (Київ, 2014. С. 41).

ISBN 978-617-7721-696

УДК 37.477 «XX» (091)

© Педагогічний музей України, 2024

Від укладача

У 2014 р. Педагогічний музей України започаткував видавничу серію «Педагогічні републікації», яка має на меті популяризувати й актуалізувати маловідомі або призабуті праці українських педагогів та освітніх діячів минулого й тематичні підбірки матеріалів з певної проблеми.

Пропонована вашій увазі книга є одинадцятим випуском цієї серії і містить 11 републікацій праць українського педагога Володимира Дурдуківського (1874–1938) та статей про його життя й діяльність, які зберігаються у фондах Педагогічного музею України.

Републікації об'єднано у два розділи:

- «Праці Володимира Дурдуківського» (8) з фахових педагогічних часописів «Світло» (Київ, 1910–1914), «Вільна українська школа» (Київ, 1917–1920), «Радянська освіта» (Харків, 1923–1931) та з книги «Праці науково-педагогічної комісії при ВУАН» (Київ, 1929);
- «Статті про Володимира Дурдуківського» (3) з журналу «Радянська освіта» (1926, № 3), книги «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору» (Київ, 2003) та навчально-методичного посібника «Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття)» (Луганськ, 2010).

Видання присвячене 150-річному ювілею Володимира Дурдуківського, який відзначається на державному рівні відповідно до Постанови Верховної Ради України від 21 грудня 2023 року № 3536-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024–2025 роках» та Рішення Київської міської ради від 18 січня 2024 року № 7588/7529 «Про відзначення на території міста Києва пам'ятних дат і ювілеїв у 2024 році».

Матеріали розміщено за хронологічним принципом, орієнтуючись на рік публікації. На початку кожної статті після її назви подано виноску з бібліографічним описом видання, де матеріал було опубліковано вперше. Рік першої публікації зазначено також у змісті після назви статті (в дужках).

Ураховуючи важливість дбайливого ставлення до історико-культурної специфіки національного правопису, у виданні повністю збережено особливості орфографії розміщених матеріалів. Збережено також виділення в текстах.

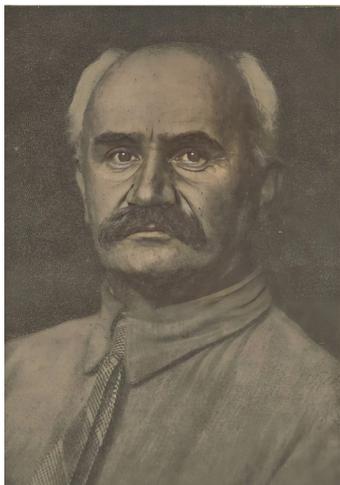
У додатку подано бібліографічний список відомих станом на сьогодні праць В. Дурдуківського.

З метою надання зацікавленому читачеві якнайширшого доступу до серії «Педагогічні републікації» видання виходить у двох варіантах: друкованому та електронному, який розміщено на сайті Педагогічного музею України <http://pmu.in.ua/> у розділі «Публікації». Перелік усіх випусків серії подано наприкінці видання.

Висловлюємо щирю вдячність за високофахову консультацію головному науковому співробітнику Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, докторці педагогічних наук, академіку НАПН України О. В. Сухомлинській.

Зауваження та пропозиції просимо надсилати на адресу:
Педагогічний музей України,
вул. Володимирська, 57, Київ, 01030
або pedmuz@gmail.com

Дурдуківський Володимир Федорович

Володимир Федорович Дурдуківський (псевдоніми і криптоніми: *В. Мировець, В. Коновченко, Скаvlo, В.М. Д-ський, М-ць та ін.*; 17(29).09.1874, с. Пединівка, нині Звенигородського р-ну Черкаської обл. – 16.01.1938, Київ), педагог, літературознавець, мовознавець, громадський діяч.

Народився в багатодітній сім'ї священника. Навчався в духовному училищі, Київській духовній семінарії, у 1899 завершив освітні студії в Київській духовній академії.

Педагогічний шлях розпочав у духовній семінарії, працював викладачем історії в жіночій гімназії. Брав активну участь у житті Київської громади, був діяльним членом і співробітником видавництва «Вік», українських наукових товариств (у Львові та Києві). У 1906 долучився до створення київської «Просвіти» та заснування Всеукраїнської спілки вчителів. Постійний автор журналу «Київська старина», один із фундаторів першого українського педагогічного журналу «Світло», а також журналу «Вільна українська школа».

Вчительська праця була сенсом його життя. Після 1917, в період діяльності українських урядів, брав активну участь у створенні «Товариства шкільної просвіти», що в березні 1917

заснувало Першу українську гімназію ім. Тараса Шевченка. Спочатку викладав тут українську мову і літературу, а пізніше очолив заклад. Тоді ж активно працював у Всеукраїнській академії наук (ВУАН): виконував обов'язки голови термінологічної комісії, члена-редактора «Комісії словника живої мови», очолював Науково-педагогічне товариство, утворене з науково-педагогічної комісії.

У 1929 заарештований у справі «Спілки визволення України» і засуджений на 8 років. Випущений з-під варті в 1930. Упосліджений, вів злиденне, напівголодне життя. У грудні 1937 знову заарештований за «антирадянську діяльність» і за вироком «трійки» страчений 16 січня 1938. Похований на спецділянці НКВС в Національному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили».

Викреслене на десятиліття з історії культури й освіти, ім'я Володимира Дурдуківського у 1997 повернулося до педагогів, читачів та шанувальників. Нині історіографія про його життя і діяльність налічує 41 позицію, що свідчить про непересічність його постаті, внесок у розвиток національного культурологічного напрямку української педагогіки.

Ольга Сухомлинська

**ПРАЦІ
ВОЛОДИМИРА
ДУРДУКІВСЬКОГО**

З щоденника вчителя¹

Viribus unitis.

24 квітня (вівторок). – Одержав нову книжку «Світла...». Розгорнув, розрізав, переглянув зміст. Одхилився й замислився. Довго-довго сидів, опанований думками, – сидів, забуваючи, де я й що я... Так весело, так радісно у мене на душі. Кожен раз, як приносять мені «Світло», я не можу стримати почуття живої радості, навіть гордощів. «Світло!»... Це ж наша власна вчительська хатина, це ж наш власний захисток, це ж наша оборона проти численних запеклих ворогів народу нашого й його відродження... Нарешті й ми дожили, дочекалися того щасливого часу, коли й у нас, як у всіх культурних народів, є свій педагогічний орган, на сторінках якого ми можемо сміливо обмірковувати свої численні просвітні справи, розглядати різні питання теорії і практики виховання та науки шкільної, виливати свої тяжкі болі, що так багато зустрічає на своїм терном вкритім шляху вчитель – українець ... Несе наше «Світло» світ і правду, – розганяє тяжкі, непрозорі хмари чужої школи, що заховала од нашого народу світ справжньої, рідної науки, – що замість знання й правди тільки затуманює, задурює наш бідний народ... Світить наше «Світло»... Нарешті дочекалися, хвала Богові... І знов беру я в руки «Світло», переглядаю його... Аж ось погляд мій падає несподівано на таку велику, таку огрядну книжку відомого російського педагогічного журналу «Вестник Воспитанія»... й сумно стає мені, болить душа моя... Чому ж наше «Світло» таке маленьке, таке тоненьке, таке вбоге, порівнюючи з російським журналом... Скільки великих, гарних

¹ Мировець В. З щоденника вчителя. Світло. 1912. Книжка дев'ята. Травень. С. 60–67.

педагогічних журналів мають москалі!.. А ми?.. Невже ж ми, великий, тридцяти-мільйоновий нарід, не можемо видавати, підтримувати хоч один великий педагогічний журнал?.. Великий, тридцяти-мільйоновий народ... А чи багато ж з цього народу є національно свідомих людей, що визнають потребу рідної школи, що розуміють вагу національного виховання й шкоду денационалізації?.. А чи багато ж з цього народу передплатників має наше «Світло»? Чи багато ж так званих вкраїнців gente вважають своїм обов'язком передплачувати, хоч цим матеріально допомогати працівникам, що взяли на свої плечі тяжке діло видання журналу? Перегляньте книжки журналу з початку його видання, – а ще краще –роспитайте його керманічів, чи багато допомоги хоч літературним матеріалом має наше «Світло», – чи вважають наші такі численні вчителі своїм обов'язком писати до свого єдиного органу, – чи не доводиться шановній редакції «Світла» страшенно напружувати свої сили, щоб складати хоч такі маленькі книжечки журналу?.. І так соромно стає за все наше таке байдуже що до національної справи, таке недбайливе, таке інертне громадянство. Боляче згадувати й про наше вчительство, що так близько стоїть коло народньої освіти, що мусить розуміти вагу й необхідність рідної школи, і, не вважаючи на все це, так байдуже, так недбало ставиться до єдиного нашого педагогічного органа... Так хочеться мені й самому спокутувати свій гріх перед редакцією «Світла» (бо я й сам ще нічого не писав до нього) й звернутись з гарячим закликком до всього свідомого українського громадянства, а особливо до українських вчителів. Панове й товариство, – неville Ви не розумієте, яке велике діло робить і мусить робити «Світло»?.. Чому ж не допомагаєте йому? Невже ж у нас нема сили й змоги повести гарно, як слід, свій єдиний педагогічний журнал?.. Сором і ганьба всім нам буде, як мусить припинитись через байдужість громадянства наше «Світло». Сором і ганьба нам за те, що звалили таку надмірно велику й поважну роботу на плечі кількох щирих працівників, що надриваються в роботі, а ми не хочемо й пальцем об палець ударити, щоб допомогти

їм!.. Єднаймося ж, не забуваймо свого великого, святого, національного обов'язку!.. Обов'язково передплачуймо сами «Світло» і всіх своїх знайомих закликаймо до передплати, щоб таким чином поставити на більш певний та надійний шлях хоч матеріальний бік справи.. А ми, товариші – вчителі, пам'ятаймо ще й те, що мусимо писати до «Світла», – мусимо подавати йому матеріал, – мусимо підтримувати його своїми статтями, дописами, кореспонденціями... Кожен вчитель – українець повинен пам'ятати це... Не одмовляйся тим, що не вмієш писати статей, що не маєш літературного талану... Не можеш писати наукових статей, ширших теоретичних розправ, – надсилай дописи, давай фактичний матеріал, пиши про свої думки, бажання, цікаві пригоди з вчительської практики... Програма «Світла» така широка, що кожен щирий робітник знайде собі коло неї роботу, аби тільки була охота... З ласкавого дозволу шановної редакції з цієї книжки я розпочинаю новий одділ журналу: «3 щоденника вчителя»... Звертаюся з гарячим проханням до товаришів – вчителів прийняти участь в цім одділі. На мою думку, цей одділ не потребує ні спеціальних знаннів, ні особливого літературного хисту, – до цього одділу може писати кожен вчитель, що більш-менш свідомо й з увагою ставиться до своєї роботи. В житті й діяльності кожного вчителя трапляється так багато окремих цікавих фактів, які можуть допомогти нашій просвітній справі, – так багато доводиться передумати йому й пережити... Оці-то окремі, дрібні, але цікаві з громадського боку, факти, думки й почування треба занотовувати й подавати до загальної уваги...

Любе товариство! Ми тепер маємо свою хату, своє огнище. Єднаймося ж коло спільної праці, – не забуваймо, що єднання – сила, перед якої не може встояти ніяка, сама міцна фортеця... Єднаймося коло нашого маленького, але свого, рідного «Світла», – пробиваймо йому широку дорогу, – допомагаймо йому все зростати та розвиватись... Нехай світить наше «Світло», – нехай счезають темні хмари, що закривають од нашого народу світ справжньої науки, – нехай ясним сонцем сяє наше «Світло» і лє своє ясне проміння на наш темний, убогий народ!.. Маленьке

наше «Світло», – невеликі сили в нас... Не лякаймося! Погляньмо на маленьких комашок: які вони маленькі та слабосилі, – а які великі гнізда роблять... Єднаймося ж, любі товариші, працюймо... і тоді швидко настане час, коли ми не з сумом, не з соромом, а з великим задоволенням візьмемо до своїх рук книжку нашого «Світла»: вона буде мати вигляд не гірший од інших журналів, в ній буде хоч капелька й нашого меду...

28 квітня (субота). – Тільки що повернувся з школи. Втомився дуже. Хочеться одпочити, але разом з цим тягне до щоденника: хочеться де-що записати, де об чім поміркувати. В мене вже виробилася така звичка, що я найкраще можу обміркувати яке-небудь питання тільки тоді, коли почну за його писати в щоденнику.

Сьогодні у мене цікавий день. У нас екзаменувалися де-кілька хлопців на народнього вчителя. Довелося мені екзаменувати одного хлопця по методиці навчання грамоти. Хлопець цей – скінчив, здається, двохкласову школу – парубок років двадцяти, вкраїнець з походження, з характерною за-для вкраїнця російською вимовою. Всі іспити він складав дуже добре, – одже, видно, людина не без знаннів, чимало читав, не без хисту, не без розуму. Навіть з «сочиненієм» по російській мові він покінчив благополучно. Оставалася одна методика російської мови. Я вже раніш екзаменував цього хлопця з російської мови і міг переконатись, що передо мною стоїть досить розумний і серйозний кандидат на вчителя... Почитаю екзаменувати. Питаю про методи навчання грамоти... Мій хлопець так гарно, так розумно, так докладно розказує про аналітичний, синтетичний і сінкретичний методи. Прошу сказати мені, з яких саме слів треба розпочинати науку грамоти. Хлопець мій, не вагаючись, каже, що 1) треба вибирати слова коротенькі, 2) з голосними згуками, 3) не важкі за-для вимови, 4) цілком відомі дітям, – а коли слово маловідоме, то треба показати його малюнок («применить наглядность обучения»). Трохи ще побалакавши з хлопцем про те, які треба вибирати зразу голосні згуки та

півзгуки, – я загалом задовольняюся його відповіддю. Од теорії переходимо до практики.

— А з якого слова Ви сами, – питаю я – почнете навчання грамоти?

Я почну, – відповідає мені хлопець, – з слова «ау.» Це слово саме коротеньке, – його гарно аналізувати по згуках, бо воно складається тільки з двох голосних згуків, – воно лехке за-для вимови і добре відоме дітям. Мало не всі кращі букварі, – додає він, – починають навчання з цього слова і навіть коло цього слова за-для «наглядности» є така картинка: дівчинка заблудилася в лісі, – розкриває ротика і кричить: «ау», «ау»... Подивившись на цю картинку, кожна дитина лехко зрозуміє, що під нею мусить бути підписано, й зрозуміє слово: «ау»...

— Добре, – кажу я. – А скажіть мені, чи всіх дітей можна однаково навчати?

І на це питання чую розумну відповідь. – Ні, не всіх, – каже мій хлопець: – вчитель мусить добре знати, кого саме він вчить, – мусить принатурюватись до своїх учнів.

— Так, правда... А з якого слова Ви починали б навчання грамоти, коли б учителювали в нас, на Україні, питаю я.

— По-українському не можна вчити, – разом випалює мені мій хлопець: бо діти не розуміють української мови. Треба навчати їх руською мовою, по руських букварях.

Так сумно, так боляче стало мені, коли я почув цю безглузду відповідь, і так жалко мені стало мого бідного, розумного хлопця. Побував він, мабуть, в добрих руках, – гарно розказали йому, що таке рідна мова, рідна школа, – яку вагу має рідна мова в процесі навчання грамоти. Так гарно вивчити методіку, знати думки кращих педагогів що до навчання грамоти і не розуміти зовсім, що без рідної мови неможливо навчати грамоти. Бідний, засліплений недобросовісною, зхвальшованою теорією хлопець!.. Мабуть, не раз застерігали його, щоб берігся, як огню, всього свого, рідного, українського, – старанно прищіплювали йому призи́рство до рідної мови, до рідного народу, – закликали любити «великий, прекрасний русській язик и народ,» – не слухати

«так званих» українців, що навертають до свого, до рідного, – покалічили своєю брехнею молоду душу... Я думаю, мій хлопець гадав, що я хочу його піймати, підставити йому ножку. Я певен: він вважав, що своєю відповіддю мусить цілком задовольнити мене: він же казав так, як його навчено в школі, – так, як казали йому його вчителі!

— Так Ви і в нашій, вкраїнській, школі розпочнете науку з слова – «ау,» – питаю я хлопця.

— Еге ж, – швидко відповідає він мені, – і починає знов перелічувати, чому треба розпочинати науку з цього саме слва.

— Де ви родились, – питаю я хлопця.

— В Київській губернії, відповідає він.

— Як називається наш край?

— Малоросія або Україна.

— Хто живе в Малоросії або на Вкраїні.

— Малороси або вкраїнці.

— Якою мовою вони розмовляють?

— Мужики розмовляють «по-хохлацки.»

— А ви сами – як балакаєте дома, з батьками та родичами селянами?

— Я балакаю «по-руски», – тільки рідко коли по-хохлацьки.

— А діти в Вашому селі балакають по-руському і розуміють московську мову?

— Ні, діти наші всі балакають по-хохлацьки і не розуміють московської мови.

— То як же Ви думаєте зразу вчити дітей руською мовою й починаєте навчання грамоти з руського слова.

— Дітей треба зразу ж привчати до руської, образованої мови і одучати од хохлацької, «мужицької».

— Як же ви думаєте привчати їх, коли розпочинаєте науку з цілком невідомого їм слова.

— Ні, я хочу почати навчання з самого лехкого слова: «ау». А коли хто з дітей не буде розуміти цього слова, то я йому покажу малюнок – і тоді воно зараз же зрозуміє.

— Малюнок – то добра річ... А скажіть-но мені, що на тому малюнкові намальовано?

— Дівчинка заблудилася в лісі, – розкрила ротика тай гукає: «ау, ау, ау».

— Чи траплялося Вам самому одбитись од товариства селян в лісі?

— Звичайно, траплялося.

— А що-ж Ви тоді кричали: «ау»?..

— Ні, я не кричав: «ау», – а кричав: «гов», «агов»...

— А чому ж Ви не кричали: «ау»?..

— Бо селяне – мужики не розуміють цього слова.

— А діти селянські розуміють слово: «ау»...

— Ні, не розуміють... Але ж картинка допоможе їм.

— Ви спитаєте дитину: «Що тут намальовано?» – Дитина скаже: «дівчинка заблудилася в лісі»... – А що ж вона кричить, щоб її почули? – спитаєте ви... Дитина скаже вам: «Дівчинка кричить: гов, гов, агов»... бо так гукають у нас, на Україні, коли хто заблудиться... Як бачите, ваша «наглядність» не тільки не допоможе нашій українській дитині, а тільки зіб'є її з пантелику, тільки пошкодить їй... Ось до чого може довести вас нехтування та призирство до своєї, рідної, прадідівської мови, яку ви називаєте поганим ім'ям – «хохлацька» мова. Всі ваші знання, вся ваша наука не зможуть вирятувати вас, як що тільки ви сами не будете принатурюватись до своїх школярів, забудете, що ви вчителюєте на Україні, що ваші школярі українські діти, що навчати дітей можна тільки рідною мовою, бо московська мова – чужа за-для них, незрозуміла... Але – звернімось знов до нашого «ау»... Скажіть мені, чи ви чули таке слово у нас, на Україні?

— Ні, ніколи не чув...

— І не чули, – скажу вам, – і не почуєте ніколи, бо наш країнець навіть не вимовить так: ау... А чи не знаєте ви такого українського слова, яке дуже подібне до «ау»?..

— Аву...

— Українська дитина ніколи вам не скаже: «ау», – а буде вимовляти «аву»... А що значить по-українському: «аву»?...

— Так виють собаки або вовки...

— Чи не скажуть же вам після всього цього наші діти, коли ви розпочнете з ними науку грамоти й покажете їм свій малюнок, пояснюючи його, що дівчинка кричить: ау,– чи не скажуть же вам наші діти: «Чого ж вона кричить: «аву»...– хіба ж вона собака або вовк?...»

Мій хлопець нічого не відповідав мені. Він дивився на мене здивованими очима, мабуть, не розуміючи гаразд, чи справді, серйозно каже цей вчитель, чи тільки глузує з нього, а може хоче випитати та потім пошкодити... Ніколи він, бідний, не чув нічого подібного. Ця розмова здалася йому такою новою, дивною, так йшла в-супереч зо всім тим, що він чув в школі од своїх вчителів, що він, не вважаючи на всю безумовну логічність і правду її, боявся вірити, не зважувався згодитись з моїми словами... Я бачив, що хлопець замислився, що він, з своїм природним розумом, буде міркувати з приводу нашої розмови і, мабуть, таки дійде до правди, хоч і як старанно ховали її од нього його темні, засліплені обрусительною тенденцією просвітителі. Треба тільки вузлика завязати,– треба тільки кинути іскру сумніву в душу,– хоч трохи зруйнувати, здавалося, такі міцні, такі сталі погляди хлопця. Життя й щоденна вчительська практика докінчить моє діло: вони переконають, його, що теорія й практика далеко не однакові, особливо така далека теорія, як та, якої навчають по школах наших майбутніх вчителів.

На цьому ми закінчили нашу розмову й екзамен.

30 квітня (понеділок). Через два дні цей самий хлопець давав пробну лекцію так званого «об'яснительного» читенія в приготовчім класі. Треба було йому читати й роз'яснити відому байку Крилова «Зеркало и Обезьяна». Під час лекції трапився дуже цікавий випадок, що дав мені змогу ще раз побалакати з хлопцем... Молодий вчитель досить гарно (навіть з деякими зусиллями вимовляти на московський лад) прочитав байку,– за ним прочитали й діти. Почалося вияснення окремих слів та виразів. Досить невдало й незрозуміло за-для дітей було говорено про те, що то таке: «увидела образ свій»,– чому

медвідь – кум мавпи; – разом з бажанням, яко мога, більш вимовляти по-московському (чого, – его)... траплялось чимало цілком українських виразів, яких не зможе вжити ні один чоловік, що добре знає московську мову (в церкві, хотит, слабой, сміялася с него). Але все це ще було нічого. Коли ось дійшли до виразу: «Я удавилась бы с тоски, когда бы на нее хоть чуть была похожа»... Мій вчитель не вважає потрібним вяснити ці слова. Я прошу його звернути увагу на них. Тоді молодий вчитель каже: «Обезьяна говорит, что она удавилась бы, т.е. подавилась бы с тоски»... Діти, серед яких є чимало руських або дуже змосковщених, зразу дивуються, мовчать, а потім починають сміятись. Нарешті, найбільш сміливі з-серед них прямо кажуть, що «удавилась бы» не значить «подавилась бы», а значить «повесилась бы»... Вчитель змішався, почервонів і не знав, що йому робити. А жорстока дівтора зраділа, що впіймала вчителя, і не переставали сміятись. Довелося вмішатися в діло, втихомирити дітей і дати змогу бідному хлопцеві хоч сяк-так довести лекцію до краю. Але вже в молодого вчителя, що так жваво взявся за роботу, пропала всяка енергія, – він ледве-ледве докінчив лекцію...

Після лекції я довго балакав з хлопцем. Я казав йому, що його пробна лекція показала, що він сам не добре знає руську мову, – а коли він, що стільки вчився і читав по-московському, робить такі помилки, так погано розуміє саму звичайну московську фразу, то що ж говорити про наших бідолашних дітей, що завжди балакають рідною мовою, що здебільшого і не чули московської мови, – як же вони повинні почувати себе, коли їх приведуть в школу, в незнайому, чужу їм хату і зразу ж почнуть балакати до них якоюсь незрозумілою, чужою мовою. «Чи диво ж, – додав я, – що наші вкраїнські діти не люблять школи, бояться її, тікають з неї, немов з пекла. А чи легко ж при таких умовах учителювати?».. Нагадав я молодому вчителеві і те, що каже про становище вкраїнської дитини, яку привели в чужу за-для неї школу, відомий педагог К. Ушинський. «Бачите, – сказав я йому на прощання, – як живе, реальне життя розходиться з вашою

теорією. – Не забувайте, що кожна теорію треба перевіряти життям, – що тільки тій теорії можна вірити, яка витримає іспит на практиці... Не дивіться з таким призириством на все своє рідне, бо рідне – то ґрунт, на якому тільки й може рости й розвиватись справжня наука й культура. Особливо це мусить пам'ятати народній вчитель: він повинен починати науку з самого відомого, близького, дорогого, рідного, коли бажає поспіху, коли хоче зацікавити дітей. А як же він це зробить, – коли він з призириством, з погордою дивиться на все своє, рідне. Не забувайте ж, що без рідної мови, без рідної культури не може бути справжньої науки в народній школі. Пам'ятайте слова нашого великого поета: «І чужому навчайтеся, й свого не цурайтесь, – бо хто матір забуває, того Бог карає»...

Прощаючись зо мною, хлопець попросив поради йому, де б він міг прочитати про все те, що я говорив йому. Я дуже здивувався, бо побачив, що зацікавив хлопця, й порадив йому прочитати відомі книжки нашого незабутнього вчителя Б. Грінченка. «На безпросветном пути», «Якої нам треба школи» і «Українські вчителі й народня школа».

З щоденника вчителя¹

*„Сейте разумное, доброе, вечное“..
Некрасов*

10 серпня (п'ятниця).– Як швидко, немилосердно швидко летить час! Чи давно, здається, скінчилися іспити в школі й почались вакації, а – дивись – вже пробігло аж два місяці. Пролетіло, прошуміло святее літечко. Кінчається наш вчительський відпочинок. Пора до школи, – пора за роботу!.. Сижу я над своїм щоденником, – замислився, – а передо мною встають одна за одною такі рідні, такі звичайні, такі знайомі картини шкільного життя.

Одчиняються двері, – вривається в школу весела, жвава юрба дітей. Я бачу їх веселі, здорові, засмалені сонцем личка, – я чую їх жартовливу, повну дотепу балачку... Скільки огню, скільки розуму, скільки самого гарячого бажання науки, знання в їх очах!.. Привіт вам, любі дітки! Щасти Боже!..

Аж ось серед веселої; гомонливої дівтори з'являються, здебільшого, похмурі, сумні постаті... Хто ж це?.. Це – наші народні вчителі. Чого ж вони такі не веселі, – чого засмучені, – чого з такою непевністю, навіть неохотою беруться до свого святого, великого діла, – чого з якимсь острахом вони дивляться на школу?.. Може, перший рік доводиться працювати в школі? Може, не знають, як розпочати діло? Може, погано одпочили за літо або ліньки обсіли?.. Ні, ні!.. Діло – звичне, знайоме, – почувають себе вони після літнього відпочинку добре, – охоти працювати не бракує, – тільки... Тільки стоїть у них перед сумлінням, мов вибите огненними літерами, те велике, глибоке

¹ Миронець В. З щоденника вчителя. Світло. 1912. Книжка перша. Вересень. С. 41–46.

слово незабутнього поета народолюбця: „Сейте разумное, доброе, вечное“!.. Ось перший і останній обов'язок справжнього щиро народного вчителя, – ось програм його діяльності. Як мало слів сказано, – і як багато глибокого змісту в них вкладено! Чотири слова, – а як важко виконати їх!.. „Сійте!“ Раді „сіяти“, та що ж поробимо, коли на наше й без того здичавіле поле зумисне накидають безліч каміння, – коли в нас однімають навіть плуга, – коли нашу роботу гальмують всіма способами, як тільки можна, – коли на нашій викоханій, тяжкою працею й потом политій пшениці злою, але щедрою рукою роскидають насіння всяких бур'янів, кукілів та будяків... І ось – росте наша пшениця, а разом з нею цілими хмарами піднімаються з землі всякі бур'яни. Вони глушать, знищують нашу пшеницю, а ми – безсилі, не маємо змоги захищати, свою працю. Нас зв'язано по руках і ногах: ми безправні, забиті, залякані, а на таких нема чого зважати..., „Сійте!“ Повинні, мусимо „сіяти“, – та чи ж наша вина, що те „розумне, добре та вічне“ звичайно так не до вподоби керманичам нашої просвітньої справи? А що ж станеться з нашими жінками та дітьми, коли в нас, за нашу щирю працю, одіймуть і той злидений шматок хліба, що ми маємо, – коли нас виженуть без жадного суду й слідства, – коли заберуть од нас і ті кільки карбованців, на які ми ледве-ледве животіємо, – мало-мало не пухнемо з голоду?... „Сійте!“ Мусимо сіяти: розум вимагає, – сумління замучить, коли не будемо робити цього. Мусимо навчати дітей бути добрими, свідомими громадянами, – мусимо допомогти їм поліпшити їх тяжке матеріальне становище, – мусимо викликати й викохати в них почуття своєї людської й громадської гідності й чести. Але – як зможемо ми це зробити?... Чи може ж безправний вчити дітей бути добрими горожанами свого краю й держави? Чи може ж голодний, що сам не знає, як вибитись з біди, навчити здихатись злиднів? Чи може ж забитий, заляканий виховати в дітей самоповагу й честь?..

Ось – ті сумні думки та міркування, які опановують народніми вчителями перед початком нового шкільного року, – ось через що страшно їм, – ось що непокоїть, бентежить їх, – ось що паралізує їх

енергію, пригашає бажання працювати за-для любого діла, – ось що не дає їм змоги весело, бадьоро вступити до школи й щиро взятись до роботи.

Сумно, невесело й мені. Я тяжко-тяжко замислююсь... Та невже ж наша вчительська справа така безнадійна? Невже нема ніякого порятунку? Що ж робити?.. Забути великий заповіт „сіяти розумне, добре та вічне”, – не сперечатись з непереможними обставинами, сидіти, згорнувши руки, плисти за течією?! А розум, а сумління?.. І знов я тяжко замислююсь... Аж ось несподівано згадується народня приказка: „На те й лихо, щоб з ним битись!..” Так, так... „битись”, змагатись треба, – змагатись, не зважаючи ні на що, – змагатись, аж поки не досягнемо своєї мети... Як же досягти, яким знаряддям захищати себе й своє любе діло?.. „Праця єдина з недолі нас вирве”, – каже нам наш великий вчитель і щирий порадиник Б. Грінченко. Важко нам, – сум обгортає нашу душу, а ми, не покладаючи рук, будемо працювати. Згадаймо, при яких незрівнянно важчих обставинах працював Грінченко і, не зважаючи на те, яких великих, яких коштовних здобутків досяг своєю невсипущою працею й незламною енергією. Нехай величній образ нашого вікопомного вчителя й багата наслідками його праця надихають і нам енергію та бажання працювати, не лякаючись тих перешкод, яких так багато ми зустрічаємо в своїй роботі?.. Наше поле закидають камінням, – а ми, не покладаючи рук, будемо росчищати його. Нехай ламаються наші плуги, – нехай однімають їх у нас, – а ми будемо кувати нові й з новим завзяттям братися до діла. Наше поле засівають бур'янами, – нашу пшеницю глушать кукілями, – а ми без одпочинку будемо полоти, виривати зілля, аж поки не виведемо його в корінь, аж поки не викохаємо своєї пшениці... До праці ж, до роботи: „праця з недолі нас вирве”, – праця вирівняє наш важкий вчительський шлях, – праця допоможе нам дочекати того дорогого моменту, коли наше поле буде давати багатий врожай добірної пшениці!.. Привіт вам, далекі й близькі, – знайомі й не знайомі товариші!.. Щастя Боже!.. „Сійте розумне, добре та вічне»!..

* *
**Carthaginem delendam esse*

13 серпня (понеділок).– Сьогодні в нашій школі екзаменували дітей, що мають вступити до приготовчого класу. Хоча мене й не призначено за екзаменатора, а проте я довго пробув в школі. Я дуже люблю малих дітей,– люблю дивитись на їх милі, такі симпатичні, здоровенькі обличчя, люблю стежити за їх розумними, повними віри, щирости й цікавості до всього очима,– люблю дослухатися до їх жвавої балачки, приглядатись до їх гулянок. За літо я скучив за малими школярами і через те поспішив до школи, щоб подивитись на наших маленьких гостей. Скільки біготні, метушні, сміху, а инколи й плачу було на верхньому коридорі, де була кімната, в якій екзаменували дітей. Мене особливо цікавили діти, що приїхали з своїми родичами з села,– я звертав на них найбільшу увагу. Таких дітей було чимало: були тут і діти селян та міщан, і діти дрібної (здебільшого) селянської інтелігенції (духовенства, вчителів, писарів)... Більш сміливі з них бігали вдвох або втрох і з цікавістю оглядали нову за для них обстанову,– боязкіші стояли коло батьків і щось швидко та жваво оповідали їм. Я зумисне пильно, уважно прислухався до розмов дітей проміж собою, до їх балачок з батьками й оповіданнів про те, кого й що саме питали на екзамені. Так гарно, так розумно, докладно, дотепно й легко здебільшого оповідали вони...

Але ось я в кімнаті, де екзаменують. Що це? Немов не ті діти: такі похмури, такі невеселі, такі мовчазні, такі тупі, такі дурноваті. Счезла радість з лица, згас розумний вогник в очах. Мало не на кожне питання нема одповіді,– тільки тупе, безнадійне мовчання. Мучаться, сердяться екзаменатори, нападаються на батьків, що привозять якихось „ідіотів”,– і десятки – сотні розумних дітей застаються по-за порогом школи. Мучаться й гніваються і батьки, не розуміючи, чому не прийняли до школи їх так гарно підготованих, таких здібних дітей. А справа дуже просто розв’язується: як прийде дітина до іспиту,– як гляне на чужу за-для неї обстанову, як почує мало зрозумілу задля неї

руську мову, іноді з особливою ще московською вимовою, – то зовсім перелякається, забуде про все що знала, замовкне, або заплаче, або почне верзти таку нісенітницю, що хоч з хати втікай. А екзаменатори москалі (або й свої землячки змосковщені) обурюються. „Та він – справжній ідіот, якийсь дегенерат, – він зовсім не розуміє самої простої мови”, – кажуть вони. – „Питаєш його, що то значить – спесивий, матерой, дородний... а він ані пари з уст, – стоїть, мов той баран, вирячивши очи”.. А послушали б панове екзаменатори, як цей самий „ідіот”, „баран” розумно та докладно оповідає батькові, що з ним сталося!.. Чи й сами но ви часом не сказали б, який жвавий, розумний, сімпатичний хлопчик?.. Так чужа, незрозуміла мова, яку в нас, на Україні, офіціальна педагогія береже, як святощі, як фетиш якийсь, стає на дорозі до освіти за-для багатьох талановитих, спритних, розумних од природи дітей. Розумні селянські діти не мають доступу до школи, яко „ідіоти” а школи наповнюються далеко не золотом, далеко не добірним зерном, – а серед школярів немало коли не справжніх ідіотів, – то все ж таки дітей, що значно гірші од тих, що не потрапили до школи...

Багато разів вже доводилося мені бути на екзаменах за-для малих дітей, що приїздять з села і не звикли ще до руської мови – і кожного разу мені так жаль бідних дітей, так хочеться допомогти їм. Але – що я можу зробити? Як запобігти лихові, коли панує аномальна, заснована на шкодливому принципі денационалізації, шкільна система. Без рідної мови, без національної, рідної основи не може бути справжньої просвіти, доброї школи.

Питання про націоналізацію школи взагалі й народньої школи в першу голову – саме болюче місце нашого шкільного життя. Я не нагадуватиму всіх тих педагогічних, психологічних, історичних і чисто практичних, таких численних, таких переконуючих, таких непорушних аргументів, які приводили оборонці нашої національної школи. Хто з нас, свідомих учителів – українців не знає їх, не перевірів їх на власному досвіді?.. Хоча я, яко вчитель середньої школи, маю діло з хлопцями, що вже

досить добре розуміють руську мову, але й мені дуже часто доводиться натрапляти на такі випадки, що з непереможною логикою й силою доводять мене до переконання: без рідної школи не може бути справжньої науки, міцних знаннів, доброго, нормального розвитку дитини. Чужа школа, така далека од всієї нашої культури, од всього нашого національного життя, гальмує всю просвіту нашого народу, затримує його швидкий культурний зріст, принижує його, зводить його з того високого культурного рівню, на якому колись стояв він, до становища мало-культурної маси. Національна, рідна школа – перша, конечна умова нашого національного відродження, матеріяльного й духового розвитку нашого народу. Коли ми справді любимо свій народ, коли бажаємо йому добра, коли приймаємо близько до серця його інтереси, коли нам дорога рідна мова й рідна культура, – то ми мусимо перш за все всі сили, всі заходи вжити, щоб мати рідну, свою, українську школу. Змагання за рідну школу мусить бути першою й самою головною метою нашою.

Не раз вже на сторінках „Світла” обговорювалось питання про конечну потребу націоналізації школи. Коли я знов здіймаю про це мову, то тільки тому, що це – таке питання про яке можна й треба сотні, тисячі разів говорити, – говорити, аж поки розмови не перетворяться в діло.

Починаємо новий шкільний рік. Кожен вчитель, що свідомо ставиться до свого діла, обмірковує план майбутньої роботи, бажаючи уникнути помилок і повести діло, як найкраще. Хочеться вірити, що всі вчителі – українці, які розуміють вагу рідної школи, ніколи не забудуть свого святого, найпершого обов'язку – змагатись і ділом, і словом, – і вчительською практичною діяльністю, і теоретичним обміркуванням справи проти принципу денаціоналізації в школі, – що вони дадуть Ганнибалову присягу – не складати рук, аж поки не буде рідної школи. Я дуже добре розумію, що мало сили в нас, що важко нам зараз, що наслідки наших змаганнів можуть бути дуже сумні за-для нас... все розумію, – але знов і знов кажу: ми повинні, мусимо

йти до рідної школи!.. Важко зараз, мало сили в нас, – тим більше шани й подяки щирим працівникам...

*“Не тоді нам у полі до бою ставать,
Як вже сонце і сяє, і гріє,
І як співи пташині в повітрі летять,
Усміхаються дні золотії.
Не тоді, не тоді! Як лютують вітри,
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!..”
(Грінченко)*

З щоденника вчителя¹

11 жовтня, четвер

Христос і діти. Великий символ. Боротьба за ідею. Життя – рідний фактор цієї боротьби. Національна ідея і значіння її. Ненормальне становище просвітньої справи на Україні. Життя – оборонець рідної школи. Наочне навчання. „Рідна” мова. Із уст маленця і сущих.

I.

Христос наближався до Єрусалиму. Там Він мав прийняти на себе вільні муки за людей. Слава про великого пророка далеко вже розійшлась по всій Іудеї і сусідніх сторонах. Та чомусь ніхто, окрім кількох вірних учеників, не йшов за Ним – ніхто не зустрічав Його, немов би Він проходив серед дикої, незалюдненої пустині. Старшини іудейські, фарисеї та книжники так налякали народ, що він, бідний, забитий, мовчав, занімів, хоч і тяжко було йому, хоч і палало його серце великою любов'ю до святого вчителя... Христа вгледіли діти. Несподівано сталася дивна подія... Суворо мовчить заляканий старшинами темний натовп народу, – та не можуть таїти в собі почуття живої радості невинні, чисті духом діти. В безпосередньому захваті вони починають кричати: „Осанна Синові Давида”! – вкривають дорогу своїми одежами й посипають її зеленим, пальмовим гиллям. До голосів дітей помалу приєднуються голоси дорослих. Тріумф все зростає та набирає сили, аж поки мало не стає всенароднім. Дурно кричать розлютовані старшини, фарисеї та книжники: „Звели їм

¹ Мировець В. З щоденника вчителя. Світло. 1912. Книжка друга. Жовтень. № 2. С. 31–41.

замокнути!" – В цю величню хвилину вони втратили всю свою звичайну владу над народом. – „Як вони замовкнуть, – то каміння закричить!" – сказав їм в відповідь Христос...

Дрібний це, мало помітний, факт великої історії, але – як багато глибокого змісту в ньому, які цікаві думки він викликає, на які поважні висновки наводить.

Христос приніс на землю любов, братерство і згоду. Вік був живим втіленням величній, одвічних ідей добра і правди. Проти Христа, що ніс в собі і з собою ці ідеї, повстала сучасна неправда і зло, на чолі з старшинами, фарисеями та книжниками. Почалася боротьба. Здавалося, земля ось-ось подоліє небо. Та в оборону добра і правди стали діти, заговорило страшним голосом мертве каміння, піднялося само непереможне життя, – і великі ідеї не завмерли, не зникли, як того бажали їх такі, здається, потужні вороги. Який це великий, глибокий і широкий символ всіх ідейних змагань на землі!..

Чи не те-ж саме діється і тепер, буває і в нашій житті?..

І тепер, як і в ті далекі часи, кожна велика, поважна, корисна ідея викликає коло себе завзяту, часом навіть криваву боротьбу. Хоча б ця ідея була ясна, як сонце, проста, як два та два, конче потрібна, як повітря, – все ж таки на шляху до здійснення вона неминуче зустрічає багато запеклих ворогів. І дивно: що краща, вища, потрібніша за-для людськості ідея, – то довша, суворіша, лютіша боротьба здійснюється, коли хочуть її прикласти до життя. Темрява лякається ясного світу, – неправда боїться чистої, як перший сніг, правди, – зло не мириться з добром, – зненависть не може стати в парі з любов'ю. Ось чому завжди було і так буде, що лицарі темряви всіма силами захищають своє темне царство, що оборонці неправди, зла й зненависти ведуть зав'язу боротьбу за своє царювання. Нехай горить ясным, животворним полум'ям світло знання та правди, – вони його не бачать, не помічають, – вони одвертаються од нього воно пече їм очі!.. Нехай сходить на землю сама любов, нехай вона всі шляхи свої, мов рясним, розкішним килимом, встеляє ділами добра й милосердя, –

люде з запеклими серцями, що втратили саме почуття добра, не перестануть боротись з нею!..

Сумно й страшно, боляче стає, коли пригадаєш оці суворі, непереможні життєві закони. Зневіря, мов слизька, холодна гадина, залазить до тебе в душу, – мучить її, безсилу, кволу й безпорадну, – вбиває ясні надії на краще, – малює страшні, огидні картини темної майбутності, – згашає віру в переможну силу світу, добра і правди... Мов чорна, холодна, мокра осінь опановує твоєю душею... Нічого не хочеться ні робити, ні навіть думати, – хочеться не бути, нічого не почувати, бо... темрява, неправда й зло все розростаються.

Розростаються... Та чи здолає ж темрява загасити ясне світло? Чи зможе ж неправда зігнати з світу правду? Чи скорить же всіх і все своїй владі зло? Чи стане в нього сили викоренити добро?.. Хіба не таким шляхом, звичайно, провадиться суворя боротьба за ідею, коли її з широких високостей теорії хочять прикласти до живого, практичного життя? Хіба старшини, які будують свою владу на темряві народу, та їхні рвійні помішники: фарисеї, лукаві, нещирі спільники можновладців, і книжники, мудреці з висхлим мозком, з безнадійно тупою головою, з хистким сумлінням, – хіба вони з початку змаганнів не поборюють світло правди і добра? Що ж дивного, коли лячно й боляче стає нечисленим борцям за світлі, ясні ідеали?..

Та не треба втрачати надії, – не треба доходити до розпачу!.. Це ж – звичайний перший етап боротьби, – так завжди було і навіть повинно бути після якихось нам мало відомих законів поступу людськості. Коли перемога вже буде мало не зовсім в руках супротивників світла, правди й добра, – тоді закричать „Осанна!» – маленькі діти, – тоді страшним голосом заговорить мертве каміння, – тоді в оборону великих, одвічних ідеалів стане само могутнє, непереможне, мов скеля, життя. За собою потягне воно всіх і все, починаючи з свідомого чоловіка і кінчаючи мертвою, нерозумною природою... Де ж та сила, що може подолати таку могутню, таку численну, таку непереможну силу?.. Ніхто і ніщо не може встояти проти життя. Складуть свою зброю

і скоряться під його побідним натиском і старшини з своїми фарисеями та книжниками...

Не сумуй же, не падай духом, щирий оборонцю великих ідеалів!

Вірь, що не вік темрява, неправда й зло пануватимуть на землі, – прийде великий день світла, правди і любови!

*„О прийде він, прийде той день,
„І хвальний та радісний спів
„Польється по світові скрізь
„Із уст у людей, у братів”...
(Грінченко)*

II.

В своїм житті як вся людськість, так і окремі нації й окремі одиниці, індивідууми, керуються великими, одвічними ідеями, чи так званими загально-людськими ідеалами. З великих ідей випливають менш широкі, хоч і теж поважні ідеї. Ці ідеї теж повинні й можуть керувати життям всіх людей, та тільки не всі люде мають змогу і потребу прикладати їх до свого життя. Серед таких ідей величня ідея національна займає одно з найбільш поважних місць. Особливо відчують велику вагу й значіння цієї ідеї „недержавні” народи, – ті народи, що їм доводиться боротись за своє національне існування.

Ми – українці власним гірким досвідом зрозуміли вагу національної ідеї. Нам вже так давно наказують померти, не існувати, нас переслідують і тяжко карають за те тільки, що ми живемо, яко нація, – нас викреслюють з книги живих, – нам, не соромлячись, в вічі кажуть, що нас нема, не було й не буде... А ми, хоч і як важко нам, – хоч і болить душа наша, – хоч і обкипає серце кров'ю, – хоч і падають тисячами жертви за велику національну ідею, – а ми все ж таки не вміраємо й не хочемо вмірати, – ми

живемо й будемо жити, – ми, не вагаючись ні хвилини, сміливо кличемо: „Ми єсть, були й будемо”!..

Із всіх численних проявів глибокої, мов море, широкої, мов небо, ідеї національної мене, яко педагога, звичайно більш за все цікавило й цікавить національне навчання та виховання.

Одколи існує людськість, одколи народилася сама ідея виховання та навчання, ніхто з розумних, тямущих та чесних людей не зважувався висловлювати безглуздої думки, що можна виховувати й навчати людину, зовсім не рахуючись з її національністю; – національність завжди була тою міцною, певною підвалиною, що на її кращі педагоги будували всю складну науку виховання та навчання. Правда, були часи, коли ця ідея неначе трохи пригасала (середні віки), – за те були й такі моменти, коли велике значіння її в процесі навчання та виховання особливо підкреслювалось (відродження наук та уміlostей, – вік енциклопедизму). Минулий девятнадцятий вік на завжди зтвердив той ґрунтовний принцип, що без національносте, по-за національністю нема і ніколи не може бути ні справжньої науки, ні доброго виховання. Всі кращі педагоги минулого віку (і філософи-теоретики, і практики) всіма силами обороняли й захищали цей великий принцип і старано проводили його в життя, живою практикою провіряючи і підпираючи свої теоретичні міркування.

І чи не диво ж, не сором, що з початку двадцятого віку в росії, яка вважає себе за культурну державу, нам, більш як тридцяти-мільйоновому народові, не дозволяють мати свою рідну школу?.. Чого ж бояться сучасні старшини? – Хіба національна школа, що дасть народові справжню освіту, одніме в них владу? Коли вони володіють народом не через те тільки, що він темний, що він нічого не розуміє, а на підставі закону, коли вони справді хотять добра народові, – то їм щічого боятись: освічений народ краще розбере, хто робить йому добро, і свідомо полюбить своїх доброзичливих старшин... Чого ж таку страшну колотнечу збивають сучасні фарисеї? Чого вони, мов ті гади перед світанком, крутяться та шиплять своїм гидким, злим, облесливим

язиком, – і всіх і все чисте та честне оббріхують, обкидають своєю смердючою отрутою?.. Чого так „щиро” та запопадливо працюють на погибель великій ідеї рідного навчання сучасні книжники з безнадійно порожніми головами, з забитими памороками, з непевним сумлінням? Вони, зовсім нехтуючи вимагання чистого, незасліпленого розуму і правдивої науки, кричать, галасують, що нам – українцям не треба рідної школи, – де ж їх патентована, висока вченість? Вони цілком спокійно кажуть, що шкільна справа на Україні стоїть як найкраще, – що всі дефекти її, про які так часто говорять і пишуть українці, існують більш в уяві, ніж в дійсності, – вони, ні краплини не соромлячись, обвинувачують українських діячів і письменників, які стають в оборону рідної школи, в грубій тенденційності, в хвальшуванні фактів, – вони вважають оборонців української школи за людей, засліплених вузько націоналістичними тенденціями, на їх висновки дивляться тільки як на виплід якогось безглузлого, безпідставного шовінізму, – де ж їх вчене, незаплямоване сумління?..

III.

Колись, ще не так-то й давно, років п’ятнадцять двадцять тому назад, холодне зневірря здебільшого панувало в душах щирих борців за національне відродження України. Думка про рідну школу, головний засіб відродження, тоді ще здавалась тільки прекрасним ідеалом, тільки чарівною мрією. Про близьке здійснення її ніхто навіть і не марив.

Тепер обставини значно змінилися. Хоч і роблять своє гидке діло різні сучасні фарисеї та книжники, хоч і карають старшини, хоч і падають тисячі жертв, хоч і нависли над всіма оборонцями рідної школи темною, густою хмарою кари та репресії, – все ж в душі немає розпачу, нема страшного зневірря. Ніхто і ніщо не може вирвати з души світлої віри, що після негоди, після мороку, після бурі, після холоду вигляне сонце, все засяє, звеселіє, оживе і процвіте.. Уже скінчився перший, найтяжчий етап боротьби за рідну школу. Тепер в оборону дорогої всім нам

ідеї національної освіти виступило саме життя. Його не залякаєш, його не ввіймаєш, його не підкупиш, його не перетягнеш на свій бік, його не здолаєш, його не знищиш, його не викорениш... Вільне, непереможне, побідне життя викликає все нові й нові полки борців за дорогу нам ідею, – робить прихильним до наших справ багатьох, що досі зовсім байдуже ставилися до них, – одбірає зброю у наших запеклих ворогів, робить їх безсилими й безоружними. Страшні ще, грізні ті фортеці, за якими сидять наші вороги, – ще багато сліз, крові й смерти пошлють в наших оборонців їх темні, похмурі вікна.. Але й тут могутнє життя дає розуміти свою потужну руку: воно по-малу, одну за одною однімає найміцніші фортеці у наших ворогів, розбиває, руйнує їх, робить їх зайвими, непотрібними. Часто воно пробиває пролом там, де цього найменше сподівалися, – вириває з рук наших супротивників позиції, які здавалися такими неприступними, такими озброєними.

За прикладами не треба далеко ходити. Наша шкільна буденщина, звичайна щоденна педагогічна практика подає безліч таких прикладів. Візьмім хоч би таку здорову, таку корисну ідею, як ідея наочного (наглядного) навчання.

Хто хоч слово може сказати проти цієї ідеї, – хто не визнає її безмірно великого значіння в процесі навчання?.. На цій глибокій і, як все велике, такій надзвичайно простій ідеї давно вже ґрунтується мало не вся наука в низших та середніх школах. Не диво ж, що й наша офіційна педагогія вважає наочне навчання за одну з найміцніших своїх фортець, – не диво, що вона так часто і влучно ховається од ворожих куль за мурами цієї фортеці, – не диво, нарешті, що вона скрізь вихваляється наочним навчанням, що його заведено по всіх школах на Україні й що воно повинно як з найкращого боку рекомендувати оці школи...

Але – забудьмо на кілька хвилин гарну теорію, – пригляньмося пильніше до сумної практики!

Скільки страшних проломів зробило в цій, здавалось, такій непорушній фортеці могутнє життя? Воно зовсім принизило, обезцінило її. Тепер вже не захищуються за її високими мурами

наші вороги... Живе життя цілими тисячами красномовних прикладів показує нам, що стає з користою, поважною ідеєю наочного навчання в практиці нашої сучасної, чужої народові і духом і мовою школи, – воно криком кричить, бо бачить, як профанують цю величню ідею де-які невмілі, невдалі педагоги ex officio, силкуючись прикласти її до нашої поставленої в аномальні умовили, школи.

Перше, ніж наводити власні приклади, я дозволю собі трохи зупинитися над відомим оповіданням нашої талановитої письменниці Л. О. Яновської – „Наглядное обучение”. Це оповідання не визначається ні особливими художніми здібностями, ні цікавістю та шириною інтриги, ні глибоким психологічним аналізом, – воно – дійсний голос реального, нічим не підмальованого життя, – воно – зла, безпощадна сатира, викликана дивним становищем, в якому перебуває зараз школа на Україні...

Один дуже розумний з природи хлопчик, – розказує п. Яновська, – хотів навчитися читати, а близько не було школи. Опікун купив хлопцеві руську азбуку „Наглядное обучение” з малюнками під кожною літерою. Хлопчик пильно взявся до роботи. Але що ж вийшло з його заходів. – Він мало не всі літери попереплутував, бо кожен називав по своєму: не так, як треба, а – як починалась українська назва того малюнку, що стояв під літерою, – напр., Г називав – Т, бо під Г було намальовано труну (гробъ). Звичайно, бідна дитина не змогла навчитись читати, бо в нього все виходило щось безглузде, – зате писало воно все, та тільки знов по-своєму, так, що його писанини ніхто, oprіч його самого, не міг прочитати.

Очевидячки, те сумне з’явище, про яке розповідає нам шановна письменниця, не щось дрібне, випадкове, а типичне за-для нашої школи, инакше воно не могло б стати сюжетом за-для художнього твору.

Те саме життя, що примусило п. Яновську написати „Наглядное обучение”, дало й мені до рук кілька аналогічних цікавих фактів.

Мої матеріали пильному дослідувачеві нашого життя, а з'особна вчителям – землякам не дадуть нічого нового, невідомого. Педагогічний досвід кожного народнього вчителя, що працює в нас на Україні, пригадає йому сотні-тисячі прикладів того сумного факту, про який я хочу розповісти читачам. Скажу навіть більше: мої матеріали, певно, не можуть бути такими свіжими, живими, як спостереження вчителів, що сами по селах навчають грамоти дітей по кращих руських після наочного методу складених букварях. Мої матеріали цікаві і мають значіння тільки через те, що вони переказують думки про конечну потребу національної школи, думки, що їх висловили самі учні, самі діти. Звичайно, діти керуються в своїх висновках не якимись там теоріями та принципами, а говорять те, що наказує їм їх чистий, не засліплений тенденціями розум та чесне, не зіпсоване сумління. Тим-то голос дітей в цій справі сміливо можна вважати за голос самого життя. Малі діти здіймають голос в оборону великої ідеї національного навчання... Чи може бути грізніше *memento mori* за-для нашої обрусительної школи?.. Та – чи послухають же хоч цього ще ледві чутного, а втім потужного голосу сучаснії старшини, фарисеї та книжники? За-для них скороминущі, щоденні інтереси мають більше ваги, ніж вічна, свята правда...

Ще торік я сказав якось своїм учням другого класу написати мені про те, як вони почали вчитись. Правду кажучи, я нічого цікавого не сподівався од їх роботи, – і почав читати зшитки без жадного інтересу. Мало не всі діти писали про те, як їх починали вчити грамоти¹), – які літери їм важко було вимовляти²), – які слова трудно було читати³) і як їх карано за лінощі та погані поспіхи⁴). Звичайно, не мало інтересного можна знайти і серед цих оповіданнів, але мене зацікавило зовсім инше в їх роботі.

¹ Всіх, за винятком двох, учено після звукового методу.

² р, л, ф = українському хв.

³ жестокий, рама, вертоградарь, грачь, фарфоровый...

⁴ ставили двойки, лаяли, зоставляли без сніданку та обіду, ставили навколішки, давали держати в обидві рукиважкі книги.

Я надзвичайно і здивувався, і зрадів, коли побачив, що де-хто з дітей (без загаду і навіть натяку з мого боку) торкається болючого питання про рідну школу.

Один хлопчик розповідає, як він вчився читати після наочного методу. Це оповідання трохи нагадує згадане нами вище оповідання п. Яновської. Хлопчик, син священика, зацікавився малюнками. Він вже знав азбуку. Батько купив йому букваря з малюнками і показав, як впізнавати, що написано під малюнками, щоб лехче було дитині навчитись читати. Через кілька днів він прикликав сина і звелів йому дивитись на малюнки і читати надруковані під ними слова. Дитина дивилась на малюнки і давала їм свої, рідні, українські, а не руські, невідомі їй, назви. Через те – там, де був малюнок з підписом т – л ь – а, хлопець рішуче читав: віз, – де стояло у – ть, там він казав: цебер. Довго, збитий з пантелику такою несподіванкою, батько наказував йому краще придивитись. – „Я, – каже хлопчик, – довго сидів над словами: т – л ь – а та у – ть, силкуючись зрозуміти, чого хоче од мене батько, – щоб його вигадати такого, щоб задовольнити батька. Але з моїх міркувань нічого не виходило, і я рішуче запевняв батька, що на малюнках – віз та цебер, точнісінько такі, як і в нас. Батько одповів мені, що так говорять тільки мужики. Коли я йому завважив, що й він так говорить, батько сказав: „Так я розмовляю з кучером та куховаркою, щоб вони мене краще розуміли”... Звичайно, дитина не спитала свого „мудрого” батька, чого ж він з нею не говорить і не вчить її так, щоб вона його добре розуміла, хлопець мусів завчати нові, чужі за-для нього назви... – „Багато й інших подібних випадків траплялось, коли я вчився грамоти”, – закінчує свою роботу цей розумний хлопець.

Подібні, але ж не такі колоритні оповідання ми зустрічаємо ще в трьох учнів. Один учень робить навіть широкий загальний висновок: „В букварі, – каже він, – було багато малюнків, які мене дуже збивали”...

Чи це ж не голос самого життя? Хіба ж не правда, ще саме каміння вже заговорило проти ненормального становища нашої

просвітньої справи? Хіба ці прості, безхитростні оповідання дітей – не самий яскравий доказ, що на мертвому полі нашої школи самі найкращі педагогічні методи не приносять користі? Хіба разом з цим такі оповідання – не справжнє: *testimonium paupertatis* сучасної школи на Україні, яке вона видає сама собі?.. А коли наша сучасна школа, заснована на принципі денаціоналізації, по самій суті своїй антипедагогічна, – коли вона не несе світу, а тільки запаморочує дітей, – коли вона тільки мучить їх та затримує їх здоровий, нормальний розвиток, – то – чи має ж право вона на існування, чи, не краще буде, як такі школи зовсім зникнуть?..

IV.

Ми бачили, як життя одним своїм подихом розбиває, знищує таку міцну, здавалось, – таку неприступну фортецю нашої офіційної педагогії. Та проте темні просвітителі, що в своїх руках тримають всю освіту нашого нещасного краю, мало зважають на це: у них ще багато фортець... Чи багато ж справді?..

Коли наших обрусителів питають, навіщо вони вигнали рідну українську мову з наших шкіл, – навіщо вони, зовсім не рахуючись з вимогами педагогії, будують все навчання на чужій, зовсім не знайомій нашій дитині, руській мові, – вони, ці лицемірні фарисеї та тупоголові книжники, звичайно відповідають: 1) української мови нема, а є тільки поганенька говірка, вигадана Грушевським, – 2) рідна мова українців, не засліплених фанатичною українофільською ідеєю, – та руська мова, якою балакає весь руський народ, – 3) руська мова – зрозуміліша за-для українців, ніж так звана українська; – 4) заводячи по школах на Україні руську мову, ми хочемо зберегти дорогу єдність руського народу, яку штучно хотять розірвати сепаратисти – українці.

Ось перед нами іще одна фортеця, за якою ховаються керманічі нашої, такої багатой сумними, негативними і такої бідної світлими, відрадними наслідками просвіти... Дарма, що од цієї фортеці zostалися самі руїни, – дарма, що вона вся світиться, вся в проломах, – дарма, що її лякаються хіба тільки горобці, – наші

фарисеї та книжники офіційної просвіти все ж сидять в старих гніздах і, певно, думають, що їм не загрожує жадна небезпека. Чи не нагадують же вони того премудрого струся, що, сховавши голову в пісок, думає: я вже зовсім заховався!..

Коли я зараз здійснюю мову про цю, колись грізну, а тепер зведену життям на нівець фортецю офіційної педагогії, то зовсім не через те, що вважаю її за страшну, що хочу боротись проти неї, – я зупиняю на ній увагу читачів тільки тому, що її, власне питання про рідну мову, торкнулись в вище згаданих своїх роботах мої учні.

Української мови не існує, – її вигадав Грушевський, – так каже офіційна книжна вченість.

Правду кажучи, це – така нісенітниця з кожного погляду, що сором і відповідати на неї, – а все ж я не можу не звернути уваги на те, як думають про це діти. – „Дома я балакав по-українському (по малорусски), – пише один хлопчик, син селянина, – а як вступив до школи, то мене примушували розмовляти по-руському“... Це ж саме пишуть ще кілька учнів...

Невже ж і вони, оці малі діти, – сепаратисти, – невже-ж і їх перетяг до своєї віри Грушевський?.. Коли ж і як же він це зробив?..

За рідну мову українців треба вважати руську мову, – її вкраїнські діти краще розуміють, ніж вигадану вкраїнську, – так прорікає задурена Піфія офіційної педагогії.

„Мені важко було одвикнути од української мови“, – пише один хлопчик. – Чого ж важко одвикнуть, коли вкраїнська мова – не рідна? Хіба так важко одвикнуть розмовляти, напр., німецькою або англійською мовою? Навпаки: кажуть, одвикнути легко, та звикнути важко... Чи не свідчить же ця невелика фраза дитини, що вкраїнська мова за-для наших дітей – щось дороге, цінне, що вона органічно, неподільно зв'язана з самою їх душею, що одірвати її з дитячої души можна тільки з кров'ю?.. Позволю собі ще кілька питань: Чи чули ж ви, панове педагогі, щоб хто примушував, – як пише вище-згаданий учень, – балакати рідною мовою? Чи треба ж та й чи можна ж навіть примушувати дитину

балакати її рідною мовою, коли вона іншої не знає зовсім?.. Якою мовою звичайно балакають наші діти, коли вступають до школи? Руською?!.. Невже вам ніколи не доводилось бачити школярів?.. А може ви зумисне затикали вуха, щоб голос життя не зруйнував вашої „прекрасної теорії”, щоб груба мужицька мова не образила ваше панське вуха?..

Я не буду довго зупинятись над тим болючим питанням, скільки муки перетерплюють наші вкраїнські діти, поки хоч трохи вивчать „рідну” руську мову, – не буду говорити про те, скільки дорогого часу пропадає у наших дітей, поки вони зможуть приступити до науки, поки вони навчаться розуміти „рідну” руську мову, – не згадуватиму я й того, як убивав всю охоту до науки чужа, незрозуміла руська мова, яку хочять зробити рідною за-для наших дітей, – як ця мова, виганяючи рідну, вкраїнську, переплутує всі уявлення і всі думки дитини, – як вона обкрадує, зруйнує багату природними силами душу дитини... Про це вже так багато, гарно й докладно писано. Я тільки перекажу читачам невеличке оповідання одного хлопця про те, як він вчив і відповідав вчителю історію про Хрещення Господа.

„Я, – пише хлопець, син селянина, – вступив в школу до другої групи. Там вчили коротенький „Законь Божій” Соколова. Можете собі уявити, яка це була важка за-для мене робота! Я вмів читати, але не розумів навіть і десятої частини того, що читав. Звичайно батько перше перекладав мені історію на вкраїнську мову, а потім я її виучував. Раз трапилось, що батько кудись поїхав. Нам задали історію про Хрещення Господа, Я думав, що сам зможу вивчити її. Скоро я й справді вивчив. Пішов до школи. Учитель спитав мене. Я йому гарно розказав історію. Тоді він звелів мені об’яснити, переказати по своєму, що я оповідав. Я йому нічого не міг сказати. Вчитель зоставив мене без обіду” ...

Чи не досить же цього маленького, але такого яскравого оповідання, щоб зрозуміти, що руська мова – чужа, незрозуміла за-для вкраїнської дитини, – щоб зруйнувати всі хитрі міркування наших просвітителів, – щоб легко показати, що всі вони брехнею підбиті?..

Ми хочемо зберегти єдність руського народу, що її штучно розривають сепаратисти вкраїнці, і через це не допускаємо до школи так званої вкраїнської мови, – кажуть нарешті сучасні фарисеї.

Єдність – це гарна річ. Хто може мати щось проти єдності, згоди, братерства народів?.. Та-чи до єдності ж, чи до любови, чи до братерства йде той шлях, яким ведуть нашу школу обрусителі?.. Невже-ж за-для єдності, за-для згоди нашим дітям неодмінно треба забути свою рідну мову? Чому ж руський не повинен, за-для високої ідеї братерства, покинути своєї мови, – чому повинен зробити це вкраїнець?.. А чи не викличуть зовсім інших, протилежних почувань до руського народу ті засоби, якими звичайно примушують дитину забути свою рідну мову? Чи не буде вкраїнська дитина почувати себе несправедливо ображеною, окривдженою? Чи не прокинеться в неї вороже почування не тільки до руської мови, але й до всіх тих, що мучать її цією мовою, – до всіх, що розмовляють руською мовою, до всіх руських людей?..

Що я не помиляюсь, що справді не до братерства, не до згоди веде денаціоналізаційна політика нашої школи, про це, oprиче всього иншого, ясно свідчать кілька фраз з оповідання одного мого, учня, сина селянина.

Хлопець з обуренням оповідає про те, як в городській двохкласовій школі сміялись з його вкраїнської вимови, – як підняли його на глум, коли він в класі якось сказав: „Хлопці, сідайте, – ось ослін!“ – як всі кричали на нього: „геп, геп!“ Очевидячки, поведіння школярів ображало дитину. „Тепер, – каже він, – я знаю, чого вони сміялись, – але їх сміх був зовсім не розумний, – нічого смішного не було»...

І знов ми бачимо, як життя руйнує хитрі будівництва нашої офіційної педагогії, – як воно, що години, що хвилини, робить страшні проломи в фортецях наших обрусителів... І скільки стоїть вже таких фортець, що втерляли всю свою силу, що страшними здаються тільки лицарям темної ночі... А проте – все ще стоять вони, – все ще дають захисток кажанам та пугачам просвіти... Та –

чи довго ж ще стоятимуть оці похмурі примари?.. Повіє дужий, свіжий, вільний вітер, – і вони з грюкотом впадуть, заваляться...

* *

Уже близько-близько рідна школа. Вже діти зустрічають її величнім „Осанна”, – вже каміння заговорило... Наближається царство світу, – радійте, борці за світлі ідеали!., зникає тьма – ридайте, лицарі темряви, фарисеї та книжники сучасні!..

Біжуче життя й школа. З щоденника вчителя¹

Кажуть, що життя є найкращий, хоч і суворий вчитель. Воно непереможними доказами – фактами перевіряє наші теоретичні міркування, приймає, або геть одкидає їх. До голосу цього непідкупного судді, цього тверезого, холодного, цілком об'єктивного обсерватора треба завжди, якомога уважніше і пильніше дослухатись, коли хочемо, щоб теорія не розходилася з практикою, щоб не зостались нам безпорадними, непотрібними, може навіть, смішними теоретикам без жодного ґрунту і фундаменту в дійсному, реальному житті. На жаль, живе життя зо всіма його голосними криками, острогами й увагами здебільшого проходять поуз нас, творить свій правдивий суд, а ми його не помічаємо, а ми до його голосу не прислухаємося, – а ми, обтяжені щоденною, буденною, важкою працею, не маємо ні часу, ні змоги зупинитись, розглянутись, поміркувати, а ми, оглядаючись, немов наввипередки, біжемо все вперед і вперед, зовсім не рахуючись з тим, які наслідки доставляє по собі наша праця. Так робиться скрізь, – так робимо і ми – педагоги, – робимо і часто тяжко покутуємо за свою неоглядність, за свою неувагу до голосу живого життя.

Ще в покійному «Світлі» я розпочав ділитись з читачами своїми вражіннями і думками з приводу фактів щоденного нашого шкільного життя, – ще в цьому нашому першому педагогічному органі (на території російської України) я майже що місяця писав свої «З щоденника вчителя»². Зараз

¹ Дурдуковський В. Біжуче життя й школа. З щоденника вчителя. Вільна українська школа. 1918. № 5–6. С. 42–47.

² В «Світлі» я писав під своїм звичайним псевдонімом «Мировець»

дуже одмінилися у новини нашого політичного і культурно національного життя, але ці великого значіння і ваги факти не тільки не зменьшують потреби уважно ставитись до життя, перевіряти себе життьовими фактами, а навпаки –примушують нас, яко мога, пильніше, уважніше стежити за життям, щоб, творючи своє нове діло в шкільній справі, не робити помилок, або принаймні робити їх менше. Докладаючись на ласкаву увагу, а згодом, може, і на товариську допомогу читачів-педагогів, розпочинаю знов свої уривки «З щоденника вчителя».

Зараз у нас, на Україні, відбуваються історичної ваги події: ми творимо власну державу, перебудовуємо життя на нових, демократичних і національних підвалинах, засновуємо свою, нову і по формі, і по духові школу. Звичайно, серед всього цього величнього руху відродження і відбудовання рідного краю нас – педагогів повинна найбільше цікавити і захоплювати справи рідної школи і взагалі освіти. Педагог перш за все є культурний діяч, тим-то розвиток, поширення і взагалі гарне становище рідної освіти, як одного з найкращих засобів до зміцнення і зросту національної культури, мусить найбільше звертати на себе його увагу.

Та як це не прикро, не боляче і не дивно, а цілком ясна, проста, зрозуміла для кожного свідомого, не засліпленого тенденцією громадянина наша шкільна справа має і зараз не мало ворогів.

Не маючи змоги утриматися на єдино можливому і відповідному до справи науково-педагогічному ґрунті, вороги нашої шкільної справи переносять дію з чисто педагогічної позиції на політичну, в справу народньої освіти втягають чужу, ворожу їй політику, забуваючи зовсім про те, що ще так недавно виступали оборонцями школи од політики старого уряду, боролися за вільну, незалежну од всякої політики школу. Та, очевидячки, все те говорилося і творилося тільки за-для російської, обрусительної школи, бо до нашої рідної школи ті ж самі борці за вільну школу підходять зовсім з іншою міркою. Як свідчить життєва практика, в боротьбі проти зненависної

їм української школи наші вороги педагогі дозволяють собі користуватись цілком невідповідними, антипедагогічними, ганебними засобами. До чисто шкільної справи притягнуто політику, загублено наукову, серйозну, об'єктивну позицію, допускається безліч гидкої брехні, свідомої неправди, в боротьбу вмішують дітей, їх підбурюють, натравлюють проти всього українського. Боляче писати про це, а ще тяжче бачити, що роблять з дітьми і школою педагогі, засліплені політичною боротьбою, до чого призводять вони дітей, чого навчають їх, як руйнуються найкращі заповіді світових геніїв педагогів, як нищаться найміцніші, необхідні підвалини кожної нормальної, здорової школи.

Перед моїми очима лежить надзвичайно цікавий і характерний документ, який дуже яскраво і красномовно ілюструє відносини наших ворогів-педагогів до нашої шкільної справи. Це – анкета до учнів середніх шкіл, що її видав і поширив «Комитет русских учащихся средних учебных заведений». Ось і зміст цієї анкети: 1) «Допустимо-ли насильственное введение преподавания «украиноведения» в средней школе» 2) Как реагировать на случаи насильственного введения «украиноведения?» 3) Заметки.»

Хоча під цією анкетною і підписався «Комитет русских учащихся средних учебных заведений», але – нехай дарує він мені – я, знаючи молоду, чисту, чесну душу середнешкільника, яко старий, досвідчений педагог, ніколи не повірю, щоб молодий, не засліплений тенденцією розум міг вигадати таку подлу анкету, щоб юнацьке чисте, сумління згодилось скласти цей ганебний, гидкий документ. Непохитно вірю, що тут трапилося прикре непорозуміння, що «истинно-русские» педагогі скористувалися чистим ім'ям мало досвідчених юнаків, притягли їх до своєї огидної роботи, прикрили свої погані вчинки чесною фірмою середнешкільників. Такого бридкого, безсоромного, безсумлінного документу не могли скласти і видати молоді, ще недосвідчені в ріжних крутійствах і шахрайствах юнаки. Ця анкета безперечно носить на собі видиме тавро роботи нечистих,

брудних рук чорносотенців і істинно-руських педагогів. Не можна не розпізнати веселого, чистого, бадьорого, поетичного співу весняного жайворонка од гидкого, хриплого крику голодної осінової ворони, – не можна не одріжнити твору чесної запальної середнєшкільної молоді од брехливих, злістних вигадок чорносотенної зграї quasi педагогів.

Придивимся краще до цієї анкети. Самий поверховий аналіз змісту її цілком ясно говорить, що складено і поширено анкету зовсім не за-для того, щоб дізнатись, як думає про потребу українізації шкільна молодь, а єдино з тією метою; щоб зхвальшувати цю думку, отримати негативну відповідь і настроїти вороже проти українства і української влади мало свідомих національно середнєшкільників. Хіба ж справді можна дати яку-небудь іншу, опріче негативної, відповідь на перше запитання анкети: «Допустимо ли насильственное введеніє преподаванія «україноведенія» в середній школі»? Хто ж з чесних, прогресівних людей взагалі, педагогів з'особна і шкільної молоді найбільше може обороняти якесь насильство, примус? Звичайно, ніяке «насильственное», примусове навчання всякої науки, значить, і українознавства не можливе, бо цілком розходиться з дорогими за для кожного чесного педагога і більш дорослого, розвиненого учня принципами вільної школи. Я –український педагог, чоловік, що давно вже боліє всіми болями рідної школи, хоч і як хочу, щоб по середніх школах викладалось українознавство, але теж рішуче за себе і за все свідоме, організоване вкраїнське вчительство відповідаю: «Примусове навчання українознавства не можливе». Звичайно, і всі середнєшкільники повинні дати негативну відповідь на перше питання анкети. Які ж висновки можна зробити з цих відповідей? Чи ті, що хотять зробити ініціатори анкети, вороги вкраїнської школи. Чи негативні відповіді учнів можуть свідчити про те, що вся середня школа, (учні) проти заведення українознавства, проти українізації?.. Ні, бо 1) учнів і не питали, чи хотять вони вчитись українознавства, а 2) їх зовсім не підготували до більш-

менш певної, серйозної відповіді на питання про потребу українознавства.

Кожен досвідчений, фаховий педагог повинен добре знати, що анкету можна робити з учнями тільки з приводу тих питань, в яких вони добре розбіраються, до яких вони можуть поставитись цілком свідомо. Азбука педагогії вимагає од кожного чесного, розумного педагога, який поважає себе і любить дітей, або зовсім не робити анкети з приводу таких питань, яких учні не розуміють, або підготувати дітей, як слід, дати їм потрібний матеріал за-для відповідей. Анкети серед учнів про те, чого вони не знають, мають таку ж ціну, як відповіді сліпого на запитання про кольори. Такі анкети з педагогічного боку шкодливі, бо привчають учнів лехковажно ставитись до поважних справ, і з погляду загально-людського – не чесні, бо хвальшують думку, – вони не можуть і не повинні бути способом до порішення важливого питання про українізацію середньої школи.

Перше, ніж пускати серед учнів анкету про українознавство, виходячи з чисто педагогічних засад, треба було, як слід, познайомити дітей з тим, що таке українознавство, оскільки воно потрібне, навіть необхідне за для кожного українця і взагалі за для всіх, хто хоче жити на Україні, працювати за для українського народу. Трудно сподіватися, щоб знайшовся хоч один справжній педагог, який би, стоячи на правдивому педагогічному ґрунті, зважився доводити учням, що їм не треба знати рідного краю і народу, що їм потрібно більше знати чужу літературу, історію і мову, ніж свою, рідну. А коли б учні були, як слід, поінформовані що до потреби і значіння українознавства, то вони не могли б скласти анкети так, щоб неодмінно одержати негативні відповіді.

Після цих, так мовити, теоретичних міркувань, наведу один приклад, вихоплений з життя, який ще більше зтвердить мою думку, що учні наших, середніх шкіл не можуть свідомо поставитись до питання про вагу і потребу українознавства.

На одному з засідань Комітета середнєшкільників виступив член Комітета, гімназист восьмого класу, з пропозицією

висловити протест од Комітета проти «насильственной» українізації. Коли його запитали товариші, члени Комітету, де і в яких саме формах проводиться ця примусова українізація, він збентежився, засоромився, казав що це всім відомо, і послався знов таки на цю знамениту анкету. Треба оддати честь членам Комітета; вони постановили звернутись до педагога-українця, який випадково був на їхньому зібранні, попросили його в'яснити їм справу, а вислухавши його пояснення, рішили одкинути геть безсоромну, безсумлінну анкету. Один з членів Комітета навіть запропонував замість питання про примусову українізацію зняти питання про русифікацію школи.

Тільки щасливий випадок допоміг навіть кращим, обраним учням, членам Комітету, поставитись, як слід до справи українізації школи. Як би тут не було учителя українця, то дуже можливо, що члени Комітета зустріли б зовсім инакше заяву свого товариша. І це трапилось би не тому, що вони вороже взагалі ставляться до українства, а тому, що вони зовсім не відомі в питанні про українізацію школи, що ніхто з педагогів не в'яснив їм потреби і ваги українознавства, не розказав, як і в яких формах має проводитись українізація школи. Цей випадок наводить на думку, що педагоги багатьох гімназій не тільки виявили цілковиту байдужість і недбалість до такої важливої справи, як націоналізація школи на Україні, а навіть підбурювали, настроювали дітей проти українізації, надаючи їй форму якогось примусу, насильства. Бо справді, відкіля ж взялася ця «насильственная» українізація, про яку не мають відомостей ні члени Комітету середнєшкільників, ні навіть той учень, який виступив з заявою проти «насильственной украинізації»? Не з неба ж вона звалилась. В наш твердий, прозаїчний час таких чудес не буває і в їх не вірять. Хтось скористувався несвідомістю учнів, хтось накинув їм свої ганебні думки, хтось спровоцирував чесне, запальне юнацтво, хтось притяг чистих морально дітей до своєї поганої політики. Хто ж цей «хтось»? Ребус дуже не складний. Одповідь на нього ясна: це педагоги – політикани, це педагог чорносотенного, істинно-руського напрямку.

Закінчуючи свої уваги до першого пункту анкети, – про те, чи можлива примусова українізація, – не можу не висловити свого великого дивування, що кардинальне, чисто педагогічне питання про націоналізацію школи, яке, без сумніву, перевищає сили учнів, мала намір порішити шляхом якоїсь непевної анкети, шляхом дитячого племісціту. Я певен і перевірів це фактами, що багато учнів, як би їх спитали, чи треба вчитись чужих мов, математики, писати «сочиненія», одповіли б, що не треба. Взагалі – діти, як і дорослі, не хочять і не люблять обтяжати себе зайвою працею¹. Але – чи з одповідей дітей можна було б зробити висновки, що не треба вчити дітей чужих мов, математики і т.д. Звичайно, ні. Таким чином, і одповіді Дітей, що вони не хочуть вчитись українознавства, не повинні і не можуть бути підставою за-для того, щоб одкинути навчання українознавства. Я думаю, що не розминуся з логікою і правдою, коли скажу, що доручати дітям порішення важливих педагогічних питаннів школи не можна, бо ця справа вище їх сил і компетенції.

Перехожу до другого пункту анкети: «Как реагировать в случае насильственного введения «украиноведения»? На мою думку, ставити таке питання дітям – пряме й велике злочинство. Треба зовсім не поважати школи, не любити дітей, не бажати їм добра, щоб викликати їх на якусь активну боротьбу, – з ким і за що? З урядом, з законною владою, обраною народом? Чи це ж не найогидніше, «низькопробне підбурювання дітей проти уряду, – чи це ж не найдикіше нехтування елементарними вимаганнями здорової педагогії, – чи це ж не заклик, до повної руїни школи з її вічними найкращими підвалинами й установами, – чи це ж не злодійське, шахрайське використання дітей і школи за-для своїх нечесних, поганих замірів?.. Щоб подолати ненависне їм українство, педагогі-політикани обдурюють дітей і навіть закликають їх до боротьби з урядом, проти рідної школи. Я маю

¹ Одна гімназистка восьмого класу казали мені, що вона і взагалі всі учениці проти українознавства, бо, як його введуть, то доведеться що дня по кільки зайвих годин сидіти в гімназії.

певні факти і знаю, що мали на увазі чорносотенні педагогі, коли кликали учнів до активної боротьби проти українізації школи. Вони пропонували їм забастовку, а коли нічого з цього не вийшло, то радили так звану італійську забастовку що до українознавства. І гніваєшся, і обурюєшся, і болієш душею, і не розумієш, як можна так все оддати на послугу політиці, як можна забути живі, насущні інтереси дітей і школи, як можна дітей і школу принести в жертву непевній, братозненависній політиці... Як би ця проповідь активної боротьби з українством справді по-декуди не давала гидких наслідків, можна було б не звертати на це уваги, можна було б думати, що вона не доходить до серця дітей, не отравляє дитячої душі. Я знаю, що в одній жіночій гімназії, під виливом порад і намовлень з боку педагогів, учениці плювали на розпорядження Секретаріату про заведення українознавства. Учениці плювали, а педагогі дивились, не спиняли їх, а тільки раділи, бо бачили певні наслідки своєї огидної роботи. Бідні, бідні діти, жертви сліпих політиків педагогів!..

Хоч я й торкався сумних зъявищ в житті нашої школи, хоч і з мукою, з болем душевним писав про огидні вчинки чорносотенної зграї істинно-руських педагогів, але в душі моїй немає песимізму, немає зневірря. Я певен, що швидко-швидко зійде повний, ясний день над нашим краєм, що високо-високо підніметься сонце нашої рідної культури й освіти і засяє правдою, волею красою, залле своїми святими, животворними проміннями всю Україну. Тоді, як чорт од Хреста, як гробачня од сонця, як хижі сови од світу, геть полетять од вас, зникнуть на віки з нашого обрію всі вороги нашої рідної школи і просвіти. Вірю, що цей щасливий момент вже не далеко, він наближається. Готуймося ж до зустрічі його!..

В. Дурдуковський

Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам'ять Тараса Шевченка¹

Як дерево без глибокого коріння, як будинок без міцного фундаменту, так і народ не може нормально і успішно розвиватись без певних, твердих історичних традицій і національних підвалин. Без міцного, органічного зв'язку з історичним минулим народ – не народ, а якийсь безбатченко нещасний; нема йому пошани, нема йому поваги, нема йому навіть місця серед наших народів; він, намов те горопашне байстря, не знає, куди себе подіти, до кого прихилитись, всій чужий і безсилий. Горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який втертяв органічний зв'язок з історичним минулим, який не витворив міцного національного ґрунту. Він – немов той листочок, одірваний од рідного дерева, немов та трісочка серед грізного, бурхливого моря, – нема йому певного захистку, нема порятунку. Підхоплюють його буйні вітри, гойдають страшні хвилі, аж поки, натішившись до-схочу, кинуть геть щоб знищити, розбити до-щенту, розвіяти по світу.

Наш рідний український народ, який оце виступає ва світову міжнародню сцену і творить свою власну, незалежну державу, мав колись, витворив історичну підвалину для свого розвитку і міцний національний ґрунт. Але ж тяжкі політичні обставини, серед яких довелося йому жити, збили його з цього певного шляху, одняли у нього важке минуле, порвали його колись такі міцні зв'язки з цим минулим, вибили у нього з-під ніг твердий національний ґрунт, повернули його в якогось «Івана, не

¹ Дурдуковський В. Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам'ять Тараса Шевченка Вільна українська шкоа. 1918. № 7. С. 145–156.

помнящого родства», зробила його народом без чести, без пуття, нацією якихось сміхотворних «хахлов», анекдотичних дядьків».

Ми, культурне громадянство, – і перш за все діячі школи, мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знов звязати його з славним минулим, мусимо поновити порвані за лихих часів історичні традиції, мусимо підвести міцний національний фундамент під ваш державний будинок. Це – перш за все – велике, почесне завдання нашої молоді національної школи. Вся наука в наших школах повинна провадитись так, щоб як найкраще і як найшвидче допомогти перевести вжиття це велике, негайне завдання. Загальний напрям шкільної науки, програми окремих наук, шкільні обставови, виховання – все мусить стати до послуг великій ідеї відновлення старих, в значній мірі забутих і загублених історичних традицій і витворенню міцного, твердого, надійного національного ґрунту для дальшого широкого, вільного, швидкого культурного розвитку нашого молодого ще в політичному житті народа. Маючи таку важливу мету, школи невинні всіх засобів ужити, щоб як найшвидче велика ідея стала реальним фактом, перетворилася в діло.

Одним з таких засобів, на нашу думку, можуть бути, гарно укладені й обставлені шкільні дитячі ранки й вечірки, присвячені визначним нашим національним діячам і великим історичним подіям. Наші школи повинні уважно стежити, щоб ні одні значні історичні роковини, чи ювілеї наших кращих культурних і політичних діячів не минали без шкільного, бодай і найпростішого, невеличкого святкування. В першу чергу треба звичайно поставити роковини й ювілеї рідних письменників, бо вони найблизші до школи, бо в своїх творах вони дають гарний матеріал для таких свят, бо ці свята порівнюючи найменше уряжати. Здається, нема потреби довго говорити про велике значіння рідної літератури, рідного слова в справі національного виховання дітей, в справі утворення міцного національного ґрунту для їх дальшого нормального розвитку. Це – аксіома, кожному – і найбільше вчителіві – добре відома.

Гарно було б, коли б спеціалісти, фахівці намітили цілий ряд таких шкільних свят, поклали більш менш вироблені програми для них і дали потрібні матеріали. Такі роботи, корисні для всіх шкіл взагалі, особливе значіння мали б для народніх шкіл по селах, де ще так небогато культурних сил, де ще нема українських бібліотек, де дуже важко знайти погрібні для шкільного свята матеріал. «Вільна Українська Школа» взяла на себе ініціативу цього великого дуже важливого діла. З нагоди роковин Шевченка вона пропонує товаришам учителям матеріали для літературних вечірок в пам'ять великого Кобзаря.

Шевченко – наш геній, сонце нашої літератури, батько нашої поезії, могутній оборонець нашого рідного слова, великомученик за волю і долю України, натхнений пророк і апостол нашого національного відродження, наша краса, слава, гордості і святощі. На всій великій Україні не повинно бути ні одного куточка, ні одної школи, де б у навіки незабутні дні народження і смерті нашого генія не було такого або нашого святкування його світлої пам'яті. Ці святі дні повинні стати нашими національними святами. В ці дні по всій широкій Україні мусять уряжуватись по змозі як найкраще читання, концерти, вистави, дитячі ранки, вечірки, для дітей і дорослих, церковні одправи, святочні походи, присвячені нашому великому поетові. В ці дні по всій нашій країні, а найпаче по всіх культурних осередках її, повинно як найголосніше лунати віще, прекрасне, натхнене слово нашого генія. В ці дні всі культурні сили наші мусять, залишивши всяку иншу працю, цілком перейнятись настроєм і ідеями поета і всіх засобів ужити, щоб огненне слово, великі думки і почування Кобзаря знайшли собі добру стежку до душ і серць нашого народу. Це – почесне, величне завдання для нашої свідомої інтелігенції, і ніхто не має морального права зректись найгорячішої, иайодповідальнішої, найнапруженішої роботи в великі Шевченківські дні.

Перше, ніж подавати матеріали до шкільних ранків та вечірок, присвячених Шевченкові, я дозволю собі поділитись

з шановними товаришами-учителями своїм досвідом в справі організації взагалі різних шкільних свят.

Кожному більш-менш практичному педагогові добре відомо, що діти не люблять, коли їм накидають яку-небудь роботу, що вони охотніше і з більшим запалом беруться до тієї роботи, яка виникає з їх власної ініціативи. Відомо також і те, що школа повинна пробуджувати і розвивати в дітях самодіяльність, творчість, – що тільки така робота з педагогічного боку має інтерес, вагу і певне значіння, яка дає як найширший простір дитячій самодіяльності і творчості. Цієї педагогічної аксіоми не можна забувати, готуючись до дитячих вечірок або ранків. Учитель повинен тільки навести дітей на думку про потребу шкільного свята, повинен відповідно настроїти дітей, викликати у дітей цікавість до роботи і дати їм до рук потрібний матеріал, а діти самі мусять зробити по змозі все для свого свята. Вони самі, утворивши різні комісії, складуть програм відповідного до їх смаку і зросту читання, співів, підберуть живі картини, прикрасять помешкання і т.д. Звичайно, що роботу дітей не можна розуміти так, що треба зовсім ухилитись од допомоги їм. Навпаки – учитель весь час повинен пильно, напружено працювати, уважно стежити за дітьми, направляти їх роботу, вносити в неї потрібні корективи, доводити її до можливої артистичної і художньої висоти, – повинен робити поруч з дітьми, але – так мовити більше їх руками, ніж своїми власними. Я здебільшого починав з того, що викликав охочих з-поміж дітей, які складала з себе літературну комісію. До роботи в цій комісії звичайно ставали найбільш літературно розвинені діти. Ця комісія (троє, четверо) перечитувала в відповідному віданні твори письменника, якому присвячується ранок або вечірка, вона ж складала біографію, вибирала матеріал для деклямацій або вистав (як-що письменник-драматург) гарні з боку думки і форми вирази для плакатів. Ця ж комісія після нарад зо мною і ухвали її роботи, за допомогою кращих клясних каліграфів, переписувала окремі твори або ролі для своїх товаришів. Поруч з цією комісією звичайно працювали співоча або музична

комісія. Завдання цієї комісії – підібрати потрібні і відповідні номери співу або й музики (хоча б і само примітивної). За-для виконання номерів співу, музики, декламації і вистав необхідно утворювалась ще й артистична комісія, яка з-поміж своїх членів вибирала режисерів, сценаріусів, суфлерів, артистів, декламаторів, співаків і музикантів. Ні одна вечірка або ранок не обходяться без портрета письменника, якого святкують, без живих картин, без художньо оздоблених плякатів і програм, без відповідного убрання помешкання. Це вже діло художньої комісії. Нарешті, щоб всі діти мали змогу приймати участь в святі, щоб всі були зацікавлені роботою, щоб ніхто не міг пожалуватись, що йому нема чого робити, я складав ще й господарську комісію, яка повинна дбати про потрібний для вечірки або вистави реквізит, про різні матеріали для роботи всіх інших комісій про зустріч і вітання гостей і т.д. При такій організації справи всі діти приймають участь в роботі, свято являється наслідком спільної товариської праці, всі діти зацікавлені його успіхом, всі залюбки й охоче працюють для нього. Таке свято не тільки допомагає національному вихованню дітей, не тільки дає їм гарні естетичні враження і широкий простір для самодіяльності і творчості, не тільки викликає роботу їх розуму й почування, а й зміцнює гарні, щиро товариські відносини між дітьми, міцно зв'язує, з'єднує їх спільною працею, організує їх, покладає добрий початок соціальному вихованню дітей.

Над складанням матеріалів для Шевченківських свят працювала комісія в склад якої входив я.

Скажу кілька слів про свою роботу.

Весь матеріал для деклямацій я брав виключно з «Кобзаря», – з повістей Шевченка у мене нема ні одного номера я вважав не зручним брати уривки з цих повістей в перекладі (Кониського) на українську мову, а в оригіналі, цеб-то по-російському, і поготів. З власного досвіду я знаю, що дитина тоді тільки зможе гарно прочитати що-небудь, коли вона добре, цілком розуміє читане, коли думки, висловлені автором, не перевищують її розумового рівня, коли почування, якими пройнята пьеса, близькі, рідні,

знайомі, не чужі і психіці, коли ця пьеса приступна для неї з боку літературного складу, коли, нарешті, вона вимагає такого саме артистичного і духовного виконання, на які може спромогтись дитина, до якого вона доросла. Маючи все це на увазі, я поділив матеріал за-для декламації на три частини: за для низчої школи, для вищої початкової школи і для середньої школи. Мушу зробити пояснення до цього поділу. Коли я говорю про визчу школу, то маю на увазі малих дітей, од 7 до 11 років (приблизно), – вища початкова школа це діти од 10 до 15 років, – середня – більш дорослі юнаки, учні старших класів середніх шкіл. Ці три категорії дітей, на мою думку, дають певну, сталу з загального, розумного, наукового, естетичного і артистичного боку фізіономую, і про них можна говорити, як про окремі групи. Звичайно цей поділ не можна і не треба розуміти дуже догматично. Я мав на увазі типи дітей, а не окремі дуже оригінальні індивідуальності. Часто виключно талановита дитина визчої школи може значно вище стояти що до свого розвитку од дитини визшої школи, а учень старших класів середньої школи – інакше од учня вищої початкової школи. Я зумисне найбільше матеріалу підібрав для середньої групи дітей, бо думаю, що з цього oddілу можуть брати номери для декламації і більш розвинені діти низчої школа, і менш обдаровані учні старших класів середньої школи. Взагалі я просив би шановних товаришів учителів дивитись на мою роботу, як на допомогу тільки їм в їхній важкій праці, не надавати їй дуже багато значіння. Я не хочу, щоб моя робота заважала їм виявляти свою індивідуальну, самостійну, творчу думку і ініціативу: оригінальний, творчий порив і праця учителя для мене, старого педагога, дорожче всього, – мені було б дуже прикро, як би моя робота хоч трохи припинила цю самостійну, творчу роботу.

Опріч матеріалів для декламації, я вибрав чимало «гарних виразів» з творів Шевченка «за-для плакатів». Мені здається, що ці гарні з боку змісту і форма вирази Шевченка дадуть учителям теми для бесід з дітьми, познайомлять дітей з головнішими ідеями творів Шевченка, будуть добрим початком для вивчення

класичної Шевченківської фразеології. Кожна (по змозі) дитина повинна вибрати собі (краще сама, а то й за допомогою вчителя) який не-будь гарний вираз, можливо краще – (великими літерами, на товстому папері, розмалювавши відповідно до свого смаку) – переписати його і оддати до художньої комісії для окраси помешкання, де має бути свято. Художньо оздоблені плякати ці можна порозвішувати по стінах залі, – можна поробити з них прапорці, дати їх до рук дітям, поставити дітей, яко почесну варту, коло портрета Шевченка, – можна, нарешті, організувати святочний похід дітей з цими прапорцями-плякатами.

Кінчаю свої примітки і поради як найширшим бажанням успіху в справі утворення Шевченківських свят і проханням до товарннів-учителів вибачити за можливі, а почасти вже й мені самому відомі дефекти моєї роботи.

Матеріяли для деклямації

I

Низша школа

1) «Уривок з «Причинної»: «Защетава жайворонок»... «добре заснули» (5 стр.) (Назвати «Ранок»¹).

2) Початок «На вічну память Котляревському»: «Сонце грає» – (12 рядків) (9 стр.),

3) Уривок з «Катерини»: «Кричать сови»... (10 рядків, – назвати «Ніч» стр. 22).

4) Початок «Утоплена»: «По діброві вітер віє»... до «На чужині тії» (стр. 87).

5) Уривок з «Гайдамаків»: «Встала весна, чорну землю сонну розбудила» – до – «А для кого?» («Весна», 9 рядок, (192)).

6) Початок «Утопленої» (В ночі, – 12 рядків) (145 стр.).

7) Уривок з поеми «Сон» («Ранок світає»... 22 рядки, – 172 стр.).

¹ Див. «Кобзар», вид. Благот. Общества, – СПб., 1908 р., видан. друге.

- 8) Уривок з «Посланія» («Учітеся, брати мої»... 17 рядок.- 267 стр.).
- 9) Лілея (Початок, 18 рядків,- стр. 285).
- 10) Уривок з «Відьми» («Весна зиму проганяє»,- 11 рядк.,- 305 стр.).
- 11) Вечір («Садок вишневий коло хати»..., 316-317 стр.).
- 12) Уривок з «Княжни» («Село! і серце одпочине»...11 рядків - 323 — 824 стр.).
- 13) «Сонце заходить, гори чорніють»... (336 стр.).
- 14) Уривок з «Сну» (Вечір: «Вечіріє сонце гай золотило»..., 10 рядків,- стр. 841-842).
- 15) «Ой гляну я подивлюся»... (379 стр.).
- 16) «Та не дай, Господи нікому»... (379 стр.).
- 17) «По вулиці вітер віє та сніг замітає»... (424 стр.).
- 18) «На Великдень, на соломі»... (481 стр.).
- 19) «І досі сниться»... (513 стр.).
- 20) «Тече вода з-під явора»... (606-607 стр.).

II

Вища початкова школа.

- 1) Уривок з «На вічну пам'ять Котляревському»: «Праведная душе. Прийми мою мову» (до кінця, стр. 11).
- 2) «Тече вода в синє море» (12 стр.).
- 3) Уривок з «Катерини»: «За Київом та за Дніпром»... до - «3 сином ночували» (стр. 24). («Катерина і чумаки»).
- 4) «Іван Підкова» (35 стр.).
- 5) «До Основ'яненка» (46 стр.).
- 6) «Тарасова ніч» (49 стр.).
- 7) «Думи мої, думи»... до: «Не сказали б на сміх»... і од слів: «Думи мої, квіти мої діти»... до кінця (54-56 стр.).
- 8) Маркевичу: «Бандуристе, орле сизий»... (57 стр.).
- 9) Уривок з Гайдамаків: «Сини мої, гайдамки»... до слів: «Вибачайте! Кричіть собі»... (61-62 стр.).

10) Уривок з «Гайдамаків»: «О, Боже мій милий!» (7 рядків) (69).

11) З «Гайдамаків»: «Гомоніла Україна»... до слів: «Серце усміхнеться»... (95–96 стр.).

12) «Чого мені тяжко»... (188 стр.).

13) «Не завідуй багатому»... (140 стр.).

14) Уривок з «Невольника» (Посвята: Думи мої молодії». до слів: «Господа благати»...– 202–203 стр.).

15) Уривок з «Невольника» (Доля: «Той блукав за морями»... до слів: «У колисці найде»...– 203 стр.).

16) Уривок з «Невольника» («Минають дні»... до: «Як дуб похилимся»... 212–218 стр.).

17) Уривок з «Наймички» (I і II глави,– 242–245 стр.).

18) Маленькій Марьяні (171–272).

19) Псалми XII (272), LIII (275), CXXX (278).

20) Лілея (Початок, до слів: «Моя мати чогось вона»..., далі од слів: «Молодого короткого не дали»..., до кінця – 285).

21) Відьма (початок, кінчаючи: «І всетворящую любов»,– 239–240 стр.).

22) «Мені однаково»... (310–311 стр.).

23) «Три шляхи»... (314–315 стр.).

24) Н. І. Костомарову (315–316 стр.).

25) «Думи мої, думи мої, ви мої єдині!»... (322 стр.).

26) Княжна (початок, кінчаючи: «Богові розкажеш»,– 321–823).

27) «Самому чудно... А де ж дітись?»... (352–353 стр.).

28) «І небо невмите, заспані хвилі»...(415–416 стр.).

29) «І виріс я на чужині»... (до слів: «І не в однім отім селі»... 416–317).

30) «Ой, не п'ються пива, меди»... (427 стр.).

31) «Не так тії вороги, як добрії люде»... (431–432 стр.).

32) «Ой, чого ти почорніло, зеленее поле?».. (483 стр.).

33) «У неділеньку у святую, у досвітнюю годину»... (434–436 стр.).

34) «Не до-дому вночі йдучи»... (452–453 стр.).

35) Сцена з «Сотника» (Починаючи: «Сидить сотник на причілку»..., до слів: «А старому не до того...», – далі од слів: «І пальцями старий сотник»..., але до слів: «Сотник. – Ні, треба трохи подождать!»... – (455–457 стр.), – далі: «А, ти вже й скрипку принесла»..., аж до розділу IV: «Мать-би, жить»... – 458–459 стр.).

36) «За сонцем хмаронька пливе»... (468–469 стр.).

37) «На що мені женитися»?.. (470–471 стр.).

38) «Заросли шляхи тернами»... (475–476 стр.).

39) «Буває, іноді старий»... (482 стр.).

40) «І золота й дорога»... (486 стр.).

41) «Готово! Парус розпустили»... (488–489 стр.).

42) «Ми заспівали, розійшлись»... (493).

43) «Не молилася за мене»... (494 стр.).

44) Уривок з «Неофітів»: «Благословенная в женах»... до слів: «Не в нашім краї, Богу милім»... (529–530 стр.).

45) Дощ (548 стр.).

46) Сон («На панщині пшеницю жала»... 551 стр.).

47) Марку – Вовчку (553 стр.).

48) Плач Ярославни (590–591) (Перший розділ).

49) «Не нарікала і на Бога»... (598–619 стр.).

50) «Минули літа молодії»... (603 стр.).

III

Середня школа.

1) «Вітре буйний вітре буйний» (7 стр.).

2) «Перебендя» (43 стр.).

3) «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами» (57 стр.).

4) Гайдамаки: Початок, до слів: «Сини мої гайдамаки»...

5) Гайдамаки: «Сини мої, гайдамаки»... до: «Отак, сиди в кінці стола, міркую, гадаю»... (61–65 стр.).

6) Уривок з «Гайдамаків»: «Дяк співа, попи з кадилами»... до слів: «Треті Півні» (92–94 стр.).

7) «Чигирин» (158–160 стр.).

8) «Сон» («У всякого своя доля»...) до слів: «І знов лечу понад землю»... – Уривок. (169–174).

- 9) М. В. Гоголю (189 стр.).
- 10) Уривок з «Івана Гуса»: Смерть Гуса (од слів: «Задзвонили у Констанці рано в усі дзвони»... – до кінця – 198–201 стр.).
- П) Кавказ (256–261).
- 12) Посланіє (261–268).
- 13) Минають дні, минають ночі»... (280).
- 14) Русалки (287–289).
- 15) «Чого ти ходити на могилу»... (812–814 стр.).
- 16) «Мені тринадцятий минало»... (336–338 стр.).
- 17) Ляхам (847–848 стр.).
- 18) Пророк (409).
- 19) «Не для людей, тієї слави»... (418 стр.).
- 20) «У тієї Катерини хата на помості»... (428–430 стр.).
- 21) «Ой люлі, люлі, моя дитинко»... (432 стр.).
- 22) «І знов мені не привезла нічого почта з України»... (444–445).
- 23) «Заступила чорна хмара та білу хмару»... (449–451 стр.).
- 24) «У нашім раї на землі»... (477–479) до слів: «А ти, великомученице?»...
- 25) «Лічу в неволі дні і ночі»... (490–493 стр.).
- 26) «Як би Ви знали, паничі»... (504–506 стр.).
- 27) «Уривок з «Неофітів»: глава V – (534 – стр.).
- 28) «Подражанів Ісаїї» глава XXXV (554–555 стр.).
- 29) Сестрі («Минаючи убогі села»..., 557 стр.).
- 30) Початок «Марії» (до I розділу) (560–561 стр.).
- 31) Осії глава XIV (588–585 стр.).
- 32) «Чи не покинуть нам, небого»... (610–612 стр.).
- 33) Перша сцена з «Назара Стодолі».

IV

Гарні вирази для плякатів.

- 1) «Все сумує, – тільки слава сонцем засіяла; не вмре Кобзарь, бо навіки його привітає» (11 стр.).
- 2) «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люде» (ів.).
- 3) «Поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть» (ів.).

- 4) «Прилини до мене хоч на одно слово та про Україну мені заспівай» (11 стр.).
- 5) «Єсть на світі доля, а хто її знає?» (21 стр.).
- 6) «Єсть на світі доля, а хто її має?» (ів.).
- 7) «Люде гнуться, як ті лози, куди вітер віє» (25 стр.).
- 8) «Сиротині сонце – світить, та не гріє» (ів.).
- 9) «Смійся, лютий враже, та не дуже, бо все гине, слава не поляже» (47).
- 10) «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине» (47 стр.).
- 11) «Тії слави козацької по вік не забудем» (50 стр.).
- 12) «Україно, Україно, ненько моя, ненько! Як згадаю тебе, краю, завьяне серденько!» (50 стр.).
- 13) «Думи мої, думи мої, лихо мені з Вами». (54 стр.).
- 14) «Тяжко важко умирати у чужому краю!» (59),
- 15) «Все йде, все минає – і краю немає»... (60 стр.).
- 16) «Як небо блакитне, нема йому краю, – так душі почину і краю немає» (60 стр.).
- 17) «Україну ховайте: не дайте матері, не дайте в руках у ката пропадать» (92 стр.).
- 18) «У всякого своя доля і свій шлях широкий» (169).
- 19) «Раз добром налите серце ввік не прохолоне» (176).
- 20) «Я нишком Богу помолюся, щоб усі Славяне стали добрими братами і синами сонця правди»... (193).
- 21) «Прозріте люде: день настав» (145).
- 22) «Встане Україна і розвіє тьму неволі» (240).
- 23) «Світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти» (240).
- 24) «Не вмірає наша правда, не вмірає воля» (256).
- 25) «Неситий не виоре на дні моря поля, не скує душі живої і слова живого» (256).
- 26) «Встане правда, встане воля, – і Тобі одному поклоняться всі язики во віки і віки»... (257).
- 27) «Борітеся, поборете: Вам Бог помагає, за Вас сила, за Вас воля і правда святая» (258).

28) «Подивіться на рай тихий, на свою Україну; полюбіте щирим серцем велику руїну!» (262).

29) «Розкуйтеся, братайтеся!» (262).

30) «У чужому враю не шукайте, не питайте того, що нема і на небі, а не тільки на чужому полі»...

31) «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля» (262).

32) «Нема на світі України, немає другого Дніпра» (282).

33) «Розкуються незабаром заковані люде; настане суд, заговорить і Дніпро, і гори»... (263).

34) «Не дуріте дітей Ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать»... (263).

35) «Як би Ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя»... (264).

36) «Всі мови славянського люду – всі знаєте, а своєї дасть Біг»... (264).

37) Колись будем і по-свойому глаголать, як німець покаже, а до того й історію нам нашу розкаже»... (264).

38) «Все розберіть, та й спитайте тоді себе: що ми, чиї діти? яких батьків?»

39) «На Січі мудрий Німець картопельку садить; а Ви її купуєте, їсте на здоровья та славите Запорожжя» (266).

40) «Доборолась Україна до самого краю: гірше Ляха свої діти и розпинають» (268).

41) «Учітеся, брати мої! думайте, читайте, і чужому научайтесь, – свого не цурайтесь!» (267).

42) «Хто матір забуває, того Бог карає, чужі люде цураються, в хату не пускають, свої діти, як чужії, і немає злomu на всій землі безконечній веселого дому» (267).

43) «Обніміте, брати мої, найменшого брата, – нехай, мати усміхнеться, заплакана мати» (268).

44) «Забудеться срамотня давняя година, і оживе добра слава, слава України!» (268).

45) «Світ ясний, невечерній, новий засіяє». (268).

46) «Обніміть, брати мої, молю Вас, благу!» (268).

47) «За святую правду, волю, розбійник не встане» (270).

48) «По якому правдивому, святому закону і землею, всім даною, і сердешним людом торгуєте?» (270).

49) «Не однаково мені, як Україну злії люде присплять лукаві, і в огні її, окрадену, збудять»... (311 стр.).

50) «Холоне серце, як згадаю, що не в Україні поховають, що не в Україні буду жить, людей і Господа молити». (320).

51) «Свою Україну любіть, любіть її!.. Бо время люте, в останню, тяжкую мінуту за неї Господа моліть!»... (321).

52) «Ох, діти, діти!.. Велика Божа благодать!»... (326).

53) «Любітеся, брати мої, Україну любіте, і за неї, безталанну, Господа моліте!»... (335–336).

54) «І мене в семьї великій, в семьї волній новій не забудьте помянуті не злим тихим словом!» (284).

55) «Не дай, Боже, в чужім краю згинуть у неволі» (359).

56) «Легше умірати хоч на пожарині в своїй стороні, ніж в чужій – в палатах» (367).

57) «Де нема святої волі, не буде там добра ніколи» (386).

58) «Неначе наш Дніпро широкий, слова його лились, текли і в серце падали глибоко, і ніби тин огнем пекли холодні душі». (409). [Цей напис годиться для портрету. Ред.]

59) «Світе тихий, краю милий, моя Україно! Защо тебе окрадено, за-що, мамо, гинеш?» (156).

60) «Кращого немає нічого в Бога, як Дніпро та наша славна Україна»... (416).

61) «Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну»... (417).

62) «Мов орел той приборканий, без крил та без волі, знеміг славний Дорошенко, сидячи в неволі, тай умер з нудьги»... (451 стр.).

63) «На те й лихо, щоб з тим лихом битись»... (453).

64) «О Господи, дай мені хоч глянуть на народ отой убогий, на тую Вкраїну, – не дай мені згинуть отут, на чужині!» (476).

65) «У нашім раї, на землі, нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим». (477).

66) «Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилася любити» (482).

67) «Хочеться жити і любити Твою (Божу) правду, і весь світ обняти!» (489–490).

68) «Може, ще я подивлюся на мою Україну... Може, ще я поділюся словами – сльозами з дібровами зеленими, з темними лугами!»... (492).

69) «Дай дожити, подивитись, о Боже мій милий, на лани тії зелені тії могили!» (492).

70) «Може, мені на чужині лежать лекше буде, як иноді в Україні згадувати будуть»... (492).

71) «Серце холоне, як подумаю, що, може, мене похоронять на чужині, і ці думи зо мною сховають, і мене на Україні ніхто не згадає» (492).

72) «Благаю, щоб хоч умерти на Дніпрі, хоч на малесенькій горі»...(495).

73) «Жива душа поетова святая, жива в святих своїх речах; і ми, читая, оживаєм і чуєм Бога в небесах» (503).

74) «Хвала вам, душі молодії, хвала вам, лицарі святії, во-віка-віки похвала!»... (540).

75) «У нас нема зерна неправди за собою»... (548).

76) «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово!»... (553).

77) «Правда оживе, натхне, накличе, нажене не ветхеє, не древле слово ростліннеє, а слово нове між людьми криком пронесе»... (585).

78) «Робочий головам, рукам, на сій окраденій землі, свою Ти силу низпошли»... (587).

79) «Мені, мій Боже, на землі подай любов, сердешний рай, і більш нічого не давай!»... (587). .

80) «Трудящим людям, Всеблагий, на їх окраденій землі свою Ти силу нізпошли!» (587).

81) «Чистих серцем – коло їх постав Ти Ангели свої, щоб чистоту їх соблюли!» (687).

82) «Мені, о Господи, подай любити правду на землі, і друга щирого пошли!» (588).

83) «Доброзиждущим рукам і покажи, і поможи, святую силу низпошли!» (588).

84) «Всім вам вкупі на землі єдинодумліє подай, і братолюбіє пошли!» (588).

85) «Подай і вам, всещедрий Боже, ...любов безвічну, сугубу на той світ тихий принести!» (595).

86) «На оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син і буде мати, і будуть люде на землі!» (597).

87) «Орися, моя ниво, долом та горою, та засійся, чорна ниво, волею ясною!» (598).

88) «Розвернися на всі боки, ниво-десятино, та посійся не словами, а розумом, ниво!» (599).

89) «Сонце йде і за собою день веде... і буде правда на землі!» (604).

90) «Чи буде правда між людьми?... Повинна быть, бо сонце стане і осквернеяну землю спалить»... (605).

91) «Надія – наша нянька, кохана, ніжна, певна і незрадлива до самої могили»... (Журнал, 28 стр.)¹

92) «Перед мене пишалася моя прекрасна, моя безталанна Україна в усій своїй меланхолічній красі непорочній!» (ib. 40).

93) «О, горопашна моя, моя прекрасна, моя люба Україно!» Чи скоро я дихатиму твоїм солодким повітрям животворним?» (Журал, 65 стр.).

94) «Други мої! Ширії мої! Пишіть! Подавайте голосу за оту чернь горопашну, брудну, за отого смерда безсловесного, зневаженого!» (Журнал, 111 стр.).

95) «Велико щастя быть вольним чоловіком: робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить!» (Листи, 343 стр.)²

¹ Журнал цитую по III т. Львівського видан. «Кобзаря», р. 1893.

² Цитати з «листів» навожу по видав. Яковніка «Твори Т. Шевченка», т. II, р. 1911.

96) «Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба!» (ibid., 847 стр.).

97) «Тяжко, брате мій добрий, каратися і самому не знати за що!» (ibid., 358 стр.).

98) «Як згадаю що-небудь про нашу бідну Україну, то сльози так і закапають із старих очей»... (ibid.).

99) «Я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народа» (ibid., 433 стр.).

В. Дурдуковський.

Шевченківська школа – Шевченкові¹

(З досвіду Київської 1-ої трудової школи ім. Т. Шевченка)²

Наша школа має високу честь носити ім'я Т. Шевченка. Шевченко, геніальний поет, великий громадянин, палкий революціонер, є ідейний патрон, надхненний керівник нашої школи. Нам, працівникам першої школи на Україні, яка, разом з правом вести навчання рідною мовою, дістала й право вважати Шевченка своїм патроном, яка перша на Україні (російській) була живим пам'ятником великому поетові, хотілося, щоб Шевченко не був тільки нашим патроном, щоб він не тільки прикрашав нашу школу своїми портретами, – нам хотілося, щоб Шевченко став предметом навчання в нашій школі, щоб діти, знайомлючись з життям і творами Шевченка, можливо глибоко пізнавали його, переймалися його думками й настроями, – нам хотілося, щоб школа жила заповідями Шевченка, щоб вона була гідна свого великого патрона.

¹ Дурдуківський В. Шевченківська школа Шевченкові. Вільна українська школа. 1918. № 7. С. 145–156.

² Статтю т. Дурдуковського редакція вміщає, як цікаву спробу використати одне з революційних свят для збудування комплексу. В проробленій праці бракує потрібної уваги до моменту антирелігійних настроїв Т. Г. Шевченка, який слід було – б використати для антирелігійної пропаганди. Поділяючи думку автора про велике значіння вивчення Шевченкових творів і про доцільність виучування їх за комплексною системою, редакція вважає корисним рекомендувати вчителям – практикам студіювати за тим самим методом свята, – Жовтневої революції, дня 1-го травня, а надто життя й твори В. І. Леніна. (Редакція).

В майбутньому нам вбачалася принадна картинка: діти в нашій школі полюблять Шевченка, зацікавляться його творами, свій живий інтерес до творів Шевченка збережуть і після виходу з школи, утворять молоду, талановиту громаду дослідників Шевченка й зрушать з мертвої точки справу дійсно наукового вивчення нашого найбільшого поета. Ось чому, oprіч випадкових робіт про Шевченка, – наприклад, на лекціях рідної мови, підчас вивчення віршів, – тема «Шевченко» що-року об'єднувала коло себе працю всієї школи протягом місяця (звичайно перед роковинами). Бажаючи якомога ширше й з усіх боків розглянути цю велику тему, дати змогу кожному вчителеві підійти до неї з погляду свого предмета й кожній дитині, відповідно до її індивідуальних нахилів і здібностей, знайти собі корисну й цікаву роботу, ми не обмежувалися виключно трактуванням Шевченка, як поета й художника, а надавали великого значіння також і тим ідеям, за які боровся Шевченко, і тим заповітам, які залишив він нам, як борець за соціяльну правду, як незламний революціонер, яко надхнений пророк щасливого соціялістичного майбутнього.

Таким чином «Шевченко» ставав темою-комплексом для всієї школи. Учитель рідної мови вивчав кращі приступні, відповідно до віку й розвитку дітей, вірші, робив цілий ряд потрібних до них уваг історично-літературного, стилістичного, граматичного змісту, брав матеріял для своєї біжучої роботи (теорія поезії, стилістики, історія мови, формальна аналіза, граматика) з творів Шевченка, – знайомив дітей з біографією поета, розробляв цілий ряд тем шляхом дитячих рефератів, докладів, інсценувань, оповіданнів, то-що.

Учителі російської й чужих мов мали змогу вияснити шляхом порівняння значіння Шевченка в світовій літературі й місце його серед інших великих поетів, а також зробити спробу перекладів з Шевченка на інші мови.

Учитель культурознавства й керівник політосвіти брав на себе завдання вияснити історичні умовини життя й праці Шевченка, різні впливи на нього, зробити потрібні уваги до його історичних творів, розглянути й оцінити ідеї й ідеали Шевченка,

як найкращий матеріал для піднесення революційного настрою серед учнів, запалити в дітях Шевченковим огненним словом огиду до всякого деспотизму, тиранства й експлоатації, разом з цим виховати в них класову пролетарську свідомість, революційний запал і здатність до боротьби.

Учитель краєзнавства знайомив дітей з тими місцевостями, де жив і працював Шевченко і про які він писав в своїх творах, малював мапи до його творів і життєпису. Учитель природознавства зупиняв увагу дітей над тим, як Шевченко розумів і ставився до природи взагалі та до окремих її з'явищ (частини року, дня, ліс, поле, садок, море, річка, домашні тварини, звірі, птахи, квітки й т. и).

Учитель математики й фізики зробив цілий ряд цікавих завдань і діаграм та кривих з життя Шевченка та міг виготувати діяпозитиви до чарівного ліхтаря. Учитель малювання й ліпки брав теми для своєї біжучої роботи з життя й творів Шевченка.

Учитель співів і музики знайомив дітей з кращими зразками вокальної й інструментальної музики на слова й теми з Шевченка, а також викликав їх на власні творчі спроби в цьому напрямкові.

Звичайно, не вся ця робота в намічених мною формах і розмірі пророблялася обов'язково й що-року. Для більшої ясності й конкретності! я зовсім відокремив тут роботу кожного вчителя, – в практичній шкільній роботі так не бувало й не могло бути. Всі вчителі об'єднувались у своїй праці в предметових комісіях, намічали, відповідно до бажання й сил дітей, якісь питання з великої теми про Шевченка, порозумівались між собою й працювали разом, допомагаючи один одному, доповняючи один одного. Така об'єднана, спільна робота викликала живий інтерес у дітей, давала їм певне теоретичне й практичне задоволення, підносила їх настрої, який досягав свого найвищого напруження підчас закінчення праці, перед святом.

Що-року ми міняли матеріал для роботи: то ми звертали головну увагу на біографію поета й розробляли її по різних класах, поділивши на певні частини; то зверталися до вивчення

творів Шевченка по періодах або по формах (епос, лірика); то зосереджували увагу на окремих творах і по змозі повно й всебічно (ідея, зміст, форма) розглядали їх; то, нарешті, працювали над виясненням головних мотивів (соціяльних, політичних) творчості Шевченка. Що-року наслідком такої праці над творами Шевченка з'являлися й певні теоретичні знання, і певні настрої, і певні матеріали дитячої творчості, які переховується в нашому шкільному музеї.

У нас зберегається дитячі роботи, присвячені Шевченкові, починаючи з першого року існування школи (з 1917 р.), але ми обмежимося характеристикою дитячих праць тільки за останні 3 роки (1921–1923 р.). За цей час до шкільного музею вступило коло п'ятидесяти дитячих журналів, цілком або частиною присвячених Шевченкові, та коло тисячі окремих дитячих малюнків на різні Шевченківські теми, не рахуючи обгорток, ілюстрацій в різних журналах, аплікацій, програмок та численних плакатів.

Значна частина всіх цих журналів (13 колективних і 10 індивідуальних) являють собою не що инше, як старанно переписані й ілюстровані вірші Шевченка. Такий характер мають особливо журнали перших груп, але 1921 р. таку роботу пророблювали й учні старших груп.

Яка-ж мета й користь таких журналів? Чи не занадто механічна, нецікава, позбавлена зовсім творчого елемента така робота? Звичайно, в такій роботі може бути чимало механічного, навіть нудного для дитини. Але механічною стане така робота тільки тоді, коли вчитель не подбає про те, щоб зацікавити дітей в ній. Вчитель повинен перше, ніж давати таку роботу, збудити в дитині інтерес до творів Шевченка, так вплинути на неї, щоб вона самостійно прочитала «Кобзаря», самостійно-ж й свідомо вибрала в нього або (в 1-й групі) з пропонованих учителем уривків те, що їй найбільше подобається. В цьому свідомому читанні й виборі безумовно вже є чимало самостійного, до деякої міри творчого елемента, – це вже зовсім не нудна й не механічна робота.

Ще більше самостійності! й творчості! виявить дитина, ілюструючи улюбленого вірша або уривка. Ці ілюстрації покажуть, як і наскільки правильно розуміє дитина те, що їй подобається з творів Шевченка, поскільки вона розвинена розумово й естетично. Часто трапляється, що дітям різного віку подобаються однакові вірші. Порівнюючи ілюстрації до цих віршів, зроблені меншими й старшими дітьми, наочно бачиш, як різно вони їх розуміють, як з кожним роком поглиблюється розвиток і розуміння дитини. На підставі зробленого нами досвіду ми більш-менш ясно уявляємо собі, що можна давати дітям різного шкільного віку з творів Шевченка. Але ми далеко не вичерпали всього того, що дають ці неначе-б-то зовсім механічні роботи для зрозуміння психології маленького читача «Кобзаря». Ці матеріяли ще чекають свого пильного досвідченого дослідника.

Зміст інших Шевченківських дитячих журналів, складених учнями й молодших (починаючи з II гр.), і старших груп, дуже різноманітний. Тут ми зустрічаємо багато матеріалів, присвячених біографії Шевченка: коротенькі біографії, хронологічні таблиці, вільні оповідання на теми з життя Шевченка (дитинство, сирітство, гірка наука); спроби більш менш повно й науково, на підставі певних джерел, освітити різні моменти Шевченкового життя (процес, тюрма, заслання, останні роки життя). Тут є чимало власних дитячих оповідань, написаних на той або інший вірш Шевченка, чи на окремий вираз у нього; оповідань по аналогії. Тут знаходимо цілий ряд рефератів, де діти вияснюють основні мотиви творчості! Шевченка (мати, сирота, наймит, кріпацтво, пани, глитаї, експлоататорн робочої класи, царі й бюрократи, головні заповіти Шевченка, кого й за що любив і кого й за що ненавидів Шевченко, головні настрої Шевченка, поет і поезія по Шевченку, життя по Шевченку, наука, правда, любов, помста, всепрощення Шевченка, Шевченко й соціалізм, Шевченко й сучасність, соціальні погляди Шевченка, Шевченко-революціонер і т.д.). Тут бачимо спроби розглянути з усіх боків головні твори

Шевченка, («Сон», «Кавказ», «Посланіє», «Юродивий», «Відьма», «Наймичка», «Невольник», «Гайдамакп», «Іван Гус» і інші), проаналізувати їх з боку ідеї, змісту й форми, подивитись на них з погляду історії й сучасності. Деякі молоді автори захоплюються формальною аналізою окремих творів Шевченка й питаннями поетики Шевченка. З великим інтересом діти інсценізують поеми Шевченка й дрібніші вірші, складають власні пієски на окремі епізоди з життя Шевченкового, на мотиви з його творів, вигадують шаради й т.д. Нарешті, серед дитячих творів у цих журналах ми зустрічаємо чимало віршів, оповіданнів, присвячених Шевченкові.

Так, дуже коротко, в занадто загальних рисах можна схарактеризувати зміст літературних журналів.

Але, опріче цих журналів, є ще й наукові журнали, де теж знаходимо дитячі роботи про Шевченка й його твори. Молоді історики говорять про те, як Шевченко ставився до історичного минулого України, досліджують історію Кирило-Метод. брацтва, селянські рухи й повстання на Україні за Шевченківських часів, дворянську культуру в Шевченківську добу, вияснюють історичну правду в «Гайдамаках», у «Невольнику», у «Відьмі»; пишуть до Шевченка відповіді на його «Посланіє» від сучасних юнаків; малюють жахливі картинки турецької й кріпацької неволі, панської, царської сваволі, що про них оповідає в своїх творах Шевченко. Математики дають цілий ряд цікавих і досить складних діяграм і кривих, напр.: діяграми життя Шевченка, хто з композиторів написав скільки на слова Шевченка, – скільки віршів написав Шевченко кожного року й скільки рядків, – скільки було мені років, як я вперше познайомився з Шевченком (на підставі анкет, проведених членами математичного гуртка в школі), – який перший вірш Шевченка я прочитав, – які вірші Шевченка я люблю й які знаю.

В журналах гуртків чужих мов (німецької та французької) знаходимо кілька перекладів творів Шевченка, зроблених учнями за допомогою вчителів, також доклад про те, як ставилася до Шевченка закордонна німецька критика. Співаки й музики наші

знайомилися з кращими музичними творами до «Кобзаря» й в своєму органі – «Весняні співи» – і в «Загально-шкільному журналі» присвяченому Шевченкові, торкаються таких тем: «Шевченко й музика», – «Шевченко в українській музиці», – «Шевченко й народня пісня». Художники, опріче цілого ряду цікавих з боку ідеї, композиції й виконання, обгорток, ілюстрацій до журналів (картини, орнаменти, заставки, початкові літери), аплікацій плакатів, програмок до свят, – кілька раз зупинялися на темі: «Шевченко, як маляр».

Тут не вичерпано й десятої частини різноманітного й багатого змісту дитячих журналів. Всього, на жаль, тут зробити не можна. Але мені здається, що всеж-таки я мушу додати ще деякі поясіння. На мою думку, різноманітність матеріалу, яку помічаємо в дитячих журналах, свідчить про те, що тему: – «Шевченко» – в нашій школі розробляється так широко, всі діти можуть при такій постановці роботи знайти таке повне задоволення своїм індивідуальним здібностям і нахилам, що в так організованих роботах діти можуть і дійсно виявляють дуже багато самодіяльності й творчості. Ближче знайомство з роботами, які поміщено в дитячих журналах, говорить про те, що діти досить добре знають біографію й твори Шевченка, – що вони розуміють ідейний бік його творів, – що вони проймаються його ідеалами, такими близькими нашій сучасності, – що вони вміють працювати й охоче, з великим запалом та задовольненням працюють, – що, опрацьовуючи Шевченківський матеріал, вони розвиваються й розумово, й політично, й естетично.

Опріч журналів та газет, присвячених Шевченкові, в нашому музеї переховується до тисячі різних дитячих малюнків, (з I до V групи), які ілюструють або цікаві для дітей моменти з біографії Шевченка (більшість), або інтересні епізоди з різних його творів. Звичайно, всі ці малюнки не мають майже ніякої художньої вартости. Ані вчитель, ані діти й не ставили своїм завданням утворити щось артистичне, щось художньо закінчене, таке завдання було-б не підсилу дітям та й, можливо, суперечило-б самій основній ідеї трудової школи. Дитячі малюнки, не вважаючи

на їх часто примітивну, «дикунську» композицію й форму, дуже багато дають коштовного матеріалу для зрозуміння психології дитини взагалі й дитини маляра зокрема. Поза цим загальним значінням, дитячі малюнки на Шевченківські теми виразно свідчать про те, оскільки ясно й в яких конкретних формах уявляють собі діти життя й творчість Шевченка; свідчить, що він їм зрозумілий, близький, що вони полюбили його. Малюнок малої дитини, яка ще не вміє як слід висловлювати своїх думок, часто більше й ясніше говорить, ніж її безсиле слово. Малюнки наших дітей, що про них мовиться мова, не вважаючи на всю свою незакінченість з художнього боку й фантастичність, далекість од реальної й історичної правди, голосно говорять про те, що діти люблять і розуміють Шевченка, що в їх роботі помічається багато захоплення й творчого елемента (вибір теми, композиція).

Особливо підноситься й напружується настрій дітей, найбільш кипить і шумує в енергійній праці школа в останні дні перед шкільним святом. Я дуже люблю ці дні, люблю бачити своїх милих дітей такими серйозними, заклопотаними, працьовитими, здатними на саможертви для загального інтересу. Втомляюся й нервуюся я сам не менш, як і діти, але все-ж люблю ці дні, бо надаю їм великого виховуючого, педагогічного значіння.

Коли взяти на увагу, що кожне дитяче свято в нашій школі являється підсумком довгої, напруженої роботи дітей над певною темою, що свято не є тільки забавка, а в значній мірі відчит перед усією школою й громадянством, – момент радісний, але й серйозний; що діти дуже люблять свою школу, дорожать її доброю славою, – то піднесений первовий настрій дітей стане цілком зрозумілий. Зрозуміла також і велика радість дітей, коли свято пройде гарно, коли все виконано, як слід, як бажалося. Не обходиться й без маленьких трагедій: коли що не вийде добре, діти хвилюються, сумують, навіть плачуть; з властивою їм безпосередністю й запалом нападають на винуватих. Доводиться немало вмовляти й переконувати дітей, щоб заспокоїти їх, щоб вирівняти їх відносини, щоб підняти підупалий дух винуватців.

Я вважав-би свою роботу незакінченою й неповною, коли-б обмежився тільки музейним матеріалом та поясненнями до нього й нічого не сказав про те, що робили діти до свята Шевченка цього року.

Відповідно до настроїв й бажання дітей, цього року ми зупинилися на темі: «Шевченко – борець проти соціальної неправди». Нам хотілося змалювати перед дітьми трагічну боротьбу Шевченка з кріпацтвом, панством, експлуатацією робочої класи, з царизмом. Цей мотив об'єднував всю роботу школи, починаючи від першої й кінчаючи сьомою групою. Звичайно, він бренив далеко не з однаковою повнотою, силою й запалом у працях малих та старших дітей. Пригадуючи й вивчаючи головні моменти з біографії Шевченка, діти з найбільшою увагою й пошаною ставилися до тих фактів, які виразно говорять про невпинну й непримириму боротьбу Шевченка з соціальним злом і про тяжкі кари, що спіткали поета за цю боротьбу. Читаючи «Кобзаря» й завчаючи вірші з нього, учні особливо спіялися й розбирали ті вірші, в яких малюється боротьбу Шевченка з царизмом, кріпацтвом і панством («Сон», «Послаїє», «Кавказ»...). Ці вірші розглядали не тільки, як твори чисто літературні, але й як історичні й політичні пам'ятники. Їх опрацьовувано на лекціях рідної мови, а також і на лекціях культурознавства й політичної грамоти.

Наслідком спільної, наперед обговореної роботи вчителів рідної мови, культурознавства й політосвіти з'явилося дуже багато дитячих рефератів, докладів, інсценувань, пісок. Ось найголовніші з них: «Шевченко революціонер», – «Соціальні погляди Шевченка», – «Погляди Шевченка на царів та бюрократів», – «Під вражінням Шевченка» (ідеї й ідеали поета), – «Кріпацтво у Шевченка» (багато робіт на цю тему), – «Мати у Шевченка» (у зв'язку з днем робітниці), – «Село в творах Шевченка», – «Сирота в Шевченка», – «Творчість Шевченка в останні роки його життя (1859–1861 р.)», – «Формальна аналіза «Посланія», – «Мати кріпачка» (пієска на 3 д.), – «Дитинство кріпака» (пієска), – «Канальські роботи» (пієска на 3 д.), – «Дума

з Невольпика» (інсценування), – «Відважний гопак» (казка про Шевченка), – «Пан та повстанці» (байка на мотив Шевченка); далі, вірші, присвячені Шевченкові; дуже багато оповіданнів на мотиви й окремі вирази Шевченка, а також по аналогії до його творів.

До цих робіт треба ще додати праці гуртків «Сон» (пієска політ-гуртка), – «Суд над Яремою Галайдою» (історичний гурток) – «Шевченко й діти» (пієска драм-гуртка), – «Гірка доля» (пієска на мотив вірша), – «Зійшлись, побрались, поєднались»... – драмгурток, – «Погляди Шевченка на поета й поезію» (в порівнянні з іншими поетами – літер.-гурток), – Шевченко й Некрасов» (російськ. гурток).

Вважаю потрібним зробити уваги до деяких з помічених дитячих робіт. «Кріпацтво у Шевченка», – цю тему було розбито на цілий ряд дрібніших: «Праця кріпаків», – «Катування кріпаків», – «Пан програє кріпака в карти, або міняв на собаку», – «Помста кріпаків» і т.д. Цю тему розробляли переважно середні групи; до цієї теми належать і пієски: «Мати кріпачка» (за основу взято вірш – «На панщині пшеницю жала»); – «Дитинство кріпака» (на мотив з «Варнаки»); казка «Відважний гопак» (Шевченко в образі казкового лицаря, що бореться й гине в боротьбі з лютим змієм-панством, кріпацтвом); байка «Пан та повстанці» (помста лютому панові). «Канальські роботи» – пієска на мотив з «Сна»: I дія – козак прощається з родиною; II д. асамблея за часів Петра I; III д. жорстокі канальські роботи й катування робітників; – праця вимагала від учнів багато часу, щоб вивчити епоху Петра I (політичне стаповище, соціальні стосунки, побут). «Сон», пієска політ.-гуртка, складена з глибоким піднесенням і ліризмом (протест проти економічної й політичної неволи, проти панів і царів, – на мотив «Сна» Шевченка); суд над Яремою Галайдою, – цю роботу історичний гурток уже давно задумав і опрацьовував (голоси за і проти Галайди представників різних клас населення, різних національностей, істориків і суд на підставі всіх цих матеріалів).

Теми для всіх цих робіт діти вишукували або самі, або за допомогою вчителів, – розробляли теми самостійно по джерелах, які пропонували вчителі, – працювали або індивідуально, або колективно (переважно), або поєднували індивідуальну роботу з колективною (один напише, а колектив доповнить і виправить, чи колектив дасть загальний ескіз, а хтось один розробить його).

Треба ще сказати кілька слів про працю наших художників, співаків, майстрів, редакторів, хазяїнів, хазяйок і членів загальношкільного комітета.

Малі художники намалювали коло трьох сот малюнків до різних творів Шевченка, якими прикрасили свої класи, журнали, окремі роботи й молодший коридор, а також зробили кілька десятків плакатів на слова Шевченка. Старші художники дві картини аплікації на слова Шевченка: «І тут степи, і там степи...», виготовували коло сотні програмок до свята, розмалювали газету і художній додаток до неї, кілька плакатів, журналів, а, головне, подарували школі дуже гарні декорації (ліс і хата), над якими працювали коло десяти днів. Співаки (хор) вивчили кілька нових пісн (між иншим, таку капітальну річ, як «Іван Гус» Лисенка) і повторили багато номерів свого торішнього репертуару. Члени музичного гуртка вчили акомпанімент для хора («Іван Гус», – «Хор бранців» і т.д.), а також працювали над складанням музики до пієси «Сон» (появлення покритки, декабристів і Полуботка з козаками). Майстри (наші столяри, члени сценічної комісії і столярського гуртка), багато праці поклали на те, щоб вчасно виготовувати й поставити та приладнати на сцені декорації.

Поруч з майстрами працювали й наші електротехніки (члени фізичного гуртка), – вони проводили електрику на сцену, мудрували над різними світовими ефектами, для пієски «Сон», приладновували чарівний ліхтар, робили спроби з новими, самими членами фізичного гуртка зробленими діапозитивами з життя Шевченка. Редактори газети й загальношкільного журналу, присвячених Шевченкові, енергійно збирали потрібні матеріали, редакували їх, вели переговори з авторами, художниками, кооператорами (щоб дали паперу, фарб, ручок,

пер, чорнила, картону на обгортку) і переписувачами; дбали, щоб їх видання вчасно побачили світ.

Хазяїни закупували й доставляли потрібний для сцени й прикраси помешкання матеріал, допомагали майстрам і хазяйкам. Хазяйки плели гірлянди з ялинки, обмітали й обтирали кожну картину, кожен плакат у залі й на коридорах, прикрашали сцену, коридори, вітрини, мили двері й підлогу. Члени загально-шкільного комітету учнів або безпосередньо приймали участь у роботі тої чи іншої організації, або слідкували за роботою окремих (особливо молодших) груп, давали їм пораду, допомагали й взагалі дбали про те, щоб усе було, як слід.

На святі цього року, яке відбулося 8 березня, у нас читали доклади про жінку в творах Шевченка, про Шевченка-революціонера, декламували (колективно, індивідуально) вірші Шевченка й власні, присвячені Шевченкові, виставляли інсценіровки й пієски, робили ритмічні рухи під читання віршів Шевченка), співали композицію на слова Шевченка й революційні пісні. Після свого свята наші діти приймали ще участь в районному святі (Лук.-робітн. театр-клуб) і в святі, що уряджав наш Місцком (Клуб робітників нар.-зв'язку).

Закінчуючи свою замітку, я хочу сказати, що тема: «Шевченко» – одна з найулюбленіших і найцікавіших, як для учнів, так і для вчителів нашої школи; що ця тема що-року утворює особливо піднесений робочий, творчий настрій, що вона дає найкращі наслідки. Мені здається, що тема: «Шевченко» що-року буде поглиблюватись і, відповідно до життя, так-би мовити, революціонізуватись: що вона ще надовго, на багато років, збереже всю свою силу й все своє велике виховуюче значіння. І справді не багато є тем сучасніших, конкретніших, ширших, що так захоплю вали-б дітей, так упливали-б на них. Вона дає так багато дорогого конкретного, фактичного виховуючого матеріалу: скільки скаже дитині гірке дитинство-сирітство геніального кріпака-поета, як вплинуть на учня жорстокий царський суд над Шевченком і нелюдські муки його на засланні; який чарівний образ поета, борця за правду, за робочий люд,

поета-оборонця покріпачених, покривджених, забитих царською тиранією, поета-мученика за свої незламні переконання, – такі близькі, рідні нашій сучасності, – вималюється перед учнем, коли він добре ознайомиться з життям Шевченка. Звичайно, всі ці вражіння ще поглиблюються після вдумливого читання «Кобзаря».

Тема «Шевченко» настільки широка, що нею можна зацікавити і маленьку дитину, і майже юнака-учня. Ця тема може об'єднати всю школу роботою й певним настроєм, а такі моменти дуже потрібні й цінні в нашій сучасній шкільній праці... Щороку вона мусить об'єднувати не тільки всіх дітей кожної школи, але й усі школи на Україні. Росте, поглиблюється, оновлюється, перетворюється, підноситься наше життя, а разом з цим росте, поглиблюється, підноситься й величній образ Шевченка, поета-пролетаря й поета пролетарів, поета-борця, революціонера, – росте й поглиблюється розуміння Шевченка та його великих, вічних заповітів. Нехай-же цей образ освітлює шлях нашій новій, трудовій школі, нехай гріє наших дітей, веде їх за собою в те світле царство майбутнього, коли по всьому світу —

*«Спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті»...
Коли по всій... «Оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі».*

Жовтень переміг¹

(Українська школа під час денікінщини)

Святкуючи десятиріччя великого, переможного Жовтня, відчуваєш потребу оглянутись назад, поповнити в пам'яті деякі вже трохи припалі, призабуті моменти, що в них сам брав активну участь, що в них виявлялася непереможна сила, глибока закономірність пролетарської революції. Не квітами, не пишними трояндами було вкрито шлях Жовтня – його шлях був незабутнім шляхом напруженої, героїчної боротьби, шляхом крові, сліз, мук і страждання. Не легко далася велична перемога робітникам і селянам – страшний, жорстокий опір робило їм царське самодержавство та його розбиті рештки – бюрократичне, буржуазне панство.

Може, в ці радісні, світлі дні, коли всі члени Союзу, весь наш нарід і кожен свідомий громадянин святкують Жовтневу перемогу, не варт було б згадувати за сумні моменти, не варто було б сумними згадками порушувати загальний бадьорий, радісний настрій, щоб темним минулим, сумними тінями не захмарити світлого, великого свята.

Та ні, – наше свято не таке, щоб його мали силу затьмарити якісь сумні згадки. Свідомо, святкуючи, ми не закриваємо очей на сумне, але й незабутнє минуле. Тіні, бодай навіть найтемніші, не здолають захмарити нашого свята, бо вони в минулому, бо перед нами великі досягнення Жовтня, бо перед нами ясний уже шлях до світлого майбутнього. Сумні згадки, як ті світотіні на

¹ Дурдуківський В. Жовтень переміг (Українська школа під час денікінщини). Радянська освіта. 1927. № 11. С. 63–69.

малюнків, тільки підкреслюють, тільки підсилюють наше свято, тільки доведуть таке велике значіння Жовтневої перемоги. Без цих сумних згадок не буде і справжнього, тяжкою боротьбою здобутого Жовтня.

Я хочу сказати про темний, сумний момент в переможному ході великої революції, – хочу розказати кілька епізодів із часів сумної пам'яті Денікініщини. Як робітник школи, як один з активних борців за рідну школу, я говоритиму за те, як Денікініщина відбилася на житті й роботі молоді тоді ще української школи, що тільки проробляла, намічала собі шлях, що як мала дитина, як ніжна, слабенька рослина, вимагала до себе особливої уваги і прихильного, доброзичливого ставлення. Звичайно, я не можу в невеликій, ювілейній згадці висвітлити повно цей надзвичайно цікавий і в той же час критичний момент у житті української школи. Це питання ще чекає свого дослідження. Я буду говорити не на підставі вивчення архівних матеріалів, не як учений дослідник, а як людина, що сама тяжко переболіла, перестраждала в зв'язку з денікінською навалою, – буду говорити на підставі своїх особливих згадок та заміток, що їх зберіг мені мій шкільний щоденник.

Починався 1919/20 шкільний рік. Київ був у руках Денікіна. Пам'ятаю, як сумно й боляче було нам, представникам молоді української школи, на початку вересня йти на загально-міську шкільну конференцію, що на ній відомий ліберальний професор і ректор Київського університету Е. Спекторський, волею Денікіна призначений на посаду куратора Київської округи, виступав з програмовою промовою. Ми, наш невеликий гурток, почували себе якимись сиротами, чужими серед тогочасних, здебільшого консервативно й прихильно до добровольців та їхньої політики настроєних генералів-директорів. Зникло, замовкло українське слово – скрізь панує руська мова. До нас якось особливо уважно приглядаються й прислухаються. В своїй промові куратор вихваляв Денікіна та його політику, кликав допомагати добровольцям, накреслював план роботи російської школи (повна реставрація дореволюційних порядків).

Не знаючи, в якому ж ми становищі, що ж нам робити, в кінці конференції ми звернулися до Е. Спекторського з проханням з'ясувати становище української школи. Кудись поспішаючи, чи не бажаючи розмовляти з нами, куратор кинув нам, щоб ми почекали, що про українські школи буде окреме особливе розпорядження. Докотилися тоді вже до нас чутки, що Денікін – ворог українських шкіл, що він їх скрізь закриває, але якось не вірилося: невже ж таки історія нічого не навчає, невже ж цілком темні, сліпі керівники добровольців, невже ж таки можливо, щоб непереможна залізна логіка подій звернула із свого революційного шляху. Не довго довелося нам чекати обіцяного розпорядження. Незабаром усі українські школи одержали «Основные положения, принятые особым совещанием по вопросу об «украинских школах», що їх ще 28 липня, ще в Ростові на Дону, затвердив сам Денікін. Головне, найважливіше й найстрашніше в цих «Положеннях» було те, що українські школи позбавлялися державного утримання, що вони ставали цілком безправними (для вчителів і учнів) приватними школами, що не тільки сама держава відмовлялася утримувати українські школи, а навіть заборонялось земствам і окремим містам (городам) заводити школи з українською викладовою мовою. Зрозуміло, що цим розпорядженням Денікін мав на меті зовсім знищити молоду ще, не досить міцну українську школу.

В звязку з наказом Денікіна, що його почали дуже ретельно прикладати до життя вороги революції й нової української ніколи, утворилося для молодих українських шкіл (тоді їх називано гімназіями) надзвичайно важке становище: нема утримання, нема прав, якесь напівлегальне існування, щоденне очікування ревізій, закриття.

Хвилювалися вчителі, що переходили на якесь дуже непевне матеріальне й правове становище, нервувалися батьки, турбувалися за долю своїх дітей, хвилювалося, обурювалося, робило спроби протестувати свідоме українське громадянство, бачачи, як гине з такими муками й труднощами здобута нова, рідна школа. Та всі ці хвилювання, потайні й навіть наявні,

але не масові, не організовані протести нічого не допомагали. Треба було робити щось рішуче, треба було починати активну боротьбу, організовану самооборону.

Одним із найперших заходів у цьому напрямку була делегація до куратора округи В. Спекторського, який бувши ліберальним професором, почував себе ніяково в разі відповідального виконання беззаконних, злочинних, дикунських розпоряджень реакційного денікінського уряду, й тому затягав справу з рішучою відповіддю що до матеріального і правного становища українських шкіл. Довго чекати було неможливо. У склад делегації ввійшли директори всіх чотирьох тогочасних українських гімназій, представники українського вчительства, представники «Товариства Шкільної Освіти» й батьківських комітетів при гімназіях. Мені було доручено скласти меморандум у справі українських шкіл, щоб подати його Е. Спекторському. Меморандум починався так: «Певні, що питання про конечну потребу й право кожного народу мати свою рідну школу, як найголовнішу основу розвитку національної культури, являється безсумнівною істиною, аксіомою для кожної освіченої людини, ми не будемо зупинятися на доказах цього цілком виразного положення. Вважаючи право на рідну школу свого роду передумовою, ми звернемо увагу на історію питання про українську школу, – наведемо кілька даних, які свідчать за те, що українська школа, нараховуючи тільки два роки свого легалізованого існування має свою історію, являється завершенням довгої й упертої боротьби кращих представників українського народу за рідну школу. Не заглиблюючись у старовину зупинимось на останніх п'ятидесяти-шестидесятих роках¹. Далі говорилося за роботу що до заснування української школи визначних педагогів (Ушинського, Водовозова), учених (Антоновича, Драгоманова, Чубинського) письменників (Шевченка, Куліша, Кониського, Грінченка), за недільні школи, за підручники для української школи, за мотивовані клопотання

¹ Подаємо уривки з меморандуму в перекладі на українську мову.

про відкриття українських шкіл кращих земств, міських рад, сільсько-господарських комітетів, педагогічних і технічних з'їздів, окремих шкіл, вищих наукових установ (університетів, Академії Наук).

«Всі ці численні, серйозно з наукового й педагогічного боку мотивовані заяви й клопотання залишалися без наслідків. І тільки революція дала, нарешті, українцям рідну школу. Зрозуміло, що українці, які так довго й тяжко боролися за національну школу, із захопленням, із ентузіазмом привітали це відновлення своїх законних прав і гаряче, енергійно взялися до негайної організації нової, рідної школи. За два роки Україна вкрилася густою мережею рідних нижчих шкіл, з'явилися десятки середніх шкіл і навіть кілька вищих. Відродження рідної школи було для українського громадянства запорукою й гарантією швидкого, успішного культурного розвитку народу, найпевнішим й найвірнішим засобом його освіти.

З таким меморандумом у руках, розподіливши, так мовити, ролі проміж себе, наша делегація 23 вересня (здається)¹ пішла на обіцяну аудієнцію до куратора Е. Спекторського. Вступною промовою загального принципового змісту спокійно, з глибоким переконанням і науковою аргументацією, доводилося Е. Спекторському потребу й значіння рідної освіти для народу, право нашого народу на рідну школу, незаконність і злочинність розпоряджень про позбавлення українських шкіл права шкіл державних.

Одкладаючи меморандума, обіцяючи пізніше ознайомитися з ним, куратор, помітно хвилюючись, почав нам відповідати. Не маючи змоги нічого заперечувати проти наших принципових позицій, Е. Спекторський, червоніючи, заїкуючись, витираючи піт з лоба, намагався довести, що ніякого заходу проти української школи й культури нова влада не оголошує й не збирається робити, що принципово він з нами погоджується, що справу

¹ Хронологічні дати наводимо за новим стилем, а не за старим, до якого повернулася денікінська влада.

ще остаточно не вирішено, що він сам поїде до Денікіна й певен, що це важливе питання буде розв'язано без шкоди для культурно-національних інтересів українського народу. Очевидячки, Е. Спекторський ще не мав сили й сміливости відмовитись од своїх ліберальних поглядів, цілком перейти на ретроградну, українофобську програму Денікіна й його міністрів. Заспокоюючи нас, запевняючи, що нам нема чого так хвилюватись, «превосходительний» куратор якось і не помітив, що в нього вирвались такі фрази: «Це – тільки експеримент, іспит для молоді української школи – вона повинна довести, що потрібна для населення, що має для себе надійний ґрунт. Якщо вона справді потрібна для населення, якщо населення підтримує рідну школу, не дасть їй загинути, то школа українська буде існувати, не вважаючи на всякі накази й заборони, то вона знайде засоби для свого існування. Коли ж українська школа не має міцного ґрунту, коли населення не підтримає її, то, очевидно, що така школа не потрібна для населення, що вона є тільки випадок невеликої купки націоналістів й інтелігентів. Ця необережна фраза, ця по-дитячому наївна думка глибоко обурила всіх членів делегації. Ну, й досталося ж за неї бідному Е. Спекторському. Закінчуючи наші виступи, ми висловили надію, що Е. Спекторський перегляне нашу справу й не дасть загинути молодій українській школі. Куратор радо підхопив ці останні слова, знов почав заспокоювати нас і давати обіцянки допомогти нам. Так і пішли ми від Е. Спекторського, нічого не придбавши й нічого не добившись.

Так, без усяких позитивних наслідків, закінчилася наша спроба добитися своїх прав офіційним шляхом. Треба було шукати інших, своїх самостійних засобів для оборони рідної школи й культури – треба було всім об'єднатися, гуртом боротися. Огнищем, що круг нього об'єдналося українське вчительство, що взяло під свій захист наші школи й взагалі всі культурно-національні установи, було «Товариство Шкільної Освіти» на чолі з незабутнім А. І. Лещенком. Кооперативи, банки, різні культурні установи, культурні діячі, службовці, робітники, селяни, особливо

батьки українці, що виховували дітей по вкраїнських школах, взагалі всі свідомі українці об'єдналися, відгукнулися на заклик боротися проти кривди рідній школі й культурі, спасати школу. Утворилися комітети для збирання пожертв, щедро посипалися гроші, складалися фонди для утримання всіх наших освітніх і культурних закладів. Якщо мені не зраджує пам'ять, то ні одна культурно-освітня установа українська за цей час не припинила своєї роботи. Денікінцям не було з чого радіти – навпаки, вони з сумом повинні були переконатися, що наші культурно-національні потреби й вимоги не вигадки інтелігентів, не якась іграшка чи забавка, не щось штучно накинута нашому народові, а вияв його дійсних потреб, його бажання, його волі. «Товариство Шкільна Освіта» взяло на себе, на свої кошти утримання шкіл, стало фактичним куратором, ідейним керовником, сильним оборонцем українських шкіл. Офіційне начальство згодом почало косо дивитися на «Товариство», було не задоволене, бачачи повний провал своєї української політики, з тієї роли, що відіграло «Товариство», почало придиратися до «Товариства» й його керманчів. Мабуть, було б закрито «Товариство», мабуть лиха доля спіткала б без «Товариства» й більшість українських шкіл, якби... якби сами Денікінці протрималися довше, якби їх не вигнало переможне червоне військо.

Що ж у цей час робилося по школах? Оскільки я можу говорити, маючи на увазі головним чином роботу своєї школи («Перша укр. гімназія ім. Т. Шевченка» нині – «Перша трудшкола ім. Т. Шевченка»), по всіх українських школах ішла напружена, інтенсивна, творча праця. Школи йшли з своїм ідейним і матеріальним куратором «Товариством Шкільної Освіти», допомагали йому своєю роботою в його тяжкій, славетній і історичній боротьбі за рідну культуру. Переглядаючи свої щоденники й протоколи шкільної ради, я бачу, що школи весь час, не вважаючи на непевне становище, на матеріальні злидні, працювали невтомно й цікаво. З протоколу шкільної ради виховательської й предметових комісій не сходять такі, на той час нові, бойові питання: клубна робота, дитяче

самоврядування й самообслуговування, дитячий кооператив, шкільна й наукова термінологія, програми, методи роботи, підручники, організація бібліотеки, кабінетів, облік роботи, дитячі характеристики, свята для дітей і для населення, гарячі сніданки для дітей і т.и. Захоплюючись своєю роботою, надаючи великого значіння й ціни своїм педагогічним шуканням, новим методам і формам роботи, бажаючи утворити дійсно нову, трудову школу, наша педагогічна комісія зробила між иншим постанову: не переходити на державне утримання, залишатися приватною, напівлегального школою, зберегти волю для творчої, вільної від бюрократичних офіційних шаблонів, праці. Поруч з цією науковою й виховною роботою йшла жвава, енергійна допомога «Товариству» в справі збирання коштів. Для цього переводилося широку кампанію шо до втягнення шкільних робітників, батьків і всіх инших робітників та знайомих у члени «Товариства», збиралися регулярні пожертви з дітей («Копійка на річну школу»), відраховувалося певний відсоток од прибутків дитячого кооперативу, накладалося на користь річної школи штраф за невідвідування шкільних нарад, улаштовувалися вечірки, концерти, вистави й т.д. В той же час школам доводилося відбиватися від своїх численних офіційних і напівофіційних ворогів, шо вживали всіх заходів, щоб пошкодити їм. Перш за все треба було витримати тяжку боротьбу за помешкання. Наприклад, нашій школі, шо за гетьманської ще влади здобула собі помешкання в садибі б Покровського монастиря шляхом реквізиції, як тільки з'явилися добровольці, було запропоновано негайно залишити помешкання, заплативши 20.000 крб. за користання помешканням на протязі минулого року. Почався шкільний рік, – було вже в школі понад триста дітей – відповідного помешкання не знаходилося. Наше листування, згода платить за помешкання, численні візити делегації до мітрополіта, єпископів, адміністрації монастиря й лікарні, шо була розташована в садибі монастиря, мало допомогли. Сиділи ми, як птиця на гнізді при дорозі, шо-дня чекаючи виселення, шо-дня переводили неприємні розмови з різним

«начальством». Коли б не голосні гармати червоного війська, що трішки (прохолоджували, оброзумлювали) лякали наших ворогів, нагадуючи їм за непевність денікінської влади, то від нас одняли б помешкання, нас викинули б на вулицю серед зими, нам не дали б змоги провадити свою роботу. Під гуркіт гармат наші вороги ставали м'якими, але все ж, уже покидаючи майже Київ, вони хотіли зробити нам велику неприємність: нашу школу хотіли взяти під військовий шпиталь – половину школи мали віддати під казарми для москалів. У такому ж тяжкому непевному становищі що до помешкання були й інші українські гімназії (друга й четверта).

Були з боку денікінців заходи позабирати з українських шкіл усе те майно (парти, столи, мали, піяніно й т.д.), що вони дістали підчас ліквідації колишнього Левашівського дівочого пансіону. Та – на щастя – й цього не встигли зробити наші вороги.

Мені залишається ще тільки сказати кілька слів за ревізію українських гімназій, що її з наказу влади переводили 26 листопаду якийсь барон Барделіус з одним педагогом. Ревізор встигли побувати тільки в нашій (першій) та другій гімназіях. Треба сказати, що педагог поводився цілком коректно, навіть доброзично ставився до школи («принаймні до нашої»), особливо після того, як побував на лекціях і переконався, що школа добре працює. Зате барон Барделіус виявив себе справленим жандармом, грубою, неосвіченою, малокультурною людиною. Він усе дошукувався по школах якихось нелегальних (німецьких) грошей, обшарив усі куточки по школі, попіднімав і поперечитував усі папірці, що валялися на підлозі, в шкільній бібліотеці перерив, перенюхав усі книжки, конфіскував і заніс з собою чимало (у нас сорок) книжок, що здалися йому шкідливими (переважно твори Драгоманова, Ефремова, Кониського, Грушевського), забрав з собою записку у вікна «Перша українська державна гімназія ім т. Шевченка».

Річ певна, українські гімназії закрили б очевидно і взагалі українські інколи знищили б. Але заgrimіли гармати – з'явилося червоне військо – денікінці зникли. Жовтень переміг.

Педагогічна діяльність Б. Грінченка¹

Страшні утиски російського централістичного, самодержавного уряду, бажання знищити навіть і пам'ять про Україну й український народ, як окрему культурно-національну одиницю, політична, економічна й соціальна неволя, заборона й переслідування рідного слова в науці, літературі, театрі й школі – все це не тільки затримало нормальний розвиток нашого народу, але й спричинилося до того, що ми розгубили багато своїх коштовних цінностей, дорогих культурних надбань. Навряд чи в якого іншого народу є так багато забутих, занедбаних, не використаних діячів народніх у всіх галузях національно-культурного життя, як у нас. У минулому нашому не раз траплялися страшні, прокляті часи, коли свідомий свого обов'язку діяч народній або мусів нічого не робити, щоб не заїхати кудись дуже далеко, і тільки мріяв за роботу, або повинен був працювати тільки для себе й своєї родини (напр., Я. Щоголів), або змушений був провадити роботу так хитро й обережно, щоб і діло було і щоб його ніхто не бачив і не чув. І скільки вигадливости, хитрости, зусиль, дорогого часу, таланту й сміливости доводилося витратити на цю важку, таку непоказну, вбогу на наслідки роботу! І як багато цієї дорогої, часто дуже талановитої, героїчної праці ми на-віки загубили, – так загубили, що іноді тільки відчуваємо роботу, а зовсім не знаємо самих працівників. Були в нас такі, зовсім забыті вчені, такі письменники, такі політичні діячі. Були, без сумніву, такі й діячі народньої освіти, такі педагоги, вчителі. Вони своєю

¹ Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Праці науково – педагогічної комісії при ВУАН. Київ, 1929. С. 1–77.

прихованою, таємною роботою боролися з страшною народньою темнотою, що її сіяв, підтримував злочинний, обскурантний уряд через свої школи народнього запаморочення, – вони своїми муками й стражданнями пробивали важкий шлях для нової, дійсно народньої, рідної, освітньої школи¹. Потайки, ховаючись, дуже важко (психологічно й фактично) працювати кожному діячеві, але особливо важко так провадити свою роботу педагогові-практикові, шкільному вчителеві. Можна писати вірші чи оповідання, коли не для друку, то для знайомих, рідних (прикладі: Щоголів, Руданський..), або друкувати їх за кордоном, – можна складати наукові твори, тимчасово не публікуючи їх, чекаючи кращого майбутнього, – все це важко, неприємно, але можна робити. Але як можна ховатися з своєю роботою в школі, коли працюєш з щирими, отвертими, безпосередніми дітьми, коли твоя робота завсіди під подвійно пильним доглядом усякого офіційного й неофіційного, проханого й непроханого начальства, – як можна потайки, ховаючись, працювати в школі, коли на школу й на вчителів завсіди було звернено найбільшу, найпильнішу увагу, коли шкільна праця завсіди була на очах. І все-ж-таки навіть наше недавнє минуле (кінець ХІХ в.) дає нам десятки чи не сотні таких учителів, що, не вважаючи на всі утиски, на весь догляд, боролися за нормальну освіту для нашого народу, ширили й по дореволюційних школах справжню освіту, провадили й у старих школах науку рідною мовою новими методами². Ми знаємо імення декого з цих учителів, а скільки цих дорогих імен ще ховають різні архіви. Чи досліджено ж життя й діяльність цих скромних трудівників, цих невідомих широкому громадянству борців за нормальну

¹ «Скільки вчителів», – каже відомий педагог Вахтеров, – «постраждало за «недостаточно ревностное отношение» до наказів міністерства про мову навчання, і скільки нікому непотрібної ненависти й ворогування породили ці накази». («Світло», – р. 1912, ч. 9, стор. 31)

² Дивись про це, напр., у брошурі Б.Грінченка «На безпросвітномъ пути», – стор. 71 (Київ, 1906 р.).

рідну освіту? Чи хоч розпочато ж цю важливу, потрібну справу¹? А напевно в житті й роботі цих безвісних мучеників є чимало цінного, цікавого й корисного для нас. Будуючи за нових умов нову, революційну, рідну школу, нам варт зупинитися на історії школи на Україні, – варт з великою вдячністю й повагою згадати всіх тих, хто страждав, боровся за її ідеали, хто своєю діяльністю готував шлях для неї. Час нам узятися за складання можливо повної, систематичної історії освіти на Україні, історії української школи. Правда, чимало в цьому напрямкові, особливо що-до освіти за старі часи (XVII–XVIII в.в.) зроблено. Є деякі матеріали й щодо освіти в XIX в. Але все це треба переглянути, перевірити, систематизувати й доповнити.

У своїй роботі, присвяченій світлій пам'яті великого діяча нашої освіти Б. Грінченка, я хочу торкнутися дуже цікавого, трагічного моменту в житті нашого громадянства й нашої народньої школи, а саме кінця XIX й початку XX в. Відомо, що ганебні накази 1863 і 1876 р.р. засуджували на смерть, на остаточну загибель українське слово, українське письменство, взагалі всю нашу національну культуру, коли мали нахабство казати, що української мови не було, нема й бути не може². Почалися страшні, нечувані цензурні переслідування й заборони, доноси, труси, арешти, тюрми, заслання. Припинялося культурно-національне й без того вбоге життя на Україні; замовкло рідне слово, що його «поставив насторожі малих рабів» наш великий

¹ Невеличку спробу ознайомити громадянство з життям і роботою своїх «товаришів по спільній праці в ділі народньої освіти» зробив О. Степовик у своїх цікавих «Споминах шкільного інспектора», – але це – тільки крапля в морі, це не наукова робота, це – тільки товариські згадки. («Світло», – р. 1913, ч. 2 й 3).

² В «Історії українського письменства «академіка С. О. Єфремова читаємо: «Акт 1876 р. своєю категоричною непохитністю, здавалось, не кидав місця письменству не то для розвитку, а навіть для аби-якого животіння, бо припиняв усяку змогу щось зробити, виявляти хоч яку-небудь літературну продукцію» («Історія укр. письменства», – вид. III, р. 1917, стор. 364).

Кобзар; – сум, зневір'я, безнадійність, немов важкий, густий, непрозорий туман, укривали Україну...

Разом з цим заховаляся й принишки також і ті дуже нечисленні оборонці рідної школи на Україні, що підносили свій голос проти урядової школи, проти того лиха, яке приносила вона замість освіти. Губернатори, ісправники, пристави, урядники, писарі, старшини, земські начальники, урядовці міністерства народньої освіти, попи, дяки, чорносотенна преса й громадянство – все дивилося на школу, не спускало з очей бідного вчителя, шукало якоїсь «крамоли», зради, політики, соціалізму, мазепинства, хохломанства в його роботі... Багатьох діячів, неміцних духом, нетвердих переконаннями, нездатних на саможертву за ідею, нестійких у боротьбі, ці прокляті часи примусили цілком замовкнути, здати свою зброю, немов переродили, зробили тихими, спокійними виконавцями політики й наказів уряду, вірними, покірними слугами й навіть прихильниками влади, назавсіди приглушили всі їхні протести, попереували їх з стану борців, протестантів, оборонців покривдженого, безправного народу до лав захисників гніту, утисків, сваволі самодержавного уряду і його численних прибічників. Чимало було таких, що злякалися, принишки, згнітили своє сумління, замовкли, не почували себе здатними ні на отвертий опір, ні взагалі на будь-який протест, – мовчки, іноді дуже глибоко страждали, терпіли всі образи й знуцання, чекали слушного часу, щоб виявити себе, щоб помститися, щоб перейти від безсилового, гнівного мовчання до якоїсь акції для захисту народніх прав, для оборони своїх ідеалів, для рішучої боротьби з гнобителями й різними урядовими визискувачами. Але були (правда, не багато їх було) й люди залізної вдачі, непохитних переконань, люди діла, обов'язку й боротьби, які нікого й нічого не лякалися, які не хилили своїх чесних, гордих голів перед урядом, приймали на себе всі його удари, сміливо й рішуче йшли на бій з урядом, з його беззаконною, жорстокою, обскурантною політикою й кликали інших за собою, спокійно, без усяких

скарг переносили немилосердні кари за свої переконання, радо віддавали за них навіть і своє життя¹.

До таких чесних, непохитних, великих борців за дорогу ідею, за визволення рідного народу від царської тиранії, за культурно-національне відродження свого краю належав і незабутній Б. Грінченко. Та сама страшна, огидна, жорстока дійсність, ті самі беззаконства й утиски, що зробили одних цілковитими зрадниками свого народу і його інтересів, ганебними перекинчиками, а других – мовчазними, переляканими, жалюгідними протестантами в думках, у мріях, – ця сама жажлива дійсність витворила з Б. Грінченка людину, що всю себе, всі свої сили віддала боротьбу за краще майбутнє рідного краю, на оборону законних, насильством однятих прав свого народу².

Ті самі важкі реальні умови життя України, що, мов той тяжкий молоток, трощать скло й виковують крицю, викували, дали нам великого борця й працівника на культурній ниві народній Б. Грінченка, людину самовідданої «повинности», що цій добровільно обраній тяжкій повинності й тісно зв'язаній з нею безмірній праці «віддав усього себе без вагання..., згнітивши всі до щастя поривання»³. Ці неможливі умови життя й розвитку рідного народу накреслили, визначили й робочий шлях,

¹ Характеризуючи українських восьмидесятників, що до них належав і Б. Грінченко, акад. О. Єфремов каже: «Покоління українських восьмидесятників – не дуже, правда, численне – ані трохи не нагадує собою хирного, млявого та кволого покоління загально-російської інтелігенції того ж часу. Українські восьмидесятники визначаються, навпаки, бадьорим духом, рухливістю, завзяттям, з якими невпинно йдуть до своєї мети, хоч несуть на собі подвійний гніт – і політичної реакції, і національних утисків»... («Історія укр. письменства», – стор. 365).

² У листі до одного свого приятеля (Д. Пісочниця) Грінченко пише (р. 1883): «На світ паскуджений, продажний ти не вважай і не дивись... Ну, і я давно вже не вважаю. Будемо йти своїм шляхом і орати свою ниву, занехавши думки про тих падлюк, котрі тільки вміють балакати, а самі сидять, попідгортавши руки. Та хай їм цур! Вони вже мені обридли, ці паскудні дармоїди рідної землі, котрі роблять тільки зубами та язиком»... («Світло», – р. 1911, – ч. 5, стор. 31).

³ Б. Грінченко. – «Писання», т. I (Київ, 1903 р.), – стор. 378.

програму діяльності! Б. Грінченка, зробили з нього непохитного борця за культурно-національне відродження України. Велика, багатостороння, різноманітна була робота Грінченка на спустошеній, занедбаній українській культурній ниві. Здається, не було такої ділянки культурної роботи, в якій-би він не виявив себе, не залишив талановитих, визначних наслідків. Грінченко і вчений (філолог, етнограф), і художник письменник (поет, повістяр, драматург), і публіцист, і популяризатор, і педагог, і громадський діяч (організатор, голова, діяльний член мало не всіх культурних і освітніх установ українських). Він робив «скрізь, де тільки треба було робити, де тільки запущена нива українського життя кликала робітників, де на їх потреба була... Скрізь знали руку Грінченка, всюди поспішав він, стаючи в перших лавах і ніколи не ховаючись за чийсь спину, жертвуючи собою, своїм талантом, розмінюючись на дрібну, буденну роботу, до якої так мало знаходиться охочих»¹.

І скрізь надзвичайна праця, творча ініціатива, багаті, талановиті, цінні наслідки. З'ясування ролі Грінченка в історії нашого культурно-національного відродження й розвитку, змалювання діяльностей образу цього великого трудівника – діло дуже важке, – воно ще чекає свого пильного, досвідченого, талановитого дослідника².

Моє завдання – значно менше, легше й простіше. Не торкаючись усього життя й роботи Грінченка, я хочу змалювати

¹ «Над могилою Бориса Грінченка» (Київ, 1910 р.,– 1–183 стор.),– стор. 72.

² Діяльності Грінченкові й присвячено поки що тільки популярні брошури акад. С. Єфремова («Борис Грінченко»,– Петербург, р. 1913) і д – ра Ів. Брика («На народній роботі. Борис Грінченко. Праця й заслуги»,– Львів, 1910 р.). Чимало матеріалу про його життя й роботу можна знайти в книзі – «Над могилою Бориса Грінченка», в історіях нашого письменства, в численних статтях, розкиданих по різних журналах («Світло»,–«Л.– Н.– Вістник»,– «Украинская Жизнь»,– «Русское Богатство»...),– але цього всього ще дуже мало, все це ще не перевірено, критично не оцінено, не систематизовано,– можна сміливо сказати, що наукового опрацювання життя й діяльності Грінченка ще й не розпочато.

тільки одну, відносно невелику ділянку його роботи, – його педагогічну діяльність.

Недовго працював Грінченко в школі, як педагог-практик, як народній учитель, небагато порівнюючи часу присвятив студіюванню й розробленню теоретично-педагогічних питань, але його практична робота і його теоретичні педагогічні праці мали для свого часу надзвичайну цінність і значіння. Цікаві вони й для нас, перш за все, як дуже важливий історичний матеріал, а потім і як матеріал, що хоч почасти зберіг ще силу, свіжість і значіння й для наших часів. Грінченко добре знав, що без нормальної школи, без справжньої освіти наш темний, забитий, заляканий, задурений, хоч і здібний, талановитий від природи народ ніколи не зможе скинути з себе царської сваволі, панування всяких шахраїв, глитаїв, визискувачів, не виборі собі прав і кращого становища. Ось чому він надавав так багато ваги й значіння народній освіті й школі, – ось чому питання народньої освіти й школи завсіди надзвичайно цікавили й турбували його, – ось чому педагогічний елемент дає себе голосно й виразно відчувати в мало не всій діяльності Грінченка. Він – педагог не тільки в школі, з дітьми, але й по-за школою, з дорослою людністю – батьками учнів, широким громадянством, студентами, юнацтвом, товаришами поспільній шкільній і громадській роботі; педагог він не тільки в своїх спеціально-педагогічних наукових працях, але й у своїх численних науково-публіцистичних і навіть художніх творах.

Широкий діяпозон педагогічної роботи Грінченка накреслює досить широкі рамці й для моєї розвідки. Отже я маю, перш за все, сказати за практичну педагогічну роботу Грінченка, головним чином за його діяльність у ролі шкільного народнього вчителя, далі – викладу теоретичні педагогічні погляди Грінченка, як і оскільки вони відбилися в його наукових і науково-публіцистичних працях, присвячених школі й питанням навчання та виховання; – нарешті, я простежу, як практична робота в школі й теоретичні погляди Грінченка відбилися в його художніх творах. До всього цього доведеться додати кілька уваг про роботу

Грінченка, як популяризатора й автора та видавця численних творів для дітей і для народу, бо і в цій своїй поважній роботі Грінченко був незмінним педагогом і народнім учителем.

У своїй розвідці я використовую, перш за все, самі твори Грінченка, – потім – всі досі опубліковані, відомі мені матеріали про його життя й роботу, – далі – чудові, ще не друкovanі згадки про «Школи, де вчителював Борис Грінченко», що їх мені ласкаво давала для цієї роботи його небіжчиця дружина – М. М. Грінченкова, автор цих згадок, – нарешті – деякі матеріали з особистого архіву Б. Грінченка, що разом з його багатющою книгозбірнею переходується в В.У.А.Н. На жаль, я не мав змоги пошукати матеріалів про діяльність Грінченка по архівах (Харків, Дніпропетровське, Ленінград), не мав і його численних цікавих листів¹.

Свою працю я далеко не вважаю повного, закінченою, вичерпною. Знаю, що в моїй роботі є чимало пропусків і помилок. Я буду радий і завдоволений, якщо мені пощастить нагадати думками й словами Грінченка жажливі умови загальнокультурної й педагогічної роботи на Україні в прокляті 80–90 р.р. і на цьому фоні змалювати цікаву постать великого борця за рідну школу, ідеального народнього вчителя Бориса Грінченка.

I.

Ще будши хлопцем 15–16 років, сидячи на шкільній лаві в IV–V класах Харківської реальної школи (1878–1879 р.), Грінченко, тоді вже цілком свідомий українець, добре знайомий з усією тогочасною українською літературою [«Над могилою Б. Грінченка», – стор. 7–8.], глибоко цікавиться педагогічними питаннями. Ще тоді, як свідчить його автобіографія, він

¹ Дуже шкода, що цих листів ще сливе зовсім не зібрано й не видруковано. Маємо тільки декілька невеликих уривків з них. Дивись, напр., згадки про Грінченка його колишніх товаришів по народньо-просвітній роботі: Д. Пісочанця, І. Спілки, Г. Коваленка («Над могилою Б. Грінченка», – також окремі статті в «Світлі» за 1910–1913 р.р.).

захоплювався читанням таких серйозних педагогічних творів, як твори К. Ушинського («Педагогічні статті Ушинського й інших педагогів»)¹, і читав їх з повним розумінням, про що говорять його власні роботи педагогічного змісту, що він їх незабаром (через два роки) написав, у значній мірі наслідуючи К. Ушинського, під впливом його ідей і поглядів². Ще тоді, вигнаний з V кл. Реальної школи за читання й ширення нелегальної літератури³, примушений заробляти хліб нудною службою в Казенній Палаті⁴, не вдовольняючись цією службою, Грінченко (р. 1879) марить про широку педагогічну роботу, пильно готується до неї, організує гурток молоді й разом з цими товаришами вивчає й готує потрібні матеріали для неї⁵. Ще тоді Грінченко дуже любив дітей, умів підійти до них, впливати на них, викликатив них велику любов до себе. Серед численних листів од учнів Грінченкових зберігся в його архіві один невеличкий, але дуже дорогий клаптик паперу, на якому невідомий мені автор характерними для маленької дитини каракулями пише ніжного,

¹ Ibid., стор. 9.

² Маю на увазі головним чином шкільну читанку (підручник) – «Рідне Слово», що її Грінченко склав ще р.1881 (початкова редакція).

³ Вигнано Грінченка з школи за те, що він читав заборонену в той час книжку: «Парова машина» й дав її читати своїм товаришам (С. Єфремов – Борис Грінченко, – стор. 12).

⁴ Грінченка було посаджено напівтора місяця в тюрму, а потім назавсіди позбавлено права вчитися в школі. Вийшовши з тюрми, не погодившись на пропозицію батька вступити до війська й розпочинати військову кар'єру, цілком розійшовшись ідейно з своєю панською родиною, настроєною аристократично й проти українства, Грінченко повинен був залишити батьків дім і шукати власного заробітку. Тоді-то й почав він писарювати в Казенній Палаті, одержуючи за свою роботу 10 крб. на місяць, обідаючи через день, складаючи дещо (10%) на книжки й на громадські справи. – В повісті «Сонячний промінь» (Київ, р. 1913, видання третє, – стор. 94) Грінченко говорить, що Кравченко (герой повісті) з своїм товаришем «постановили що – місяця давати десяту частину своїх грошей і на те, що збереться, друкувати книжки». (В повісті «Сонячний промінь» є багато автобіографічного елемента).

⁵ «Над могилою Б. Грінченка», – стор. 16–23.

повного дитячої любови листа до «Боріного милого»...¹ Цей лист датовано (рукою Грінченка) 21 травня 1881 р. Це було тоді, коли Грінченко ще не вчителював, коли він ще нудився в канцелярії. Треба думати, цим кореспондентом Грінченка був хтось із дітей бідних ремісників, що в їхньому товаристві він жив на Журавлівці (в Харкові) після звільнення з школи, коли його не схотів узяти до себе на квартиру ніхто з мешканців центральної частини міста, які вороже ставилися до його «соціалістичних» поглядів (тоді слова: «соціаліст» і «пропагандист» були мало не синонімами розбійників)².

Р. 1881 Грінченко влітку витримує іспит на вчителя однокласової народньої школи, а восени одержує посаду в с. Введенському Харківської губернії Зміївського повіту³. Це було село – російське, тому важко було працювати в ньому Грінченкові, що марив про роботу для рідного, українського народу й старанно готувався до цієї роботи, – та й сама школа була дуже стара й погана⁴. На другий рік (1882 р.) Грінченка було переведено до кращої, але теж російської школи в с. Тройчаті (Зміївського повіту). Після

¹ Див. Архів Грінченка.

² Як відомо, Грінченко жив на Журавлівці в одного свого знайомого чоботаря, – платив за помешкання 4 крб. на місяць (М. Грінченкова-Загірня – «Школи, де вчителював Борис Грінченко»).

³ Відомості за школи, що в них працював Грінченко, й за ті умови, що серед них доводилося йому переводити свою роботу, беру головним чином із згадок про «Школи, де вчителював Б. Грінченко», які написала М. М. Грінченкова, а потім і з дружніх згадок про Грінченка його давніх приятелів, теж народніх вчителів – Ів. Спілки й Д. Пісочниця (Ткаченка), а також із ст. Г. Шерстюка – «Б. Грінченко і українська школа» (дивись – «Над могилою Б. Грінченка», – «Світло», – р. 1910, ч. 3).

⁴ Через рік шкіл у Введенському було закрито «за неможливістю вести в ній преподаваніє» (руїна, дощ, сніг, холод...) – «Не зважаючи на короткий час, Грінченко і тут лишив по собі слід, – каже Д. Пісочинець: – школярі пишуть, що, читаючи його лист, плакали. – «І наші батьки жаліють за вами, – пише один хлопець: – і всі бажають вам добра»... («Світло», – р. 1911, ч. 5, стор. 32). (Лист у перекладі Д. Пісочинця). – Діти називали Грінченка ніжним, ласкавим, інтимним «дяденька», говорили йому «ти», гірко плакали, прощаючись з ним. (М. Грінченкова – «Школи, де вчителював Б. Грінченко»)

літніх учительських курсів, на яких Грінченко звернув на себе увагу інспектора (Літвінова) й директора народніх шкіл (Жаворонкова), його було призначено вчителем у двокласову теж російську школу в с. Олексіївку Зміївського повіту (р. 1883). Недовго й тут пробув Грінченко. Другого року його було переведено в с. Нижню Сироватку Сумського повіту (Харківщина). Це було вже українське село. Грінченкові було доручено завідування двокласовою школою. Важка й дуже неприємна була праця в цій школі для молодого, ідейного вчителя Грінченка¹. Ось чому, ледві добувши року, він кидає цю школу та й взагалі вчителювання (восени 1885 р.), іде тимчасово на хутір до батька, а потім незабаром займає посаду статистика в Херсонському Земстві².

Р. 1887 Грінченко знов повертається до шкільно-педагогічної роботи. Відома діячка по народній освіті, багата дідичка Христина Данилівна Алчевська закликала його вчителювати до своєї школи в с. Олексіївку (на колишній Катеринославщині), де вона була шкільною кураторкою. В Олексіївці Грінченко пробув шість років (до 1893 р.), працюючи разом з своєю дружиною Марією Миколаївною Грінченковою-Загірною³. Після цього Грінченко вже зовсім і назавсіді покинув учителювання в школах, присвятивши цій практичній педагогічній роботі більш, як десять років⁴.

¹ Історія з попом законовчителем Лавденковим, з шкільним інспектором Бейковим, з п'яницею вчителем Стрижаковим... За все це скажу трохи далі.

² Ів. Спілка згадує, що Грінченко не вдовольнявся роботою в земстві, що в листах до нього він жалівся, яка то нудна йому робота, як вона його сушить, як він хоче її кинути. («Світло», р. 1910, ч. 3, стор. 44; – С. Єфремов – «Борис Грінченко», – стор. 17–18).

³ Одружився Б. Грінченко з Марією Миколаївною Гладиліною (дівоче прізвище) в лютому р. 1884. («Світло», – р. 1810, ч. 3, стор. 42).

⁴ Ось як характеризує в коротких, загальних, але дуже промовистих словах учительську роботу Б. Грінченка його приятель і колишній й співробітник Д. Пісочинець: «На цю працю він (Грінченко) поклав свої кращі молоді літа, перший запал, хист і міць свого юнацтва... Учителювання Грінченкове було не працею для шматка хліба, а щось далеко більше і важливіше. Це і «ходженіє въ народъ», і навчання народу, просвітлення його свідомости... («Світло», – р. 1911, ч. 5, стор. 31).

Пригляньмося до тих умов, серед яких доводилося провадити Грінченкові свою вчительську роботу.

Мало не всі школи Зміївського повіту, як він сам про це писав у журналі «Русській Народный Учитель»¹, містилися в одному будинкові з волостю або сільською управою. Рідко в котрій з них припадало більш, як квадратний аршин, на учня, – вентиляції не було зовсім. У багатьох школах, що в них царював старшина або староста, відбувалися веселі, п'яні гулянки «начальства» з горілкою, піснями, танцями і т.д. Тут-же складали одяжу й різні інші речі, заарештовані за невчасну плату податків, – тут-же зупинялися урядовці, що приїздили на село в службових справах, – тут чинили суд і розправу, – тут повсякчас перебувало й вешталось багато зайвого народу. Взимку температура в цих «школах» доходила іноді до 13 градусів морозу, – чорнило замерзало, у дітей мало не одмерзали руки й ноги, – не могло бути й не було ніякої роботи. Печі здебільшого були несправні, та й палива сливе не давали. Коли йшов сніг чи дощ, то по багатьох школах з дірчавими дахами був сніг або дощ, – ніде було сховатися від нього. Нічого й казати за книжки, мапи й найелементарніше, конче потрібне шкільне приладдя, – цього всього зовсім не було, – не було навіть не то, що парт, а навіть звичайних лав, не було й класних таблиць.

Отакі були школи Зміївського повіту, як їх малює Грінченко. Такі самі були й ті перші школи, що в них довелося працювати Грінченкові. Такими їх списують у своїх згадках про Грінченка його небіжчиця-дружина М. М. Грінченкова і давній товариш-учитель Ів. Спілка². Утримання вчителів, як за це свідчать згадані автори, було дуже мізерне – 10–15, найбільше – 25 крб³. «Цього утримання, – каже Грінченко в цитованій вже вище статті, – ледве хватає для життя. Доводиться сидіти напів-голодним,

¹ Р. 1884, – ст. «Школы Зміевского уѣзда Харьковской губ.», підпис – «Народный учитель М-р-сь».

² «Світло», – р. 1910, ч. 3.

³ І сам Грінченко, як свідчить Д. Пісочинець, у першій школі одержував тільки 10 крб. на місяць. («Над могилою Б. Грінченка», – стор. 23).

мерзнути зимою й в-осени в подертому пальті й з великою тугою дождати того часу, коли на ногах будуть не діряві, а цілі чоботи. Що ж можна зробити для свого власного розвитку в такому становищі?» – запитує Грінченко: – «Де взяти книжок у глушині, як учитися й розвиватися, коли доводиться годуватися самою кислою водицею з двома трьома шматочками буряків замість борщу або вареною чи печеною картоплею». Коли цілком уявити собі ці жахливі умови роботи молодого ще тоді ентузіяста Грінченка, то мимоволі приходить у голову думка, чи не тут, не в цих школах, придбав Грінченко ту страшну хворобу (сухоти), що так передчасно звела його в могилу¹.

До цього важкого матеріального становища треба додати ще надзвичайно важке правне становище вчителя. Скільки в нього було різного «начальства», що мало охоту, претенсію й нахабство командувати ним, верховодити над ним! Директор, інспектор народніх шкіл, законовчитель, піп, завідувач школи, куратор (попечитель), поміщик, волосний старшина, староста, писар, урядник, поштмайстер, крамар, сільські куркулі – глитаї, навіть шкільний сторож. В чудових згадках про «Школи, де вчителював Б. Грінченко» небіжчиця М. М. Грінченкова-Загірня дає опис багатьох сумних епізодів, які малюють нам жахливе становище Грінченка, молодого вчителя, жертви всіх оцих офіційних і неофіційних, освічених і неосвічених, великих і малих «начальств». Ось перед нами інспектор Бойков, з яким Грінченко мав неприємність познайомитися під час шкільної ревізії в с. Нижній Сироватці. Цей педагог в лапках, як сам признавався, наперед збирав усякі відомості про школу від крамарів, а потім «розносив» учителів. Бойков привіз аж двацять шість доносів на Грінченка, що їх послав законовчитель. Коли з цих доносів нічого не вийшло, він хотів перевести Грінченка в друге село за те тільки, що той дозволив собі називати законовчителя не «батюшка»,

¹ Д. Пісочинець у своїй ст. «На дружню могилу» каже: «Початок туберкульоза, як казав сам покійний (Грінченко), помічено в йому ще після перших років учителювання. Ото наслідки тюрми, надмірної праці, поганого харчування». (Над могилою Б. Грінченка», – стор. 32).

а «господинъ законоучитель». Цей обурливий інцидент, здається, був головною причиною того, що Грінченко залишив на деякий час учителювання¹. Ось і ще інспектор Лепетюк, ще один монстр, що з ним Грінченко мав діло в Олексіївці. Дякуючи Х. Алчевській, Олексіївська школа мала досить гарне приміщення, меблі й деяке приладдя. Це не втішило, не звеселило, а навпаки дуже розгнівило Лепетюка. Неосвічений, невихований, грубіян, він закінчив свою ревізію такими несподіваними, характерними словами: «На чорта тут ці мапи порозвішувано! Повинна бути тільки мапа Російської імперії і більш ніяких. Ви, мабуть, тут дітям усякі дурниці розказуєте, – напр., про те, що дощ од пари. Прошу нічого такого не розказувати. Дощ посилає Бог, і все на світі робиться з Божої волі. Вольнодумства щоб не було ніякого! Бач, мапи порозвішували та з природознавства малюнки... А чому малюнків з Св. Письма нема?»... Що можна додати до цих, таких промовистих, надто виразних слів офіційного начальства? Чого можна було сподіватися від нього, – якої поради, допомоги, оборони?.. А допомоги й оборони тодішній вчитель на селі потребував, та ще й дуже.

Місцеве, сільське «начальство» теж не давало вчителеві вільно дихати, спокійно жити. Старшина, староста, урядник, писар перш за все вимагали «могоричу», себ-то горілки, а потім покірливості та товаришування на ґрунті пияцтва й різного спільного шахрайства. Все оце «начальство» дуже не любило Грінченка, бо він категорично відмовлявся ставити їм могоричі й взагалі пиячити² та підтримувати з ними компанію, бо він

¹ Д. Пісочинець у згаданій вже вище статті говорить про іншу причину залишення роботи в Нижній Сироватці. Він пояснює це доносом на Грінченка, що його подав шкільному директорові завідувач школи: «Поміж двома вчителями виникли суперечки. Товариш пожалівся шкільному директорові про українські прихильності Грінченка («українофільство» та «агітацію» в школі). Грінченко не одмагався. Він міг би ще покаятись і спокутувати свій «гріх» доброю роботою в іншій школі, та він цього не схотів і мусів уступитися з посади». («Над могилою Б. Грінченка», – стор. 26).

² З досить довгого особистого знайомства я знаю, що Б. Грінченко ніколи

не дозволяв їм обдурювати та експлуатувати народ, бо він не разотверто виступав проти них, обороняючи правду, захищаючи темних, безправних, безпорадних селян од різних глитаїв та жмикрутів. Бували такі випадки, що п'яне «начальство» заходило до школи, лаялося, знімало бучу, бажаючи довести свою силу й владу. Грінченкові не залишалося нічого іншого, як брати кочергу й просто виганяти нахабних, непроханих гостей. А ображене «начальство» нахвалялося, що «на одну ногу вчителеві стане, а за другу візьме й на-двоє роздере», – не давало йому дров, не робило ремонту, підбурювало проти нього селян, особливо різних своїх прихильників та п'яниць, намовляло, щоб вони прилюдно лаяли та зневажали Грінченка, розпускали про нього безліч різних недобрих чуток, злісних пліток і нісенітниць, посилало куди треба, куди й не треба, на нього повні брехень доноси і т.д. Оці сумні випадки з свого вчительського життя згодом Грінченко талановито змалював в оповіданні «Непокірний»... Правда були іноді курйозні випадки, коли горде, сердите на Грінченка «начальство», якщо не ставилося до нього прихильно, то принаймні не шкодило йому. Підчас учителювання в с. Введенському з Грінченком трапився такий комічний випадок. Місцевому врядуникові було доручено слідкувати за Грінченком і періодично давати звідомлення в формі відповідей на цілий ряд запитань. Малограмотний врядник нічого не міг розібрати в цих запитаннях і звернувся по допомогу до... самого-ж Грінченка. Коли Грінченко написав відповіді на всі ці запитання, урядник був дуже задоволений і з того часу в усіх подібних випадках удавався по допомогу до Грінченка. Оця до деякої міри залежність урядника надавала йому змоги виступати проти Грінченка разом з іншим «начальством». Цікаво, що серед запитань, на які повинен був дати відповідь урядник, було й таке: «Способенъ ли учитель къ исполненію своихъ обязанностей?». Урядник повинен був кваліфікувати роботу вчителя, – доля вчителя, погляд на нього й на його роботу залежали від присуду якогось ледві грамотного врядника. Чимало лиха зазангав Грінченко й від поштмайстра.

який (в с. Олексіївці Зміївського повіту) перечитував разом із завідувачем школи всі його листи й рукописи та робив часті доноси інспекторові Літвінову. На щастя, цей інспектор був досить порядна людина й мало звертав уваги на всі такі доноси...

Ще гірше справа була з законовчителями. Вони звичайно нічого неробили, до школи не ходили, але претендували на великий авторитет і пошану, любили брати дурно гроші, перекладали свої обов'язки цілком на вчителів, нічого не платили їм за це, слідували невпинно за вчителями, за політичними, релігійними, громадськими поглядами їх, за їхнім особистим і громадським життям, писали на них без кінця й краю скарги та доноси. Особливо багато лиха зробив Грінченкові піп законовчитель Лавденков, який сам хотів бути завідувачем школи в с. Нижній Сироватці через це виживав у сіх завідувачів. Ні один завідувач не міг протриматися в Нижній Сироватці й кількох місяців: або сами вони кидали посаду, щоб не служити разом з Лавденковим, або Лавденков їх виживав своїми доносами. За шість років у школі змінилося шіснацять завідувачів. Грінченка мало не силоміць було призначено на завідувача в с. Нижню Сироватку, як людину дуже розумну й тактовну¹. Лавденков це був тип хитрого, нещирого, підлесливого, здатного на всяку мерзоту, грубого, невихованого попа-експлоататора, мало не атеїста в житті й вчинках і в той-же час чудового артиста, ханжі в церкві, деспота в родинному житті. Відносини до Лавденкова набули явно ворожого характеру мало не після першого побачення, після того, як Грінченко зробив першу офіційну візиту

¹ В своїх згадках про «Школи, де вчителював Борис Грінченко» М. М. Грінченкова– Загірня досить довго зупиняється на цьому факті. Вона каже, що директор народніх шкіл Жаворонков зробив «жахливу» пропозицію Б. Грінченкові завідувати двох-класовою школою в с. Нижній Сироватці у відповідь на прохання Грінченка перевести його в українську школу,– що Грінченко дуже просив Жаворонкова звільнити його від цього важкого й неприємного обов'язку, бо знав підлі вчинки Лавденкова,– але Жаворонков примусив його перейти з Олексіївки до Нижньої Сироватки.

до свого законовчителя. Пам'ятаючи пораду свого давнього приятеля, теж колишнього вчителя, М. Лободовського більш за все стерегтися попів¹ і добре знаючи, з ким має діло, Грінченко рішуче відмовився від ближчого знайомства з Лавденковим. І почалося... Лавденков мав у школі в особі сторожа вірного, досвідченого шпиґа, що слідкував за кожним кроком учителя й акуратно доносив про все законовчителеві. Цей сторож скандально прокрався. Грінченко негайно звільнив його. Щоб допекти Грінченкові й зберегти собі шпиґа, Лавденков подав скаргу до суду від імени сторожа. Але, не вважаючи на всі свої хитрощі й брехні, він не зміг повернути злодія-сторожа на посаду. Тоді лихий піп почав робити Грінченкові різні інші неприємності: стежив, шпиґував сам за ним і разом з другим вчителем, писав численні (26) доноси. І яких тільки брехливих, безсоромних, нахабних, часто суперечних обвинувачень проти Грінченка не було в цих доносах! Грінченко недбало виконує свої обов'язки завідувача, бо... в учительській кімнаті погане перо, бо... на шкільному дворі бігають собаки. Грінченко непедagogічно провадить свою вчительську роботу, бо він розпустив дітей, бо він... дуже суворо поводить з ними. Грінченко непевна з політичного боку людина, бо дозвол є й покриває антидержавні вчинки школярів² і т.д. Іноді Лавденков, як божевільний, накидався на учнів, знущався з них, карав їх, залишав без обіду, тримаючи в себе в помешканні аж до вечора й смачно обідаючи

¹ М. Лободовського р. 1875 було позбавлено права вчителювати в Городищенській школі (Київської губ.) і в загалі в народніх школах (наказ міністра народ. освіти Д. Толстого) за те, що він «перевель одинь стихъ Евангелія отъ Матвея по-малоросійски», як сказано в доносі інспектора народніх шкіл Солнцева... (Б. Грінченко. – «На без просвѣтномъ пути», Київ, 1906 р., 1–83 стор., стор. 71). Ще, як згадує М. М. Грінченкова-Загірня, М. Лободовський радив Б. Грінченкові нічого не пити, не вживати горілки. Вона-ж каже, що М. Лободовський, виряджаючи Б. Грінченка на вчителювання, подарував йому чоботи, яких тому бракувало («Школи, де вчителював Б. Грінченко»).

² Вигадана, навмисне роздмухана історія з якоюсь образою царського портрету в школі.

у бідних дітей на очах. Усе це він робив здебільшого зумисне, щоб розсердити Грінченка, бо знав, що Грінченко принципово проти всяких кар, – щоб викликати його на яку-небудь різку розмову, а потім використати її для доноса або скарги. Треба було мати надзвичайно багато терпіння, витриманості й такту, щоб жити й працювати з таким злим, аморальним чоловіком, як Лавденков. Треба було кожної хвилини, на кожному кроці стерегтися шпигунства, чекати лихого підступу, зради, – треба було слідкувати за кожним своїм словом, старанно ховати свої думки й усе своє життя. І Грінченко цілий рік терпів таку муку. – Не вважаючи на всі свої ганебні заходи, нічого не міг зробити йому Лавденков, хіба тільки заваджав працювати¹ ...

Не мало неприємностей мав Грінченко й від деяких своїх товаришів по службі, – вчителів. Серед цих учителів було кілька сливе неграмотних людей, які глибоко ненавиділи молодих, освічених своїх товаришів. Було чимало безпринципних, п'яниць, гультьяїв, які за гульнею забували, де вони й що роблять, які в школі були тільки рідкі гості, які часто кінчали тим, що йшли на легший хліб, кидали вчителювання, висвячувалися на диякона, а потім на попа. Були ще й горді своєю позверховою вченістю, сухі, обмежені педанти з семінаристів, які по-за трафаретами нічого небачили, не хотіли бачити й чути. Всі такі вчителі вороже ставилися до молодого, широко освіченого, свідомого своєї роботи, повного поваги до науки й любови до дітей, ентузіяста Грінченка. Вони не розуміли його, – він був чужий їм, – він своєю енергійною, самовідданою працею ворушив їхнє завмерле сумління, розбивав їхній спокій, їхній сон життєвий, заваджав їм безтурботно, нічого не думаючи, ні про що не дбаючи, жити. Переїнятися поглядами Грінченка, стати поруч з ним до праці, працювати стільки й так, як він, вони не могли, – їм залишалося

¹ Чимало доводилося Грінченкові терпіти лиха й від законовчителів інших, – напр., законовчителя в с. Олексіївці Зміївського повіту, законовчителів у с. Олексіївці (колишн. Катеринославщина) Історію з Лавденковим я розповідаю за згадками М. М. Грінченкової-Загірньої («Школи, де вчителював Б. Грінченко») і Ів. Спілки. («Світло» р. 1910, ч. 3, стор. 42–43).

тільки або кидати зовсім учительську роботу, або постійно й рішуче боротися з Грінченком. Тяжко було Грінченкові, який намагався об'єднати вчительство, повести його до широкої праці в школі й по-за школою, зустрінути навіть і в товаришах по роботі ворогів, – не мало марних зусиль прикладав він, щоб привернути їх до справжньої роботи...

Ось попередник Грінченків по школі в с. Введенському, ледві грамотний салдат, вчитель, а разом з цим швець, голяр і... гіркий, на все село п'яниця. Це був дуже дешевий вчитель (всього одержував 30 крб. на рік), але й наслідки його роботи в школі були теж надзвичайно дешеві: діти нічого не знали, не вміли ні читати, ні писати, зате добре були знайомі з різками і з учительськими кулаками... Ось завідувач школив с. Олексіївці (Зміївського пов.), ходячий циркуляр, а – може – навіть тільки портфель для циркулярів, людина обмежена, мало розвинена, як розумово, так і морально. Не дуже криючись, вважаючи за свій службовий обов'язок, він охоче підглядає, підслухає, пильно стежить за Грінченком, читає в згоді з поштмайстром усі його листи й рукописи, пише на нього часті доноси інспекторові... Ось цілий ряд «булих людей», колись, може, добрих робітників-учителів, що мало не цілком загубили себе в горілці. Серед цих сумних тилів, що з ними спіткався Грінченко підчас свого вчителювання, особливо звертає на себе увагу вчитель с. Нижньої Сироватки Стрижаків. Де був гіркий п'яниця, який вже загубив образ людини, який допився до білої гарячки, який скрізь бачив чортів, страшенно боявся їх, воював з ними, який з перепоею міг ухопити коняку за хвоста, думаючи, що то є скрипка, і грати на цій дивній скрипці, аж поки коняка мало не повибивала йому копитами всіх зубів, який найкращою потіхою й насолодою для себе вважав дратувати собак та артистично бити маленьких довірливих дітей, який у день шкільного акту з'явився весь у болоті, після п'яної ночі потрапивши з своїм приятелем не в школу, а прямісінько в болото й ледві вилізши з нього. Не зважаючи на всю свою розумову, моральну й навіть фізичну нікчемність, на повну нездатність до праці, Стрижаків багато

робив неприємностей Грінченкові, особливо після того, як попав підо вплив Лавденкова¹.

Не можна сказати, щоб зразу прихильно поставилися до Грінченка й селяни, батьки учнів. Привітливий, лагідний, ласкавий, спокійний молодий учитель, який зовсім не п'є горілки, не лається, поводитьсь зовсіма ввічливо, рівно й з повагою, не гордує селянами, не кричить на дітей, не б'є їх, не карає, не веде компанії з панами і з сільським «начальством», раз-у-раз балакає українською, простою мовою, – був занадто новий, незвичний, незрозумілий для більшості селян, особливо на початку. Ось як за це говорить сам Грінченко в своїй цікавій книзі «Перед широким світом»: «Дуже здивувалися наші селяни, почувши, що і вчитель, і вчителька говорять «по-хахляцькому» не тільки в своїй сем'ї, не тільки з мужиками, але й з панами. Хто цікавіший був, так навіть приходив і розпитувався: «Скажіть, спасибі вам, з яких ви єсть: чи ви з панів, чи з мужиків, що по-мужицькому балакаєте?». Склалася навіть легенда, що вчитель того по-мужицькому балакає, що зовсім невчений, нічого не тямить, а вся наука в школі йде від учительки»². Згодом селяни придивилися до нового вчителя, зрозуміли й оцінили його, стали його приятелями й оборонцями. Часто вони заходили до Грінченка послухати читання, чи так про щось побалакати, розпитатися, попросити доброї поради, – часто кликали молодого, ласкавого, привітного, негордого вчителя до себе в гості...

¹ У відомих уже нам своїх згадках про «Школи, де вчителював Б. Грінченко» М. М. Грінченкова – Загірня згадує ще кількох п'яниць-учителів (Шерстюк, Яновський в с. Нижній – Сироватці), що нічого не робили в школі, а тільки готувалися на дияконів Д. Пісочинець у ст. «Учителювання Б. Грінченка» говорить за попередника Грінченкового в Олексіївській школі (на кол. Катеринославщині), «що готувався на диякона, а хлопців учив тільки коли-не-коли, та й то тільки тих, що мусять складати іспити». («Світло», р. 1911, ч. 5, стор. 40).

² Б. Грінченко, – «Перед широким світом». (Київ, 1907 р., стор. 1–320), стор. 11.

Навіть і учні, що згодом так полюбили свого вчителя, що на-віки зберегли дорогий образ цього вчителя¹, навіть і вони спочатку недовірили, скептично, мало не вороже ставилися до Грінченка, що не бив їх, не лаяв, не кричав, не карав, учив не так і не того, як досі було вчено, поведився з учнями, як старший брат, як з рівнею. Учні спочатку не слухалися, не хотіли працювати, часто й грубо порушували шкільну дисципліну. І з учнями попервах було досить важко Грінченкові.

Ось у такій важкій, напруженій, ворожій атмосфері доводилося розпочинати роботу й працювати в школах Грінченкові.

На цей виклик життя, на ці жахливі умови роботи Грінченко відповів самовідданою працею, – відповів так, як міг одповісти той, що «повинність над усе ушанував», що всі свої сили, всього себе віддав без усякого вагання, без жадних жалощів на працю для рідного краю й народу, – відповів, як людина, свідомо своїх сил і своїх обов'язків. Відомо, що Грінченко що-дня працював у школі не менш, як шість-вісім годин до обіду, – а після обіду ввечері, варячи свій убогий куліш, або печучи картоплю, підготовуючи своєю аскетичною вечерею школярів, які часто залишалися ночувати в школі, читав дітям, розмовляв з ними².

¹ *Дивись* – листи до Грінченка його колишніх учнів (Архів Грінченка), а також їхні згадки про Грінченка з приводу його смерті («Над могилою Б. Грінченка», ст. Познякової М. – «Споминки», стор. 177–182, і Михайловича В. – «Селянська пам'ятка про Б. Грінченка», стор. 170–176).

² Ось як про це розповідає Д. Пісочинець: «Пам'ятаю з його (Грінченка) оповідання, що школі оддавав увесь час, що хлопці, а надто дальші, частенько й ночували у його в школі. З своїх нещасних 10 крб. на місяць він ще варив їм куліш з салом та тим кулішем вони й вечеряли в купі. Поки куліш варився, то вони сиділи, балакали: і він оповідав хлопцям, і їхні оповідання слухав»... («Над могилою Б. Грінченка», от. 23). Це ж потверджує й Ів. Спілка: «Удень, до 3–4 год., було навчання у школі (с. Введенське), так сказати, офіційне, а у вечері вчиття зовсім при інших обставинах: варився куліш, а бо інша яка страва, і тутечки ж Грінченко оповідав що-небудь з науки, з життя, казки, слухав дитячі оповідання або казки». («Світло», р. 1910, ч. 3, стор. 40).

Рівний, витриманий, незмінно ласкавий, привітний, повний любови до дітей і до своєї роботи, талановитий, освічений, з надзвичайним природнім педагогічним тактом, молодий вчитель Грінченко непомітно скоряв і незабаром зовсім скорив собі дитячі серця¹. Ті самі діти, яких звичайно били, карали, лаяли, які всіх зусиль уживали, щоб не послухати вчителя, щоб зробити йому неприємність, які здебільшого дивилися на вчителя, як на свого ворога, ледарювали, збиткували, пустували в школі, крали одно в одного, за яких-небудь два-три місяці ставали великими приятелями Грінченка, безумовно слухали його, виконували його накази, гарно поводитися, працювали охоче, багато й з добрими наслідками. Маючи глибоку педагогічну інтуїцію, Грінченко вмів підійти до дитини, добре знав шлях до дитячої душі². Принципово не визнаючи й не вживаючи ніяких кар, Грінченко був з дітьми й для дітей, як старший брат, як досвідчений приятель, як добрий друг³. Часто він розмовляв з учнями, цікавився їхнім родинним

¹ Ось цікаві згадки колишнього Грінченкового учня з с. Олексіївки (кол. Катеринославщина) Якова Безгинського: «Року 1889 довелось й мені почать ходити в школу, й дуже боявся я вчителя, думав, що він дуже строгий та сердитий, але воно зовсім не так опісля вийшло; я побачив, що такого вчителя довго треба шукати, щоб знайти, бо він був такий добродушний та приятний до всіх без розбор у школярів, що як згадаєш тепер про нього, що він уже вмер, так серце й заболить»... («Над могилою Б. Грінченка», стор. 171). «Діти всі його (Грінченка) дуже любили і – в примітку дуже його шанували», – каже друга вчениця М. Познякова (ibid., стор. 180). Ось уривки із згадок ще одного колишнього учня Грінченкового Петра Книшенка: «Я часто споминаю, як він, було, на руки бере до себе, як малу дитину, чи на коліна посадить до себе, будши учителем у нашій школі, та наче й рідний батько так не кохав»... (С. Волох. «По дорозі до рідної школи» (Київ, р. 1912, стор. 1–36, стор. 7). Як ця картина нагадує відомі сцени з життя великого Песталоцці!..

² Д. Пісочинець, характеризуючи Грінченка, як учителя, каже: «Впливати він міг, хлопці його любили і слухалися».. («Над могилою Б. Грінченка», стор. 23).

³ «Згадую я часто й дивуюся, – каже один з колишніх учнів Грінченкових П. Коновалов, – як він (Грінченко) нас учив і не наказував, а ми були до його вчиття дуже розбещені, то нас і наказувано люто, всякими

життям, життям і роботою по-за школою, намагався прищепити їм добрі гігієнічні звички, іноді грався з ними в м'яча й інші гри, не обмежувався самою сухою, казенною шкільною роботою¹.

Переконаний оборонець рідної школи, ворог обрусительної системи, тоді вже борець проти неї, Грінченко звичайно розмовляв з учнями рідною їм, цілком зрозумілою українською мовою. Цей факт мав дуже велике значіння, бо, як відомо, рідна мова є найкращий засіб до швидкого, глибокого й інтимного зв'язку поміж людьми. Рідною ж мовою користувався Грінченко

способами, а Б. Д. – нехай над ними земля пером, – приїхавши до нас, зразу вгамував нас і наказанія відминив. Коли школярі, бувало, в чому провинуватяться, то Б. Д. почне їх вговорять: – «Хлопці, так робить, як ви робите, не можна, бо у нас із цього буде сварка, а де буває сварка, там немає й добра; а прийшли вивчитися добра й правди, той треба слухатися, отоді тільки можна навчитися, чого треба. І хлопці слухалися без наказанія» (ibid., стор. 173).

¹ М. М. Грінченкова Загірня в своїх згадках говорить, що Грінченко пильно стежив, щоб у дітей були чисті руки й голови, щоб вони привчалися до мила, рушника, й гребінців, щоб учні що – тижня одягали чисту білизну; що він рішуче боровся проти неохайности, проти антигігієнічного звичаю одягати сорочку, кохту чи хустку й носити її, аж поки подереться, що він сам з усією своєю родиною носив білизну з товстого звичайного селянського полотна, яке так легко випрати, щоб подати гарний приклад своїм учням. Відомий вже нам колишній учень Грінченків Петро Книщенко, згадує, як «Б. Дм. кожного було хлопця пильнував, чи не вмазаний, чи чиста на йому сорочка, чи не хворий».. («Світло», р. 1911, ч. 5, стор. 42). Як згадують колишні учні Грінченкові, він брав діяльну участь у всіх їхніх іграх і розвагах, – діти линули до нього й ходили за ним, «мов утята на воді за уткою» (Б. Безгинський). – «Було в школі біля топки сидить на ступі і дивиться в купу хлопців, кого б уловить. Вхвате одного якого, почина шутить, на другого ще дивиться, як би ухватить. Хлопці стоять кругом його купою й сміються, кожний хоче підійти поближе, – аж б'ються. І він було всіх утіше, гарно побалака»... – згадує учень А. Величко. Він же цікаво розповідає, як Грінченко грав з дітьми в м'яча («у городового м'яча»), як він, підібравши поли, од м'яча тікає, а той, що стоїть з м'ячем, сили набирає, Грінченка, як більшого, зараз попадає»... («Над могилою Б. Грінченка» стор. 175; «Світло», р. 1911, ч. 5, стор. 41).

в значній мірі й підчас науки в школі, давав учням читати українські книжки, привчав їх писати рідною мовою. Не легко було Грінченкові провадити роботу в такому напрямку, коли за ним стежили пильно очі офіційних і неофіційних шпигів, коли темні, ворожі люди неспускали з нього очей. Треба було мати надзвичайно багато такту й уміння, щоб вести в ті люті часи справу так широко й з такими наслідками, як то робив Грінченко. Діти швидко орієнтувалися в ситуації, добре знали, що, коли й як можна й не можна робити чи казати. Вони знали, що з начальством, яке приїздили до школи, треба розмовляти тільки російською мовою, що українських книжок, які переховувалися в окремії, потаєннії шахві в сінцях, ніколи не можна приносити до школи¹. І вони свято, непорушно й цілком свідомо берегли цю дорогу для них і для вчителя таємницю свого шкільного життя. За весь час Грінченкового вчителювання на селі не було випадку, щоб діти порушили ці правила, які виробив їхній колектив, і видали, кому не треба, що вони читають українські книжки, що ці книжки дає їм сам учитель. Безперечно, краще було-б, як-би цієї цікавої для дітей таємниці зовсім не було, як-би нетреба було ховатись з рідною мовою, з українськими книжками, як-би небуло цього до певної міри педагогічного компромісу, – але в ті страшні часи переслідування всього українського инакше зробити не можна було, иншого виходу не було.

Дуже оживляло роботу в школі й підносило інтерес до неї з боку дітей те, що Грінченко в значній мірі змінював казенні програми й методи роботи. Так, у старших групах, по-за всякими програмами й офіційними підручниками, учні досить широко знайомилися з українознавством: знали рідну мову, привчалися любити й шанувати її, не вважати її за «мужицьку» мову, свідомо ставилися до минулого й сучасного свого краю, вивчали елементарну географію України, головні факти з рідної історії

¹ Дивись про це в брошурі С. Єфремова («Борис Грінченко», стор. 22), і С. Волоха («По дорозі до рідної школи», стор. 9)

і літератури¹. Не маючи змоги цілком порвати з офіційними програмами, притримуючись їх про око начальства, Грінченко вкладав у мертві розділи цих сухих програм, витворених у бюрократичних канцеляріях колишнього Міністерства Народної Освіти, новий, життєвий, цікавий і потрібний для дитини зміст².

Весь цей новий матеріал пророблявся в школі не за старими, нудними, схоластичними, цілком пасивними методами, а по змозі активними методами, в формі цікавого оповідання

¹ Д. Пісочинець говорить, що учні Грінченкові виявляли «досить високий освітній рівень..., розуміння становища України, національних обов'язків, правди в міжлюдських відносинах»... («Світло», р. 1911, ч. 5, ст. 32–33). Вони читають такі серйозні наукові книжки, як, напр., геологія Гейкі, улаштовують читання, навіть щось подібне до лекцій своїм малограмотним землякам (*ibid.*, стор. 33). – «Школа Грінченка це не та, десяк – так тільки вчать грамоти, а та грамота по кількох ріках забувається. Це не та школа, що множить перевертнів, гордючих рідною стріхою. Уся наука Грінченкова мала під собою міцний ґрунт в рідній мові і рідних обставинах. Тут життя тісно перепліталось з наукою і в тім її міць і сила», каже Д. Пісочинець (*ibid.*, стор. 39).

² Один з колишніх учнів Грінченка П. Коновалов так говорить за те, чого саме навчав їх учитель, що не вкладалося в рамці офіційних шкільних програм: «Навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жить просто, не лізти в пани, а жить правдиво й чесно. Навчав нас читати по-українськи з своїх книжок, котрих у нього була ціла бібліотека і були писані ним самим печатними літерами ... («Над могилою Б. Грінченка», стор. 171).

Цікаво за це говорить також кума й теж колишня вчениця Грінченкова М. Познякова; «Всі наші люди... думали, що грамотному не одмінно треба быть чимсь, а не мужиком, то й не гарно з того виходило; він, той служака, в кінці всього не хотів батька знати за батька, і ні помоч і з його, та й ніякого толку. А як стали в нашій школі вчителем Б. Дм., то зараз і лад став другий! Кум учили дітей батьків шанувати та їм у роботі помагати; було кажуть – учіться, щоб були гарними людьми, щоб не казати начорно – біле, а на біле – чорне. Чередника, свою ж скотину пасти було не наймеш, а кум було кажуть: «не сором вам худобу в хазяйстві держати, то не сором нехай буде за нею ходити... І багато вони в нашім краї тьми розігнали»... (*ibid.*, стор. 179).

вчителя, живої, захопленої розмови, жвавої дискусії, дитячих спостережень, інтересної екскурсії.

Хоча школи, де працював Грінченко, не були й не могли за тодішніх обставин бути українськими, але української мови в цих школах було вживано не тільки в розмовах по-за школою, а й у самій школі підчас шкільної праці¹. Діти читали й писали в школі по-російському, а пояснення їм було роблено українською мовою. По-за школою, вдома, діти читали українські книжки, завчали вірші та байки, писали рідною мовою власні вільні твори й літературні замітки та рецензії на прочитані українські книжки.

Тут доводиться пригадати надзвичайної ваги й ціни факт, що свідчить за безмежну любов Грінченка до дітей і за його безкрайню відданість ідеї рідної школи. У Грінченка було дуже мало українських книжок. Не було потрібних для дітей і для школи українських книжок і в продажу, бо їх було заборонено, бо їх суворо, систематично нищила російська цензура. Не вагаючись і не гаючи часу, Грінченко сам складає найпотрібніші, на його думку, книжки, переписує їх друкованими літерами, прикрашав відповідними малюнками, опрацював й дав маленьким читачам. Так з'явилися буквар і читанка Грінченка, що по них він учив дочку свою і школярів², так з'явилось до двох десятків книжок, улюбленої лектури дітей, – так з'явився перший на Україні дитячий журнал «Квітка». Не раз за ці «саморобні» книжки з надзвичайною любов'ю й глибокою подякою згадують учні Грінченкові в своїх листах до нього³. Всю свою роботу Грінченко

¹ Д. Пісочинець у цитованих уже згадках («На дружню могилу») каже: «З дальших листів Грінченкових я знаю, що в Нижне-Сироватській школі, де школярами були українські хлопці, він (Грінченко), не вагаючись, повів можливу українську роботу. Грунт був добрий, сам він дуже радий був... Писав він... Діла, діла – аж голова біла» (ibid., стор. 25, порівн. 16).

² Ще р. 1882 (вс. Тройчатому) Грінченко вчить грамоти парубка, пишу чи друкованими літерами українські слова на окремих клаптиках паперу («Світло», р. 1410, ч. 3, стор. 42).

³ «Як заходилися мого чоловіка грамоти вчити, – згадує М. Познякова: списали граматку печатними буквами та ще й здоровенними кругом листов-

провадив дуже систематично й планово, але так обережно, що, коли начальство якось довідалося про український напрямок його роботи й прислало для ревізії члена Шкільної Ради, то нічого незаконного, «крамольного» не було знайдено в школі, навіть Грінченко одержав спеціальну подяку за добру, корисну роботу¹.

Цікавий зміст і методи роботи, рідна мова, любов і повага до вчителя утворили справжню трудову дисципліну в школі,

ками гарнісенько, чепурненько пообводили, і давай мого Петра вчити.. А навпослі вже й мій Петро по тій виписаній граматці вивчив чоловіка три грамоти, що кум (Грінченко) виписали»... («Над могилою Б. Грінченка», стор. 180–181). За ці ж писані друкованими літерами книжки згадує й другий учень, П. Коновалов. Він особливо пригадує книжечку «Квітка»: «Колядки це були, розмальовані червоним і різним чорнилом, що нас, дітей, найбільше цікавило. А тепер нас, уже великих, цікавлять не ті квіти та везерунки, що змалу, а ті правдиві слова, що частоти, дорогий наш учителю, промовляв до нас обездоленнх»... (ibid., стор. 172). Г. Шерстюку своїй ст. «Б. Грінченко і вкраїнська школа» згадує за підручники, книги для читання й дитячий журнал «Квітка», що їх складав і переписував друкованими літерами Б. Грінченко: «Він (Грінченко) сам складає граматку, а потім і читанку, власноручно друкує їх, себ – то пише друкованими літерами»... Щоб запобігти лихові (дати дітям українську книжку для читання), почав він (Грінченко) складати збірки з усяких старих та нових українських авторів. Більшість цих творів він писав власноручно, друкованими літерами, заводив в оправу і таким чином збільшував бібліотеку»... Ось опис дитячого журналу «Квітка»: «Написано його надзвичайно старанно, розбірно, як то потрібно для дитини, а до того досить густо оздоблено малюнками та везерунками. Переглядаєш сторінки цього журналу й дивиєшся, яка то сила віри й переконання була в цій людині, що положила стільки праці на цю невеличку з погляду річ, але яку велику з боку ідеї» (ibid., стор. 90, 93)

¹ М. М. Грінченкова-Загірня в своїх згадках про «Школи, де вчителював Б. Грінченко» розповідає, яку Грінченка під час учителювання в с. Олексіївці (б. Катеринославщина) було зроблено трус, як жандарі шукали Чайченка (звичайний псевдонім Грінченків), розпитували, де й як Грінченко дістає закордонні книжки, як було арештовано Грінченка, як його спасли (й раніше не раз спасали) авторитеті розкішні обіди, що ними шанувала всяке начальство Х. Д. Алчевська.

яка зробила зайвими всякі лайки, кари й бійки. Діти працювали охоче й з захопленням, – наслідки їхньої роботи були великі й дуже корисні. За це свідчать, між іншим, і офіційні подяки, що їх мав Грінченко від шкільних інспекторів, і особливо численні теплі листи до нього колишніх учнів та їхні згадки за дорогого вчителя, що ними вшанували вони пам'ять Грінченка з приводу смерти. Ці листи й згадки малюють перед нами дивну постать талановитого, самовідданого вчителя, що намагався внести в свою працю живий дух, – що полишив на-віки вдячну пам'ять про свою роботу серед булих учнів, що дав чесний, правильний, ясний напрямок їхньому життю, що показав справжній шлях цього життя, що підтримував міцний і живий зв'язок з своїми аж до кінця свого життя.

Працюючи так багато з дітьми, віддаючи їм так безмірно багато свого дорогого часу, привчаючи учнів до свідомої, творчої, корисної праці для громади, великий громадянин Грінченко не обмежував цим своєї вчительської роботи¹. Ми вже згадували, як багато часу й уваги він оддававна позашкільну роботу з своїми учнями, як він вечорами й святами читав, розмовляв, грався з дітьми, як охоче листувався з ними². Але роботою з своїми безпосередніми учнями він не обмежувався. Він бачив

¹ Згадки Грінченкових учнів говорять нам за те, що він не одпочивав і неділями та святами, що він не мав справжнього відпочинку й улітку: в неділю, в свята, літому вільну годину діти заходили до свого любого вчителя побачитись, поговорити, почитати, поспівати, погратись. Ось як згадує за це колишній учень Грінченків А. Величко: «Нагостуюсь, одправляюсь у свою путь дальню» (він дуже далеко жив од школи. – В. Д.). А він (Грінченко) услід приказує: «Ще в гості йди і непременно сопілку з собою неси» («Над могилою Б. Грінченка», – стор. 175).

² Ось як надзвичайно чуло згадує це листування колишній учень Грінченків Н. Книщенко: «Ти – ж, мій любий учителю... То я було як получу од тебе листа, то було не знаю, де його й положить», – такий був радий»... («Над могилою Грінченка», стор. 176). Див. також аналогічні згадки учня Нечипоренка («Світло», р. 1911, ч. 5, стор. 33).

страшну темноту й трагічну безпорадність нашого селянства¹, широко розумів завдання й обов'язки вчителя на селі, мало не єдиної освіченої, свідомої, культурної сили серед цілого моря народнього мороку й убогства. Бажаючи поширити освіту, навчити грамоти по-зможі всіх селян, Грінченко організує ще й вечірню (не оплачувану, таємну) школу, щось на зразок нашого сучасного Лікнепу, і вчить грамоти дівчат та дорослих². Поруч з шкільною роботою, вечірньою працею він охоче, дуже радо розмовляє, дає поради окремим селянам, всяко допомагає їм і провадить систематичні читання й розмови взагалі з дорослими селянами. Ще в ті далекі від нас часи Грінченко стає на шлях широко задуманої громадсько-корисної роботи. – тієї роботи, що ми вважаємо обов'язковим, центральним пунктом у праці кожної нормальної сучасної школи і кожного справжнього сучасного вчителя. Грінченко з своєю школою стає для села і клубом, і хатою-читальнею, і «просвітою», і позичковою касою, і місцем юридичних та всяких інших порад³. Кожної суботи або під свято

¹ Див. про це, напр., в книзі Грінченка «Перед широким світом» (стор. 9), вилив «культури, повної горілчаного духу», «що руйнувала духовне й фізичне здоров'я ваших людей».

² «Днями в школі дітей учили, а вечорами і з слободи дівчат, і всіх хотіли грамоти навчити і показати до життя світ»..., – згадує про Грінченка М. Познякова («Над могилою Б. Грінченка», стор. 180).

³ «Було як прийде якого школьника батько або мати у латаному кожусі або свиті, згадує Я. Безгинський, – то він (Грінченко) зараз посадить на ступі рядом я собою та почне розпитувати, – як живе, чим займається; а то ще й сам великого наставлення дасть, розкаже, як треба з людьми поводитися, як на світі жити»... (ibid., стор. 175–176). – «І до всіх однакові були, привітні, а до мужиків не наче ще добріші», – каже про Грінченка М. Познякова (ibid., стор. 180). – Складаючи з приводу смерті Грінченка «Споминки про дорогого нашого кума Бориса Дмитровича Грінченка», – вона ж пише: «Той (з селян) пригадував, як учився в школі при Б. Д., який він учитель добрий був; другий за книжки дякує: ніколи-б нам не то читать так і книжки не довелося, а й бачити не прийшлося, коли б не Б. Д. (Грінченко мав звичай – всім своїм кращим колишнім учням посилати свої твори – (В.Д.); кому коли грошей позичали, кому добрий совіт давали – все попригадували»... Сама Познякова згадує, як Грінченко завсіди допомагав їм

збиралися селяни для читання, розмов і лекцій у хату до вчителя (школу) або в чию-небудь сусідню хату, й там провадилися ці дороги, пам'ятні як для вчителя, такі для слухачів години. Читали (иноді з чарівним ліхтарем) звичайно або сам Грінченко, або його вірна, незмінна й незамінна помічниця й дружина – М. М. Грінченкова¹. Грінченко не поділяв того погляду, що для селян і взагалі читачів з народу потрібна якась особлива, спрощена, скорочена, підсолоджена література, – він гадав, що твори світових класичних письменників зрозумілі й приступні для кожної дорослої нормальної людини, що класики дають багато корисного й цікавого людям усякого стану й розвитку, тільки треба відповідним способом підготувати читачів чи слухачів і подавати класичні твори цілком зрозумілою для читачів мовою². Багато цікавих корисних книжок перечитав Грінченко своїм слухачам-селянам; мало не всю тогочасну рідну літературу, кращі твори Шекспіра, Шіллера, Мольєра, Софокла й інших світових класиків. Багато щирих, добрих розмов перевів з приводу прочитаного й подій загальнолюдського та місцевого життя. Багато корисних, потрібних порад подав, – багато темноти, шкодливих поглядів, диких забобонів розвіяв. Багато підчас цих читань і розмов світлих, хороших, нових думок запало в убогі, темні

грішми, як добре жилося їй з чоловіком, коли вони сторожували в школі: «Кум Грінченко) часто з нами довго просиджували, багато чого нам розказували і про чужі землі, і про чужі люди, і в яким краї де краще люди живуть, – так все там краще, де грамотних більше. Було кум кажуть: «Вчіть дітей грамоти: грамота нужна кожній людині» ... Було кажуть: «не читайте зря яких книжок, бо з гарної книжки людина гарного й навчиться, а з негарної негарного. То все було дорогий наш наставник книжечки нам одбирає де гарні – гарного, було кажуть, з їх і навчесья»... (ibid., стор. 177–182). Окрім чисто освітньої роботи й матеріальної допомоги, Грінченко постійно мав у себе невеличку аптечку й подавав селянам потрібну лікарську негайну допомогу (див. згадки М. М. Грінченкової-Загірньої за «Школи, де вчителював Б. Грінченко»).

¹ Див. «Перед широким світом», стор. 12–13.

² Дивись «Автобіографію Б. Грінченка» («Над могилою Б. Грінченка», стор. 12) а також «Перед широким світом», стор. 232–234). «Народные спектакли» (Чернігів, 1900 р., стор. 1–64, стор. 54).

селянські голови¹. Во-істину Грінченко був для бідного селянства «сонячним променем», що так ясно світив їм і так щедро, ласкаво грів їх. Свої спостереження й цікаві думки з приводу читання для народу й реагування з боку селян на ці читання, а також погляди селян на окремих письменників і твори Грінченко потім виклав у надзвичайно цінній своїй книзі – «Перед широким світом».

Приглядаючись до життя селян, спостерегаючи їхнє «сьогочасне лихо», яке прийшло на зміну «лихові давньому» – кріпацтву, Грінченко добре розумів, що сама по собі школа, навіть нормальна, найкраще поставлена, ідеальна школа, не може визволити народ з політичної неволі, з міцних кайданів різних експлоататорів, – що поліпшення народнього добробуту можливе тільки разом з корінною зміною політичних і соціально-економічних умов його існування. Ось чому, часто виступаючи оборонцем селян проти насильств та неправд, що їх чинили пани, їхні прибічники та різне сільське «начальство», – покладаючи в цьому одно з головних завдань своєї культурно-просвітньої роботи на селі, Грінченко друкованим, писаним і усним своїм талановитим переконаним словом багато раз підкреслював ту думку, що без кардинальної зміни політичного устрою й соціально-економічних умов життя народнього не можна поліпшити його важкого сучасного становища. З такими словами, з такими думками звертався він до товаришів-учителів, до інтелігенції, яку кликав засипати й вирівняти страшну, трагічну прірву між народом і його культурними верхами², до панів-народолюбців, переважно з так

¹ Відома вже нам колишня вчениця й кума Грінченкова М. Познякова так говорить з приводу читань і розмов Грінченка: «Коли було не підеш який вечір, то тактебе й тягне, як магнітом, щоб ще піти та почути його (Грінченка) любі речі»... («Над могилою Б. Грінченка», стор. 179–180).

² Цієї теми досить часто торкався Грінченко в багатьох своїх творах. Ось, напр., з книжки «Перед широким світом». Констатуючи повний розбрат між інтелігенцією й народом, цілковите розходження в розвиткові, поглядах, інтересах, вимогах до життя і т. д., Грінченко каже: «Це суперечить тій мірі морального почуття, до якої ми вже доросли. Ми не можемо ласувати смачними стравами в одній хаті з голодним чоловіком і не поділитися з ним вашою їжею, як же ми можемо лишати на інтелектуальний голод мільони, серед

званих українофілів, які іноді хвалилися (напр., Х. Алчевська) своєю любов'ю до народу, читали йому непотрібні й незрозумілі книжки¹, робили дешевенькі подарунки², а по суті залишалися безсоромними експлоататорами, тільки псували народ, гралися з ним, немов той кіт з мишкою, давали йому щось подібне до підкупів, присипляли його волю, активність, дурили народ, всякими способами відтягали час класової самосвідомості, час помсти, час революції. Цією стороною надзвичайно цікава й характерна справа селянського хлопця Тита Проведенка, що його замордовано було на тяжкій роботів економії культурної «народолюбки», відомої діячки по народній освіті Х. Алчевської. З властивою йому щирістю й великим запалом Грінченко розпочав енергійну боротьбу за долю цього нещасного хлопця. В цій справі він написав кілька великих, повних гніву й безмежного обурення листів до кураторки своєї школи Х. Алчевської³.

яких ми живемо. Коли ми хочемо й навіть дбаємо проте, щоб робітник перестав бути живою машиною, а зробився людиною зовсією повнею нормального фізичного й духовного життя, коли ми хочемо, щоб засипалася безодня між паном та мужиком, то якже ми можемо зостатись з тим порядком, при якому все сяєво вищого психічного життя призначено тільки не величкій купці людей» (стор. 6).

¹ Х. Алчевська, напр., як свідчить Б. Грінченко, неначеб-то щиро дбаючи за освіту народню, не читала селянам ні одної української книжки, а тільки твори російських класиків – Толстого, Тургенева, Островського, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова... («Перед широким світом», стор. 10).

² Багата дідичка Х. Алчевська, як згадує М. М. Грінченкова-Загірня («Школи, де вчителював Б. Грінченко») любила, напр., дарувати дівчатам свої старенькі сукні, зовсім не придатні для селянок при їхній роботі. Вона ж дарувала грамотним дітям різні російські невідповідного змісту й викладу книжки, які Б. Грінченко потім вимінював у дітей на корисні й зрозумілі для них рідні книжечки, або навіть скуповував, неначе то вони були потрібні йому.

³ Ось уривок одного з цих листів. Наводимо його текстуально, російською мовою, як його було складено й надіслано до Х. Алчевської: «Вы, гуманные и хорошие люди, – вы хотите народу просвѣщения. Но какъ же этотъ народъ будетъ просвѣщаться, работая въ день 15–16 часовъ? Гдѣ онъ для этого время найдетъ? Вѣдь, послѣ 15–10 часовъ работы можно только спать. Вы хотите просвѣщения народа. Но, вѣдь, просвѣщение связано съ самоуваженіемъ. Вѣдь, гдѣ нѣтъ самоуваженія, тамъ не можетъ быть и просвѣщения. А какое

Коли не довелося Грінченкові спасти хлопця, він не схотів мати більш діла з Х. Алчевською, залишив (уже назавсідги) роботу в сільських школах (р. 1893), бо не міг помиритися з тими ненормальними умовами, в яких доводилося йому працювати на селі, бо зрозумів, що більше зможе робити корисного для народу на інших ділянках безмежно широкої культурної роботи¹.

же можетъ быть самоуваженіе у челоувѣка, котораго ругаютъ площадными словами, бьютъ плетью, привязываютъ къ арбѣ? Такъ обращаются со скотомъ, есть ли само уваженіе у скота?... Вѣдь, просвѣщеніе уравниваетъ людей и цѣль его соединитъ народъ съ интеллигенціею и засыпаетъ ту пропасть, которая зияетъ между ними... Вотъ почему я хотѣлъ бы сказать вамъ, выражающимъ симпатію къ народу и его просвѣщенію: заботьтесь о просвѣщеніи, но еще болѣе заботьтесь о томъ, что бы народъ могъ просвѣщаться, что бы силы, годныя на просвѣщеніе, не гинули на непосильно й работѣ, – чтобы порывы къ свѣту не убивались положеніе м'ягавой собаки, которую привязываютъ къ колесу арбы (такъ було зроблено з Т. Проведенком. – В. Д.). Спрашивайте о томъ, что читать народу, – но еще болѣе спрашивайте, что ему їсть, во что одѣтись, обути, п.ч. правду говорю вамъ, не можетъ челоувѣкъ съ неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовныя, – и потому заботиться о народномъ просвѣщеніи безъ заботы о народномъ благосостояніи – это значить – строить зданіе въ песокѣ. Это аксіома, это тотъ «роженъ», противъ котораго нельзя прати, иначе погибнетъ все дѣло»... Цей уривок листа до Алчевської беру із згадок про «Школи, де вчителював Б. Грінченко» – М. Грінченкової. В цих «згадках» повно, з усіма жажливими подробицями описано всю справу нещасного замученого хлопця Т. Проведенка, всю героїчну боротьбу Грінченка з панського неправдою, сваволею та езуїтизмом. В цих же згадках ми знаходимо цікаву й характерну для Грінченка історію з його одмовою від участі й протестом проти врочистого святкування двадцятип'ятилітнього юбілею «просвітної» діяльності Х. Алчевської. Ні запрошування, ні вмовляння, ні загрози нічого не допомогли: не поважаючи Х. Алчевську, як хитру, приховану народню експлоататорку, принципово не погоджуючись з русифікаторським напрямком її роботи, Грінченко рішуче й категорично одмовився від школи й від себе особисто брати участь у святкуванні. (Про цей ювілей Алчевської дивись також – Б. Грінченко. – Листи з України Наддніпрянської», стор. 7–9).

¹ Залишивши вчителювання (р. 1893), Грінченко служив у Чернігівському Земстві на посаді (з 1894 р. «дѣло производителя оцѣночной Комиссії»), а від

Говорячи за громадсько-корисну позашкільну роботу Грінченка, не можна не згадати за його видавничу діяльність, за те, як він писав популярні й художні твори для дітей і народу, як він організував коло себе гурток однодумців з молодих учителів для цієї праці, як багато сил і енергії витратив він на видання народніх книжок, яких великих і корисних наслідків досяг у цій важливій справі.

Як свідчить автобіографія, «писання для дітей уважав Грінченко за-всігди своєю повинністю, і то – любою йому повинністю... Не менш серйозною й важною повинністю своєю уважав він (Грінченко) писання для народнього читання»...¹ Ще будучи в школі, Грінченко «видавав для товаришів-школярів журнали по-великоруському й по-українському, – зазнавав за все те чимало глузування, а часом і кари»². Ще тоді у нього, хлопця 14–15 років, прокинулось бажання не тільки писати (вірші, повісті, драми, навіть словник український [Ось з якого часу почав Грінченко цікавитися філологією і спеціально працювати над словником українським.], але й видавати й гуртувати коло себе товаришів для спільної праці. Примушений залишити школу, одсидівши в тюрмі, працюючи в Казенній Палаті, Грінченко не кидає своєї роботи, напруженої праці над самоосвітою, готування до праці в школі, складання власних творів і організації товаришів-юнаків, майбутніх учителів, для спільної праці³. Ще значно поширив

1898 р. – секретаря Губ. Зем. Управи), – р. 1902 переїхав до Києва (складав і редагував словник, провадив широку наукову, літературну й громадську роботу).

¹ Ставши вчителем 18 років, «марив про видання дешевих українських книжок для народнього читання, але плати мав 10 крб. на місяць і через те міг тільки марити». («Над могилою Б. Грінченка», стор. 12 і 9).

² *ibid.*, стор. 8.

³ Ось як про цей час згадує один з членів початкового гуртка Д. Пісочинець: «Під певним Грінченковим впливом ми троє – він, я (Д. Пісочинець-Ткаченко. – В. Д.) та Ів. Спілка (Зозуля. – В. Д.), склали спілку з певними грошовими вкладками на національну справу, мусили балакати своєю рідною мовою, вчитися мови та історії, писати, робити переклади, складати науково – популярні оповідання й видавати книжки... Таким чином було видано кілька народніх і дитячих книжок (напр., казку «Бідний вовк», – «На півночі», – «На Кубані», – «Про грім та блискавку»..), а де-що попало до Галичини («Батьківщина», – «Буковина»). («Над могилою Б. Грінченка», стор. 22–23; також «Світло», р. 1910, ч. 3, стор. 42).

і краще організував він цю роботу, ставши вчителем. Особливо добре пішла робота в молодому гуртку після того, як до нього приєдналася (1883 р.) М. М. Гладиліна, що з нею 1884 року (у лютому) Грінченко одружився¹, придбавши в її особі вірного, талановитого, відданого спільним інтересам, незамінного товариша по праці й друга. Невеликий то був гурток², але працював він надзвичайно енергійно і з великим, чисто юнацьким запалом та захопленням³. Згодом цей гурток, організація популяризаторів, перекладачів, дитячих письменників, усе поширювався, до нього підо впливом Грінченка входило багато нових людей, – склад його мінявся, але незмінно керівником, ідейним провідником і найщирішим робітником гуртка залишався сам Б. Грінченко і поруч з ним його дружина М. М. Грінченкова (Загірня). Покинувши практичну роботу в школі (р. 1893), Грінченко, хоч-би де він був, хоч-би що він робив, ніколи не кидав праці над складанням і видаванням книжок для дітей і народу. Навіть і в останні хвилини свого життя, закинутий на лікування в чуже, далеке Оспедалетті (в Італії), він думає за цю роботу, навіть умирає з широкими замірами й планами такої роботи⁴.

¹ «Світло», – р. 1910, ч. 3, стор. 42 (Згадки І. Спілки, – «На початку учительювання» – Грінченкового).

² Гурток склався з таких осіб: сам Б. Грінченко, його дружина М. М. Грінченкова (М. Гладиліна), учителька Настя В. (Віцман. В. Д.), Д. Пісочинець (Ткаченко) Ів. Спілка (Зозуля) та ще іноді вчитель П. («Над могилою Б. Грінченка», стор. 24).

³ «З наших рук виходили потроху переклади, переробки, компіляції, де що й самостійною; звертали ся й до народніх творів: казок, дум, пісень. Хоч як тисла цензура, а було все-таки так, що наших мізерних грошевих вкладок не вистарчало на видання, доводилося шукати й видавців – книгарів. Надто тісно було Грінченкові, що завсігди побивався, їх вишукуючи. А тут ще й книжок треба було – аж кричало!»... – згадка Д. Пісочниці («Над могилою Б. Грінченка», стор. 54).

⁴ Розповідаючи про останні дні й години життя Б. Грінченка, про його великі плани роботи на найближче майбутнє, автор цих згадок, М. М. Грінченкова між иншим каже: «Найближчою роботою мав бути Шевченків життєпис для дітей – форма белетристична. Цей життєпис хотів писати ще для Волі (покійний маленький внук Грінченків – В. Д.), а потім уже хотів присвятити його пам'яті. Дитячої літератури не думав кидати, а видавати книжки хоч уже

Все своє життя працюючи над складанням і видаванням дитячих та народній книжок, застаючись незмінно вірним ще юнацькій своїй обіцянці всі сили присвятити освіті народній, великий учитель народній Б. Грінченко в цій справі відгравав дуже велику, значну, історичну роль. Ми вже казали, в які страшні, які кляті часи розпочинав свою роботу Грінченко, – бачили, як сміливо, як енергійно, як свідомо й корисно працював він у школах. Не менш енергійною й корисною була його робота коло складання та видавання дитячих і народній книжок. У ті страшні часи все замовкло, – мало не вся національно-культурна робота припинилася. Не було робітників, не було організаторів, не було коштів, не було сміливих ініціаторів. Грінченко розпочинає свою видавничу роботу з організації цілком розбитого, розпорошеного нашого вчительства, з утворення потрібних кадрів народній популяризаторів і дитячих письменників. Не легка то була робота, – мало хто відгукався на сміливий заклик завзятого, ентузіяста Грінченка: той і слухати не хотів – «боюся», той одмовлявся великою офіційною роботою – «часу не маю», – той не вірив у свої сили і в саму роботу – «не вмю», «не можу», – «на віщо». Всіх оцих боягузів, ледарів, невір, скептиків треба було направляти, нахилити до роботи, соромити, переконувати, морально примушувати¹. Треба було всім дати, знайти роботу

не для Волі, так на спомин про його. Так само були нові плани і про науково-популярні видання» («Над могилою Б. Грінченка, стор. 98»).

¹ Ось уривок з листа, якого Грінченко написав (р. 1897) одному з своїх спілників по праці Д. Пісочинцеві (Ткаченкові): «Дуже добре розумію, як тяжко вам працювати серед тих обставин, серед яких стоїте. Доля нашої провітної роботи така вже нещаслива, що саме ті люди, які хотіли-б її робити, часто в таких обставинах стоять, що не можуть свого бажання здійснити. Хочеться в таких випадках зарадити лихові, якось пособити, – але що-ж його і зробиш. Ось і тут я можу тільки з жалем і прихильністю стиснути вашу руку і мати в душі надію, що сила вашого духа буде більшою надважкими обставинами. Що-ж до вашої думки про те, що ви не можете корисним бути народові, то я з цим згодитися не можу. І ви могли б дати скількись там розумової їжі нашому народові, а йому так її треба. Без освіти своєю мовою

(тему, джерела), треба було допомагати, і керувати й слідкувати за роботою¹, умовляти, підганяти, лаяти ледаїкуватих, – треба було писати безліч листів. Але цим усім справа далеко не кінчалася, – це був тільки початок її, найлегша частина. Значно важче було видрукувати вже готовий рукопис. Тут перше питання було, – де взяти грошей на видання. Звичайно, коли справа поширилася, коли з'явилося чимало матеріалу для друку, власних коштів ні гуртка, ні самого Грінченка не вистачало. Доводилося шукати видавців. Грінченко кидається до книгарів у Києві, Харкові, Одесі (Губанов, Ситін, Леухін і т.д.), до «Посредника», але всі вони або не цікавляться українськими

він ніколи не виб'ється з тих злиднів, у яких живе. А освіти цієї нема, – нема майже й робітників на цім полі. Багатші й вільніші люди зрікаються праці... Зостається робити нам, наймитам казенним, у той час, який припадає нам на одпочинок. Це – важко, – так. Але хто-ж робитиме? Але коли це важко, то тим більша наша заслуга буде перед великим ділом визволу народньої маси зрозумової темряви з духовного занепаду. Зробімо-ж, що зможемо! Віддаймо, що сила на добро народів!.. Відаю певне, що націй землі можна й після того (смерти. – В. Д.) жити тільки одним: зробленим во ім'я світай правди ділом»...

Згаданий вже раніш вчительці Насті В. (Віцман), коли вона зневірялася в своїх силах і не мала охоти до праці, Грінченко написав і послав (1884 р.) свого відомого вірша «Не гордуй ти життям молодим»... («Над могилою Б. Грінченка, стор. 84–86 і 25).

Ось ще уривок з Грінченкового листа (р. 1894) до Д. Пісочниці, який показує, як сам Грінченко вірив у правду й неминучу перемогу своєї ідеї і нахилив до цієї віри своїх товаришів: «Це (гонитва та утиски) дочасне, – ми свого досягнемо. Наша ідея не може вмерти. Вона подужа всі перешкоди. Коли ідея жива, то нема їй на світі ніяких перешкод. Наша ідея жива й живуче. Вона не вмерла вдалеко гірших обставинах, не вмере й тепер. Вони тепер сміються, а ми терпимо. Але прийде час, коли ми засміємося веселим, радісним сміхом»... (ibid., стор. 63). – Дивись також листи Грінченкові до Гр. Сьогобочнього (Коваленка), в яких він доводив потребу дешевої, популярної народньої літератури й енергійно закликав до цієї роботи. («Світло», р. 1911, ч. 8, стор. 17–19).

¹ «І направляти таких неофітів (молодих, недосвідчених письменників. – В.Д.), і виправляти їхні не досить ще стиглі праці та оповідати на всякі щодо цього запитання доводилося Грінченкові», – каже Д. Пісочинець (ibid., стор. 25).

книжками, або вороже дивляться на український культурно-національний рух, або ставлять неможливі умови, – з ними надзвичайно важко було мати діло¹. Значно краще пішла справа, коли (р. 1894) Ів. Череватенко передав Грінченкові цілу тисячу карбованців на видання книжок для народу. Звичайно, це були дуже невеликі гроші, але в розумних, обережних, економних, дбайливих Грінченкових руках вони зробили трохи не чудо: на ці аж занадто скромні кошти протягом восьми років (з 1894 до 1901 р.) Грінченко видав у Чернігові 50 книжок на двісті тисяч примірників².

Коли знайшлися сякі-такі кошти, повстали нові труднощі: не було де друкувати, бо друкарня такого невеликого міста, як Чернігів, де тоді жив Грінченко, не встигала друкувати³.

Але всі ці труднощі й перешкоди, сами по собі дуже значні, були невеликі, коли порівняти їх до тих перешкод, що чинила цензура. В особі своїх у масі мало освічених, грубих цензорів, що сліпо, без усякої власної думки, виконували волю свого начальства, відповідно до наказу 1876 року, тодішня цензура суворо, жорстоко, безжалісно ставилася до української літератури. Нещадно нищилося й без жалю заборонялося все

¹ Ситін і Леухін зовсім одмовлялися видавати українські книжки, – «Посередник» радив перекласти й видавати всі книжки російською мовою, – а Губанов пропонував чисто шахрайські умови й згоджувався видавати тільки книжки на зразок «Торбина реготу», нічого серйозного, корисного для народу не хотів друкувати (ibid., стор. 55 і 81).

² 1901 р. Грінченко ліквідував справу видання: з тисячі крб., що дав йому Череватенко, зробив дві: – одну тисячу передав Львівській Просвіті на премії за кращі народні книжки, а другу тисячу і все майно видавництва – Добродійному Товариству в Петербурзі. («Над могилою Б. Грінченка», стор. 64 і 81).

³ «В жовтні 1894 р. Грінченко жаліється, що «дальші видання забарилися, бо в друкарні стільки роботи, що одсунули (його роботу) на кінець року», – а наприкінці того – ж року пише, що «Живі струни» ще не вийшли, а «П'ятизлотника» ще й не починав друкувати: «Це такі наші друкарні. Хоч плач!».. – Таку-ж скаргу на друкарні, що не можуть видрукувати яку-небудь казочку за два місяці, ми зустрічаємо і в листах Грінченкових 1895 р. (ibid., стор. 58–59).

цікаве, оригінальне, талановите, що можна було-б уважати за справжню літературу. Про наукову, науково-популярну, дитячу літературу й підручники не могло бути й мови. Міцна своєю поліційною владою, цензура стояла тоді перед українськими письменниками й видавцями, немов якась гранітова скеля. Лякала вона багатьох діячів літератури, вбивала в них бажання працювати. Але не побоявся її повний віри в правду й силу своєї ідеї, невтомний працівник, сміливий борець за національно-культурне відродження України – Б. Грінченко. Невпинно й безперестанно бомбардує він її численними рукописами, двічі-тричі, багато разів посилає на перегляд ті самі рукописи, тільки-трохи змінюючи їх (автор, назва, місце, розмір)¹, турбує її скаргами, запитаннями, – поминаючи місцеву цензуру, посилає свої рукописи до столичних цензур, до Головного Управління в справах друку («Главное Управление по дѣламъ печати»), з своїми скаргами доходить до міністрів і навіть до Сенату². Щоб якось обдурити цензуру, спасти потрібний рукопис, доводилося: а) писати «прикровенну науку», себ-то популярно-наукові речі викладати на кшталт оповідання³; б) замовчувати переклади та переробки;

¹ «Який-небудь «Робінзон» на українській мові разів 3–4 ходив до цензурних комітетів, в одно, друге, третє місце, поки такі не нароком десь проскочить»... (ibid., стор. 81–82). «Жалкуючи, – згадує Д. Пісочинець, – що мені не дозволено Сковороду, Грінченко підбадьорює: «Але що-ж ізробиш. Ви на те не зважайте. Заборони скрізь, раз-у-раз. А иноді й щастить, от як Загірній. У той час, як її дозволяють, напр., Стефенсона та Орлеанську дівчину, мені забороняють невинну Сахару, або Гутенберга. Але я на те не зважаю. Мені заборонили Котляревського і по-українському і по-московському. Переробив і знов незабаром пошлю. Теж раджу й вам. Одмініть заголовок, псевдонім, пошліть від кого иншого. Бо хоча цензура й забороняє, але часом і пускає. Через віщо те заборонила, а те пустила, ніяк не можна зрозуміти»... (ibid., стор. 60–61).

² «Народні казки мені заборонила (цензура), – пише водному листі Грінченко, – жалоба до міністра не пособила, – тепер подав у Сенат»... («Над могилою Б. Грінченка», – стор. 61).

³ «Будьте ласкаві, – звертається Грінченко до Д. Пісочниці», – пишть іще «прикровенну науку», якомога більш її пишть»... (Ibid., стор. 57).

в) уникати серій книжок; г) затушковувати якомсь єдність ряду книжок; д) коли той самий автор давав скільки речей, то мусів ховатися під кількома псевдонімами; і) щоб не пізнали руки, треба було вишукувати різних писарів¹; ж) щоб заховатися авторові (що він – той самий), треба було посилати рукописи з різних місць і в тих місцях мати певні адреси для звороту рукописів². Скільки дорогого часу марнувалося, скільки дорогоцінної енергії, благородних зусиль витрачалося на цю важку, часто таку невдячну боротьбу з цензурою! Але Грінченко не жалкував своїх сил і свого дуже обмеженого, дорогого часу, бо бачив, що страшна, гранітова скеля – цензура подається, бо вірив, що нема такої сили, щоб її не пододала людська енергія, якою керує велика, благородна, непереможна ідея. – «І крапля но краплі їла камінь», – каже один з найближчих співробітників Грінченкових³, – книжки для народу писалися, друкувалися, виходили, поширювалися⁴.

Сама техніка друкування (коректура, зносини з друкарнями й авторами) й розповсюдження надрукованих книжок (пакування, зносини з книгарнями розсилання, рахівництво) вимагали від Грінченка дуже багато часу й роботи. А вільного часу в нього,

¹ Таких людей в ті часи не дуже легко було й знайти. – «Це питання – кому переписувати – і в мене завсігди має вагу, бо наше з жінкою (М. М. Грінченкова-Загірня. – В. Д.) там (в цензурі – В. Д.) уже знають», – жаліється Грінченко (*ibid.*, стор. 60).

² «Не раз, – згадає Д. Пісочинець, – Грінченко звертався до мене з проханням послати рукопис з мого місця, де я живу, та тільки, щоб і не од мене (бо мене знають), а від когось зовсім невідомого цензурі і щоб той чоловік своєю рукою надписав «адресь для возвращения»... (*ibid.*, стор. 60).

³ *Ibid.*, стор. 82 (Д. Пісочинець).

⁴ Частину рукописів Грінченко посилав для друкування в Галичию («Проміт» у Львові), – але й там не мало дошкуляла йому вже своя, рідна цензура, яка дозволяла собі змінювати окремі місця в рукописах (напр., – про панів-лежебоків) і вимагала щоб він надіслав ще одного псевдоніма, бо «праці д. Чайченка (звичайний псевдонім Грінченка. – В. Д.) всі добрі, але ми не можемо друкувати все Чайченка»... (*ibid.*, стор. 56). – Чимало оповідань, байок, віршів Грінченка (і його друзів: М. М. Грінченкової – Загірні Д. Пісочинця, І. Спілки) надруковано в галицькому дитячому журналі «Дзвінок» (див. pp. 1890–1899).

перевантаженого важкою, нудною, потрібного для життя урядовою роботою, захопленого науковими й художніми працями, було дуже мало. Грінченко часто скаржитися на брак часу, але ніколи ні одним словом не протестує проти тієї безконечної – і великої, і малої, і важливої, і дрібної – роботи, що звичайно випадала на його долю¹.

Серед книжок, які видавав для дітей і народу Грінченко в Чернігові, значна частина була науково-популярного змісту², але чимало було й чисто художніх творів [Напр., – «Робінзон» (переробив Грінченко), – «Батько та дочка» (Грінченка), – «Харитя» (Коцюбинського), – «Ялинка» (його-ж), – «Маленький грішник» (його-ж) і т.д.]. Більшість книжок належала самому Грінченкові або його незмінній порадниці й помічниці, дружині – М. М. Грінченковій-Загірній. Грінченко мав виключний таланти популяризатора: розуміння потреб, інтересів дітей, розвитку читачів з народу, вміння ясно, точно, стисло й приступно для малоосвіченої людини викласти иноді й досить важку річ, вільне, артистичне орудування багатою,

¹ В грудні 1897 р. Грінченко писав: «Ми готуємося до нашого земського зібрання, що має бути 17 січня, і ходимо тепер в Управу (Земську) вранці і ввечері. Робити дома майже нема часу, а то ще й втома не дає»... В жовтні 1899 р. він знов пише: «Не могу вам зараз нічого написати: насуває земське зібрання, робимо до 12 або й до години ночі. Ледве встигаємо пообідати»... (3 листів до Д. Пісочинця). В своїй автобіографії (р. 1898) каже: «Українська літературна робота не дає заробітку. Доводиться жити з служби. Ця службова праця, забираючи більшу частину дня, не дає Грінченкові змоги робити для літератури стільки, скільки йому хотілося б». («Над могилою В. Грінченка», – стор. 62–63, 13).

В листі до Гр. Сьогочобного (Коваленка) Грінченко пише: «Ви зважте, що я маю тільки 7 днів вільного та й то тільки року (або й менш), ався йде на службову роботу до пізньої ночі. За цей малий вільний час я мушу і своє писати, і чуже справляти, і видання свої впорядковувати». («Світло», р. 1911, ч. 8, стор. 20).

² Наприклад, – Коваленка Гр. – «Від чого вмерла Мелася» (продифтерит), – його-ж «Клопітус. Білашівці» (про сифіліс), Грінченка Б. – «Страшні забавки» (про римськ. цирк), Загірні М. – «Як вигадано їздити машиною», її-ж – «Орлеанська дівчина», її-ж «Під землею» (шахти) і т.д.

запашною, барвистою і в той-же час простою, зрозумілою кожному українцеві народнього мовою¹. Всі ці дорогі властивості придбав він довгою, упертою працею над самоосвітою й самовідданою, широкою народо-просвітньою роботою в школах. Дитячі й науково-популярні книжки, що їх складав, редагував і видавав Грінченко, мали величезне значіння для тих часів, коли зовсім не було книжок для дитячого й народнього читання, коли про популяризацію науки для народу заборонено було й думати. Грінченко не злякався заборон, цензурних мурів, кар, переслідувань², дав дітям і народові цікаву й корисну книжку³, і в цьому його величезна, історичної ваги заслуга передрідним краєм і народом. Великий учитель і організатор, Грінченко і в цій цінній ділянці своєї роботи залишається вчителем і організатором широких народніх мас, та не самих цих мас, але й українського вчительства⁴. Якщо в Грінченкових виданнях помітно

¹ «Таких популяризаторів і перекладачів, як був небіжчик (Грінченко), не багато має наша література. Для цього мало бути добрим філологом, язикознавцем, але треба ще полюбити свою мову, бачити в ній джерело нашого освітнього життя й нашої осібної культури», – каже С. Гурковський («Над могилою Грінченка», – стор. 49–50).

² Не раз Грінченка бували не добрі гості: поліція й жандарми з трусами, – не раз його арештовували, взагалі він за свого життя терпів багато переслідувань і утисків («Над могилою Б. Грінченка», – стор. 28 і 62).

³ Сам Грінченко написав, переклав і переробив дуже багато книжок науково – популярного й белетристичного змісту для народнього й дитячого читання. – Деякі з його книжок витримали по 5–6 видань (напр., – «Як жив український народ», – «Якої нам треба школи», – «Дядько Тимоха», – «Ксеня», – «Сам собі пан», – «Підпал», – «Нелюб», – «Каторжна», – Палії)... Треба сказати, що Грінченко, складаючи й видаючи книжки для дітей і народу, звертав пильну увагу не тільки на зміст, але й на відповідне оформлення книжок (папір, шрифт, малюнки і т.д.).

⁴ Він організує вчителів для народньо – освітньої роботи (між иншим скликає 30 травня 1906 р. перший нелегальний учит. з'їзду Київі), розкриває їм очі на справу освіти на Україні, навчає широко й правильно розуміти завдання народнього вчителя, не обмежуватися тільки вузькою шкільною роботою, а провадити широку позашкільну й громадсько – корисну працю. Цікаво тут згадати, як влітку р. 1906, коли в Київі відбувалися вчительські курси (школа

деяку випадковість, відсутність певної системи й плановості, то це цілком пояснюється тими важкими, ненормальними умовами, що серед них доводилося працювати йому (брак постійних, оплачених, здатних до праці співробітників, брак часу й коштів, неможливі цензурні умови)¹. Значно краще пішла робота Грінченкова над виданням народніх і дитячих книжок з 1905 р., коли взагалі стало вільніше писати й друкувати українською мовою. До цього часу належить видання таких цінних серій, як бібліотека «Молодість» і «Книжки пам'яті Насті Грінченко»².

ім. Гоголя, на Володимирському базарі), Грінченко в нижньому поверсі школи організував нелегальні українські курси для вчителів. Т. Г. Лубенець, тодішній офіційний керівник курсів, згадуючи про цей цікавий момент у біографії Грінченка, каже, що, на його думку, ці (Грінченкові) курси були дійсно вчительські курси й значно більше дали вчителям, ніж офіційні курси. Такої-ж думки за ці курси й дехто з учителів, що була на них (напр., Г. С. Ковальський). Головні питання, що їх торкався в своїх лекціях – розмовах Грінченко, були, як згадує Г. С. Ковальський, ті самі, які він розв'язував у своїй книзі: «Народні вчителі й укр. школа». (Висловлюю подяку за ці відомості Т. Г. Лубенцевій й Г. С. Ковальському). (За цей з'їзд учительський дивись – «Громадська Думка» – р. 1906, чч. 162, 163, 164, 169, 172, 177, 182, 183, 185, 188, 173, 179).

¹ Взагалі Грінченко не мав коштів для оплати роботи своїх співробітників, – він тільки давав кожному авторові 50 примірників книжки й вимагав не видавати книжку п'ять років. – «Це я того такий скупий. – каже він, – що кожна копійка з цього видання знов повинна піти на видання...» («Над могилою Грінченка», стор. 56–57).

² В серії «Молодість» ми зустрічаємо переклади, переробки таких визначних європейських письменників, як Андерсен, М. Твен, Амічіс, ряд творів самого Грінченка, народні казки, так у цікаву науково-популярну книжку, як «Розум та почування в живої тварини» І т.д. – В серії «Книжки пам'яті Насті Грінченко» маємо цілий ряд науково – популярних книжок самого Грінченка (усього коло п'ятнадцяти, – напр., – «Як жив укр. народ», – «Оповідання про Ів. Котляревського», – «Оповідання про гарний народ», «Тяжким шляхом» (про укр. пресу), – «Три жіночі постаті», – «Де ми й скільки нас», – «Нова сем'я» і т.д.), М. Загірньої-(Грінченкової), (напр., – «Страшний ворог», – «Про державний лад у всяких народів», – «Хто народів ворог» і т.д.), переклади статей і брошур Бебеля, Дикштайна, Пернерсторфера і т.д. – Треба ще сказати, що Грінченко чимало дитячих творів друкував у галицькому

Дуже цікава й цінна, педагогічна в широкому розумінні цього слова робота є також і діяльність Грінченкова в ролі голови Київської «Просвіти».

Скоро тільки з'явилася перша змога, скоро тільки над нашою невеликою країною пролунали перші заклики волі, Грінченко закладає в Києві Т-во «Просвіта»¹. І знов велика, напружена праця! «Без грошових засобів, за допомогою тільки тісного гуртка людей, він власною енергією, силою глибокої віри своєї та безмежної любови до батьківщини з'єднав навколо себе розрізнену, розкидану українську інтелігенцію, згуртував її в одно товариство, заснував інституцію і за чотири роки підніс її нанадзвичайну височінь»². У «Просвіті» Грінченко був за голову, але не звичайного, бюрократичного голову, що добре вмів накази давати, а сам нічого не робить, – а головою, що не тільки давав ідейний і фактичний (діловий) провід у роботі, але й був найпершим, найкращим робітником там, де тільки цього вимагала справа. І в «Просвіті», як і скрізь, Грінченко не цурався найдрібнішої, найчорнішої роботи, даючи в цьому привід усім своїм молодшим товаришам по праці. Я сам мав щастя працювати в «Просвіті» під

«Дзвінку», а народніх книжок у виданнях Львівської «Просвіти». До кінця свого життя він мріяв про окремий дитячий журнал. Крім згаданих тут, Грінченкові належить ще дуже багато науково – популярних і белетристичних творів для народнього й дитячого читання (напр., – «Оповідання з укр. старовини», – «Іван Виговський», – «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування», – «Про книги. Як їх вигадано друкувати», – «Про пустині», – «Хто робить, той і має» (про Дж. Гарфільда), – «Оповідання про Гр. Квітку», – «Оповідання про Євгена Гребінку» – «Сестриця Галя», – «Серед чужих людей», – «Дзвоник», – «Серед темної ночі», «Під тихими вербами» і т.д. – «Популярні твори Грінченка, – каже д-р Ів. Брик, – розкидані скрізь по російській, галицькій, буковинській Україні – (І. Брик. «На народній роботі. – Б. Грінченко». – Львів, 1910 р., стор. 30).

¹ Статут, Т-ва «Просвіта» у Києві «було затверджено р. 1906 26 травня. Перші організаційні збори, що обрали до Ради т-ва Б. Грінченка, відбулися 25 червня р. 1906. («Звідомлення Т – ва Просвіти у Києві... за 1906 р.». Київ, 1907 р., стор. 4–5, 12, 25).

² Уривок з промови Л. Яновської над могилою Грінченка («Над могилою Б. Грінченка», стор. 114).

керуванням Грінченка і ніколи не забуду його роботи, як голови, як члена видавничої, лекційної, бібліотечної й театральної Комісії. Скрізь він вів регулярну, систематичну, відповідальну роботу, – скрізь він давав привід і працював, як найкращий, найактивніший робітник. Яюсь дивно на все в нього вистачало часу, – ніколи він не скаржився на роботу: сам працював і своїм великим прикладом захоплював своїх товаришів. Як зараз бачу його за впорядкуванням великої бібліотеки «Просвіти», що яюсь непомітно, несподівано з'явилася й розрослася завдяки його енергії, – як зараз чую його голос, чую його велике, могутнє, повне сили й глибокого, всевладного впливу – «ви – повинні», яке робило більше вражіння, ніж усякі переконування, накази, догани і т.д. За три роки головування Грінченкового Київська «Просвіта» розвинула широку діяльність народо-просвітнього характеру (лекції для робітників, видання народніх книжок, вистави, втягання в члени широких робітничих і селянських мас¹. Праця в «Просвіті» дуже захоплювала Грінченка, їй

¹ Як відомо, Київська «Просвіта» поставила собі дуже широкі завдання: заснувати популярне видавництво, ширити українські бібліотеки по Київщині, заводити школи з укр. викладавою мовою, організувати філії «Просвіти», мати власну книгарню, закласти публічну бібліотеку й читальню при ній, улаштувати читання й наукові та популярні лекції для народу, вечори, концерти, вистави, дбати за поширення й зміцнення української культури, виступати в оборону культурно-національних прав українського народу. (Див. «Звідомлення Т-ва Просвіта у Києві», р. 1910, – а також «Статут» Просвіти). Правда, багато де чого зовсім було не дозволено робити Просвіті» (напр., – ширення бібліотек, заведення укр. шкіл, організація філій, публічна бібліотека-читальня), багато перешкод зустріла «Просвіта» в своїй діяльності, але й багато зробила вона за короткий час свого існування: видано 36 книжок науково-популярного змісту (Драгоманова, Грінченка, Єфремова, Загірньої, Д. Дорошенка, Доманицького, М. Левицького, Холодного, Корольова, Франка, Лункевича, Марковича), каталог книжок для народнього читання, – влаштовано 25 загально-приступних вечорів і концертів, – прочитано 81 лекцію науково-популярного змісту (на Куренівці, Деміївці, Троїцькій площі, – всього було слухачів 3747, з них 52% робітників), організовано читання для дітей і робітників (30), зібрано чималу (до 3000 книжок) книгозбірню, подано (р. 1907) до «Укр. Громади» в Державній Думі меморіал про українську мову в школах і мотиво-

він надавав великого значіння, вважав її чи не найголовнішою своєю роботою. Дуже сумував він, коли тяжко, майже безнадійно хворий (р. 1909) повинен був залишити цю свою улюблену дитину і поспішати в далеку мандрівку, до теплих країв, за наказами лікарів. А в той час уже над «Просвітою» збиралися темні урядові хмари, – вже до неї не раз навідувалася поліція, жандарі й навіть сам голова охранки Кулябко. Як відомо, тепле італійське підсоння нічого не допомогло хворому Грінченкові, – з далекого Оспедалетті він повернувся на Україну тільки в труні (р. 1910). Як переказують свідки останніх днів життя Грінченка, він до самої смерти цікавився справами «Просвіти», турбувався її долею¹. Навіть, кажуть, звістка про закриття «Просвіти» прискорила смерть її великого голови².

Так працював на освітній ниві, так і вмер з думками й мріями про роботу для культурного піднесення нашого народу великий працівник вчитель Б. Грінченко. Він надзвичайно широко, незвично для того часу, але цілком правильно розумів велике завдання справжнього народного вчителя, а також кожного свідомого, ідейного культурного діяча, особливо діяча серед темного, прибитого, пригнобленого, денационалізованого і деморалізованого

вану записку про українські катедри ректорові Київського Університету Цитовичеві, зібрано 1.400 крб. на пам'ятник Шевченкові в Києві, записано в члени Т-ва 625 чоловіка (ibid., стор. 22–25).

¹ У своїх згадках про останнє побачення з Грінченком в Оспедалетті В. Доманицький між иншим каже: «Як раз тоді в «Раді» була звістка, що київський губернатор зажадав од «Просвіти» 12 брошюр на розгляд, і я завважив, що це трохи поганий знак. «Закриють Просвіту», – сумно пророкував Борис Дмитрович, і тільки, щоб хворого од сумних думок одвести, дружина Б. Д. упевнено каже, що це нічого не значить, що «Просвіти» не закриють»... («Над могилою Б. Грінченка», стор. 46).

² *14 квітня*, – каже М. М. Грінченкова, – довідався (Грінченко) про те, що «Просвіту» закрито... Він стурбувався дуже, і трохи згодом зробилася страшенна задишка: години півтори не міг дихнути, як треба, – тільки кислородом обрятували. З того часу день і ніч був кислород біля нього»... Треба ще додати, що М. М. Грінченкова, добре знаючи, як Борис Дмитрович «боявся, що «Просвіту» закриють, і бідкався, що немає товариства, затвердженого на зміну», довго ховала від нього цю сумну звістку. («Над могилою Б. Грінченка», стор. 99–100).

народу. З цього погляду Б. Грінченко був і надовго ще зостанеться зразком для всіх учителів і культурних діячів, дійсно відданих справі освітнього й культурного піднесення народніх мас¹. Не диво, що свідоміші, освіченіші селяни й робітники знали, шанували й любили Грінченка, що вони дуже чуло й щиро відгукнулися на смерть свого оборонця і вчителя².

II.

На превеликий жаль, минуло вже мало не двацять років з дня смерти Б. Грінченка, а ми ще и досі не маємо повного видання його творів, про таке видання щось і не чути. Коли ще видають дещо з художніх творів Грінченка, то за його численні, цікаві й цінні наукові, спеціально педагогічній публіцистичні твори неначе зовсім забули, за них навіть незгадують. Багато з цих творів, особливо публіцистичні, науково й педагогічно-публіцистичні, розкидано по різних у наші часи вже рідких виданнях (російські, галицькі журнали 80–90 років минулого сторіччя), – значну частину їх підписано псевдонімами. Отже

¹ На смерть Грінченка відгукнулися повними глибокого суму телеграмами мало не всі «Просвіти» нашої навіть галицькі, а також усе українське організоване вчительство. («Над могилою Б. Грінченка», стор. 127–144).

² Надзвичайно чулі телеграми, листи, згадки надіслали з приводу смерти Грінченка селяни й робітники. Ми вже не раз наводили уривки з цих згадок (згадки колишніх учнів), – але їх ще так багато й вони такі теплі, щирі, так багато в них безпосередньої любови й глибокої поваги до великого народного вчителя. Ось, напр., початок вірша, селянина Д. Градиленка: «Наш батечку, голубчику наш рідний. Ти ж, як сівач, на ниві нашій бідній і день, і ніч насіння висівав»... Ось уривок з листа селянина Г. Одиця, відомого нині діяча: «Ти забачив нашу темноту, наше убожество із тяжким болем сказав: «убогії села, убогії ниви». Ти пішов нам на поміч, ти подав не одну руку, ти оддав, що мав. Ти всього себе присвятив для темного брата-селянина»... – Ось напис на вінкові від київських робітників: «Щирому працюючому на рідній ниві, котрий не забував у своїх працях робітників і братів-грецькосіів» (ibid, стор. 111, 112, 133, 142, 145, 149, 151, 170–182, – також «Світло» – р. 1911, ч. 5, стор. 41–44).

є велика небезпека, що всі ці цінні самі по собі й найбільше з історичного боку роботи нашого визначного діяча та письменника зовсім розгубляться, що їх важко буде згодом знаходити й зібрати.

Бажання зберегти хоч частину цих творів, ширше ознайомити з ними громадянство, нагадати цікаву сторінку з історії нашої рідної школи, змалювати її по-зможі словами одного з найдіяльніших її робітників, найпалкішого її оборонця примушують нас з особливою увагою зупинитися на педагогічних творах Грінченка, – присвятити аналізу цих творів можливо більше місця й часу.

На педагогічні теми Грінченко почав писати ще р. 1883, не маючи навіть і двадцятьох років¹. Першим органом, що на його сторінках з'являються педагогічні статті Грінченка, був російський педагогічний журнал «Русский Народный Учитель».

Р. 1883 Грінченко пише статтю про «Змієвські педагогічні курси»².

В цій статті-дописові автор подав відомості, як було організовано курси, як лектори курсів радили навчати грамоти, пояснювального читання, граматики, арифметики. – Цей перший допис ясно свідчить, що Грінченко тоді вже був досить добре знайомий з творами таких авторитетних на той час педагогів, як Корф, Паульсон, Бунаков, Євтушевський, і критично ставився до їхніх поглядів. Цікаво, що вдумливий, молодий педагог, твердо захищає попередні бесіди з малими дітьми (до початку навчання), хоча й висловлюється (проти Бунакова й Паульсона) за відокремлення лекцій навчання грамоти від так званих «предметових» лекцій.

Людина з глибоко розвиненими громадськими нахилами, Грінченко того-ж (1883) року на сторінках того-ж «Рус. Нар. Уч.», бажаючи об'єднати вчителів на ґрунті професійних інтересів, організувати їх для боротьби за поліпшення матеріального й

¹ Народився Б. Грінченко 27 листопада 1863 р.

² Підпис – «Народ. учитель Б. Грінченко».

правного становища, вміщає коротеньку статтю – «По поводу эмеритальной кассы учащихъ въ народныхъ Школах»¹. Автор дає опис важкого, безправного становища, вчителя на селі, мало не злиденного його існування, – кличе до боротьби за професійні інтереси, – підкреслює значіння громадської ініціативи, – захищає ідею емеритальних кас, робить деякі практичні поради що-до організації цих кас.

Р. 1884 на сторінках «Рус. Нар. Уч.» Грінченко друкує дуже цікаву статтю: «Школы Зміевского уѣзда Харьковской губерніи»². В статті подано деякі статистичні відомості, а також яскраву картину становища тогочасних шкіл і вчителів³.

Того-ж-таки 1884 р. на сторінках «Рус. Нар. Уч.» Грінченко провадить цікаву полеміку з учителькою Н. Никифоровою⁴. Н. Никифорова висловила такі, хибні, на думку Грінченка, думки: а) вчителька має більше здатности «виконувати велике завдання морального виховання» і досягав цього не карами, не загрозами, не криками та залякуванням, а просто словом, поглядом, тоном голоса; б) не треба звертати уваги на дорослу людність, а тільки уважно й старанно працювати з школярами, бо школа дає своїм учням досить знань і моральних сил для боротьби з старим побутом, для будування нового життя; в) українські селяни не люблять учительок, неприхильно ставляться до них тому, що взагалі український селянин не шанує, з презирством і зневагою ставиться до жінки. Грінченко рішуче заперечує проти всіх цих неправдивих думок Никофорової: а) учителька не має переваги перед учителем у справі морального й усякого взагалі виховання, – тут має значіння не стать, а певні індивідуальні здібності, які бувають властиві як жінкам, так і чоловікам; є вчительки і вчителі, що б'ють, карають дітей, але ніхто ніколи

¹ Підпис – «Народный учитель Б. Грінченко».

² Підпис – «Народный учитель М-р-с-ъ».

³ Зміст цієї ст. ми вже наводили вище, говорячи за умови роботи Б. Грінченка в школах Харківської губ.

⁴ *Дивись статті:* «Письмо въ редакцію» і «Еще по поводу письма г-ки Никифоровой» (підпис «Народный учитель М-р-с-ъ»).

не повинен уживати кар, як засобу виховання чи впливу на дітей; б) учитель мусить знати, де, з ким і для кого він працює; мусить впливати не тільки на дітей, але й на доросле населення, – працюючи в школі, повинен підносити загальний культурний рівень села, – повинен шляхом впливу на доросле населення організувати потрібне для дитини-учня оточення, щоб батьки не заважали згодом дітям, не придушували в дітях тих нових, ще німічних зародків, що дає школа; сама по собі школа дає дітям мало знань, – діти часто все набуते в школі забувають, навіть перестають читати; – школа не може дати й не дає 10–11-літньому хлопчикові чи дівчинці тих моральних сил, що потрібні для тяжкої боротьби з несприятливим оточенням; в) українські селяни не люблять не вчительок взагалі, а поганих учительок, що не вміють або не хочуть виконувати, як слід, свого важливого завдання; взагалі-ж на Україні, як за це свідчать історичні, етнографічні літературні дані, жінка ніколи не була рабою¹, – на Україні становище жінки було значно краще, ніж у Великої Росії, – жінка на Україні була завжди в повазі й пошані.

В цій цікавій полеміці, в якій автор так рішуче й енергійно висловлюється проти всяких кар, як засобу виховання, й за конечну потребу роботи з батьками, з дорослим населенням, за культурну, освітню позашкільну роботу вчителя, що про неї доводиться досить часто нагадувати й сучасним діячам народньої освіти, вражає не тільки прогресивність і педагогічна достиглість, але й глибоке знайомство молодого, закинутого в глухі села вчителя з рідною історією, літературою й етнографією. Ця полеміка малює перед нами Грінченка як освіченого, далекозорого, поступового педагога й свідчить за його велику, невпинну роботу над своєю загальною й професійною самоосвітою.

¹ Автор наводить приклади таких жінок, як дружина Б. Хмельницького, Ганна Корецька, Олена Чарторийська-Горностаєва, Гаїнка Гулевич, Ганна Гойська, Райна Ярмолинська і инш., – дає аналіз українських народніх пісень про жінку, – розглядає, як ставляться до жінки українські письменники в своїх творах.

У деякому звязку з проаналізованими вже статтями Б. Грінченка стоїть і його «Замѣтка сельскаго учителя о школьномъ дѣлѣ. Цѣль народной школы»¹. В цій статті Грінченко вперше критично переглядає сами основи сучасної йому школи на Україні – її мету й тісно звязані з нею програми. Не погоджуючись з поширеними тоді поглядами, що народня школа повинна дати своїм вихованцям усі потрібні для життя знання, що вона повинна дати дітям чисто практичну підготову до життя (привчити, напр., селянина до його майбутньої роботи, навчити писарювання і т. д.), – Грінченко головною метою народньої школи вважає розвиток, зміцнення, виховання розуму дитини, виховання здатности й охоти досамоосвіти. На його думку, школа за сучасних йому умов не може дати дітям усіх потрібних їм для життя знань; знання, що їх дає школа, можуть і повинні бути тільки засобами до розвитку розумових сил дитини, і всі шкільні науки повинні відповідати цій головній меті школи, а не готувати передчасно дитину до якогось, може, зовсім не властивого їй практичного діла. Треба, каже Грінченко, переглянути програми народньої школи, визначити, які саме предмети й знання відповідають оцій головній меті школи, – треба також добре знати саму дитину нашого селянина, її природу, дійсні, реальні потреби, умови її життя й розвитку. Не накреслюючи власної програми, Грінченко рішуче відкидає звичайний погляд, що дитину селянина треба навчати тільки молитов, читати, писатий трохи рахувати. Селянська дитина, на його думку, повинна мати досить широку, звичайну, загальну освіту (природознавство, краєзнавство, геометрія, рідна історія...) без спеціального передчасного практичного ухилу.

В цій статті заслуговує уваги не сама тільки ще досить неглибока критика програм тогочасної народньої школи, але й особливо правильне розуміння мети початкової школи, широкий погляд на завдання початкової школи на селі й вимога вивчати

¹ «Рус. Нар. Уч.», – р. 1885, – підпис «Народный учитель М-р-с-ъ».

реальні умови життя наших селянських дітей, знати цих дітей і їхні потреби, пристосовувати програми до дітей, а не дітей до програм.

Р. 1886 на сторінках того-ж «Рус. Нар. Уч.» Грінченко вміщує статтю – «Приємъ учениковъ въ народную школу и ученики-учителя»¹. – Знаючи з власного досвіду, як важко вчасно розпочати роботу з дітьми на селі й як трудно буває працювати вчителеві з дітьми, що не разом і нерівно працюють, як шкідливо відбивається це на наслідках шкільної роботи, автор радить розпочинати роботу в сільських школах пізніше, тільки 10 жовтня, коли селяни закінчать уже всі польові роботи. Несправедливо, на його думку, позбавляти змоги нормально вчитися тих дітей, що пізно з'являються до школи, бо запізнення дітей до школи пояснюється чисто економічними, важливими причинами, яких не знищити офіційними наказами, циркулярами та загрозами. Щоб полегшити роботу вчителів, яким іноді доводиться працювати з 4–5 групами, Грінченко на підставі власного досвіду, пропонує вчителям організовувати собі допомогу з старших, здібніших учнів, доручати цим учням деяку не дуже відповідальну роботу, – тільки застерегає, що всяку таку роботу треба докладно інструктувати, пильно слідкувати за нею в процесі виконання й уважно перевіряти після закінчення, – треба також стежити, щоб таке виконання вчительських обов'язків не вплинуло негативно як на дітей-учителів (гордощі, властолюбство, самолюбство), так і на дітей-учнів (погана робота) і не пошкодило роботі самих учнів-учителів (їхні власні недобрі успіхи).

Цікаві й цінні думки про народню освіту й школу висловлює Грінченко в своїх відомих «Листах з України Наддніпрянської», що в них він полемізував з М. Драгомановим².

Трохи вище нам уже доводилося говорити, що, широко розуміючи завдання народнього вчителя на селі, Грінченко, працюючи на селі, не тільки вчив дітей і провадив освітню

¹ Підпис «Народный учитель М-р-с-ъ».

² Друковано в «Буковині» (р. 1892–1893), – підпис Л. Вартовий; видано окремою книжкою, – цитуватиму з цього видання (Київ, 1917 р., стор. 1–180).

роботу серед дорослого населення, але й енергійно виступав проти різних експлоататорів народніх: глитаїв, шахраїв та панів. Він тоді-ж переконався, що без кардинальної зміни соціально-політичних і економічних умов життя народу, не може бути справжньої освіти, нормальної школи. Оці самі думки висловлює Грінченко і в «Листах з України Наддніпрянської». «Добра освіта, – каже він, – можлива серед народу не тільки тоді, коли є добрі способи освіти, але також і тоді, коли народ стільки заможній, що може з усієї сили користуватися з цих засобів¹... «Без політичної волі, – каже він у другому місці, – неможлива єсть річ боротися за свої права національні і виборювати їх, без добробуту народнього неможлива єсть річ довести робочий міський і сільський народ до національного самопізнання: це можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічуватись, а тепер цього нема, бо все його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба»². Говорячи за народню школу на Україні, Грінченко так характеризує її: «Народня школа на Україні російській зовсім не дає освічених селян: люди, що вчилися у ній, або занехають вивчене й нічим не відрізняються від невченого мужика, або, гордуючи «мужиками», батьком та матір'ю, стають тими писарями, що обдирають народ, – таким побутом, московська освіта на Україні російській плодить народніх експлоататорів»³... Народній школі на Україні, перш за все, обов'язково потрібна рідна мова викладання, бо «тяжко руйнується добробут серед українського народу сьогочасною народнього темнотою, темнотою, яка повстає через те, що панує в нас чужа мова. Народ... не тямить незрозуміло викладених законів і не має ніякої користі з далекого від його життя, чужомовного вчиття. Через це всяким шахраям дається широка змога одурювати з усієї сили наш народ»⁴... Далі автор наводить красномовні приклади такого шахрайства. Грінченко добре розуміє, що

¹ Стор. 118.

² Стор. 125.

³ Стор. 122.

⁴ Стор. 121.

тільки повна зміна соціально-політичного ладу може дати Україні потрібну їй рідну школу. Він далекий від усяких ілюзій, що можна шляхом умовляння, переконування, прохання чогось добитися від самодержавного, централістичного, ворожого до народу уряду. Грінченко кличе своїх земляків, насамперед українську інтелігенцію, дбати за рідне виховання дітей, навіть і без відповідних, українських шкіл. «Хоч і як скрутно тепер нам освічувати свої діти по-українському, – каже він, – все ж мусимо дбати з усієї сили, щоб діти наші змалку виростили українцями, а не москальчатами. Мусимо розмовляти в сем'ї завсіди по-українському; мусимо починати вчити свої діти дома, щоб учити по-українському, а потім уже, геть далі, вчити мови – московську, французьку, німецьку, та давати дітям виразно зрозуміти, що українська мова їм рідна, а не московська. Доводиться віддавати діти до московських шкіл, але мусимо самі дома вчити їх рідної мови, історії, літератури... Справжніх українських, а не українофільських діячів тільки тоді виробимо багато, коли сем'я буде в нас українська та коли освіта по-українському йтиме принаймні додатком до освіти по-московському. Почуймо себе членами з усесвітньої людської сем'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе й людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі; будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Дантові, але попереду над усе зоставаймося самими собою»¹. Найголовнішою перешкодою до заснування потрібних для народу шкіл Грінченко справедливо вважав російський централістичний уряд. Цей уряд «не може дозволити народові піднятися своєю освітою до інтелігенції, не може, бо розуміє, що коли б це сталося, то тоді був би край його безмежному й безконтрольному порядкуванню. Дозволити це – визначало б дозволити себе вбити, а російський уряд ще не бажає закінчити своє життя самовбивством. Ось через віщо він так спиняє народню освіту, – ось через віщо інспектори вигоняють з народніх шкіл землеписні карти та забороняють учителям

¹ Стор. 162–163.

оповідати школярам щось з географії або природніх наук, – ось через віщо ці школи й досі зостаються тільки пародією на справжні народні школи. Через те саме цензура не дозволяє тепер ніяких популярно-наукових чи педагогічних книжок по-українському»¹.

Людина твердої волі, сталих, міцних переконань, Грінченко незмінним являється перед нами і як педагог, у своїй практичній роботі і теоретичних творах. Визнавши з перших днів свого вчителювання конечну потребу близької нашому народові напрямком, змістом і формою, рідної школи, практично переводячи шкільне навчання переважно рідною мовою, Грінченко мало не в усіх своїх педагогічних творах виступає рішучим оборонцем рідної школи, тільки поширюючи й поглиблюючи свою аргументацію, – в кожній новій статті чи творі дорогу йому потребу рідної школи він доводить усе дужчими, глибшими, міцнішими доказами.

Залишивши р. 1883 назавсіди практичну роботу в школі, Грінченко не перестав думати й дбати за рідну школу. Незабаром (р. 1896) на сторінках галицького журналу «Житте і Слово» він друкує велику розвідку: «Яка тепер народня школа на Україні». – В цій роботі Грінченко з властивими йому ґрунтовністю, сумлінністю й глибиною з усіх боків критично розглядає сучасну йому народню школу на Україні й робить категоричний висновок, що ця школа нічого корисного не дає й не може дати українському народові, – що вона тільки запаморочує, денационалізує й деморалізує його, – що чужа російська школа на Україні мусить зникнути, мусить дати місце рідній школі. Розвідку «Яка тепер народна школа на Україні» підписано дуже влучно псевдонімом – «Вартовий», бо справді Грінченко, немов той пильний, безсонний, дбайливий вартовий, невинно стежив за школою на Україні, ніколи не спускав її з своїх очей, беріг її, боровся за неї.

¹ Стор. 171.

Вихідним пунктом для критичної оцінки сучасної йому народної школи на Україні Грінченко взяв один з основних принципів педагогіки Дистервега: «Виховуй так, як велить природа». Посилаючись далі на авторитет Фіхте й Ушинського, він категорично заявляє, що «виховання, як-що воно не хоче бути безсилим, повинно бути народнім». Виховання повинно мати діло не з людиною взагалі, а з людиною, що живе в певних конкретних, своєрідних умовах і під безпосереднім, глибоким впливом оцих умов, – з німцем, французом, поляком і т.д. «Завсіди зважаючи нацю форму, виховання, звісно, мусить не забувати, що життя людське йде робом практичного здійснення, робом практичного прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажаннів, і через те розвиток кожної народности мусить мати метою ці загально-людські гуманітарні ідеали. Народність то – частина цілолюдського організму і доти тільки й може розвиватися, поки служить спільній усім народам вищій меті: загально-людському добру. Тим видимо, що виховання, зостаючись народнім, національним способами своєї діяльності, мусить мати загально-людську мету»¹.

Далі Грінченко, докладно, глибоко заналізувавши з педагогічного погляду особливо поширені й уживані букварі та читанки (Бунаков, Тихомиров, Радонежський, Єрмин і Волоотовський, Поліванов), робить отакі сумні висновки: усі вони цілком чужі й тому без краю важкі для наших школярів як мовою – російською, так і змістом – нерідним, нецікавим, незрозумілим. Скільки гіркої правди й великої любови до бідолашних школярів у цих прекрасних Грінченкових словах: «Отож і вчать вони (діти) невсипуще, що божого дня, без міри й без ліку всякі чужі, невідомі слова, і ця праця забирає мало не всі розумові сили у дитини з самого початку. Поривалося розумне дівча чи хлоп'я з ясними цікавими очима з усієї сили до тієї книжки, а тепер

¹ Стор. 245. В цих поглядах Грінченка на виховання почуваємо вплив відомого Драгоманівського принципу про інтернаціоналізм (космополітизм) у цілях і націоналізму формах роботи .

воно серед книжок, як серед темного, невідомого лісу. Що фраза, то й два, три, кілька слів незрозумілих; а якій зрозуміліші, дак вимовляти їх треба зовсім не так, як звикла дитина...То й бачите, як ясні, блискучі оченята розумні, де далі, все дужче тьмаряться й гаснуть, а замість розумної, великої уваги, що осявала перш гарне личко, лягає на обличчя якась тупа байдужість. У дитини вже нема цікавості! до книги, її вбито, бо вбито в йому й надію орієнтуватися серед цього моря незрозумілих слів і згуків»¹.
Переходячи до змісту найпоширеніших у ті часи шкільних читанок, наводячи яскраві приклади з них, Грінченко каже: «Гляньте ви на читанки шкільні, і скрізь одно бачите: або зовсім нічого про Україну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії української скрізь історія московська викладається так, мов би то вона нашому чоловікові – рідна. Та ще й яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Петрові, – хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевими всій російській салдаччині! Тут усякі «подвиги» рабської вірності. Читаєш усе це, і одчай тебе обнімає: скрізь великодухі монархи та вірні їм раби, – раби рабують, а монархи милують чи карають. Ані проміня надії, що може й инак бути... З школи, з книги, навіть звідти, звідки світ мусів би йти, нам проповідовано рабство»². «Візьміть ви, – далі провадить свою гостру аналізу Грінченко, – книжки не до науки в класі, а ті, що складають шкільну бібліотеку, що додому читати даються, – і там те саме... Слова про найкращих синів України, про найкращих борців за її волю, за народне щастя, за світ ви там не шукайте... Там замість їх Петри та Катерини, що запрягали наш народ у неволю, там Суворови, Скобелеви, «вешателі» Мурав'єви. Про народ, як він творить історію, і згадки нема: там пани, що велять своїм рабам, і більш нічого»³. «Дітям, яко рідних їм героїв, подають Олександрів Невських, Іванів III та IV, Єрмаків, Мініних

¹ Стор. 250–251.

² Стор. 256–257.

³ Стор. 257.

та Пожарських, Сусаніних, Суворових, руйновників нашого краю Петрів та Катерин та інших...»¹. «Тужливо згнічується бідне серденько дитини, і вона, ще не знаючи свідомо, що є рідний край, уже почуває, що в неї той рідний край однято»². Свої міркування про конечну потребу рідної змістом і формою школи Грінченко підсилює міркуваннями й широко відомими словами К. Ушинського, а так само уривками з творів М. Драгоманова, Корфа, Водовозова, Лубенця, Чалого, Юркевича, Тулова й інших³.

Закінчивши широку, гостру аналізу шкільних підручників, Грінченко зупиняється на питанні, який ідейний ґрунт мають сучасні йому школи на Україні, які їхні ідеали.

Ось коротка, але промовиста відповідь на це питання: «Самодержавіе, православіе і народность» – державна, звісно, – ото є символ віри у російських командирів. Всі інституції в Імперії повинні робити в душі тієї триєдиної формули, мусять підтримувати, сіяти, викохувати, зміцняти ті три особи російської державної трійці. Народня школа теж мусить це робити. Навіть особливу увагу з цього погляду на неї звернено»⁴.

Ось кілька уваг про те, як по школах застосовується «православіе»: «Переглядаючи шкільні книжки й науки, що подають, «панове-педагоги» народнім учителям, виразно бачиш, як багато, дуже багато часу марнувати мусить школа на те, щоб вивчати всі оті біблійні легенди, церковні відправи, псалтирі і т. инш. Ця церковщина, де далі, все більше налазить у школу в усяких формах: то церковно-слов'янську мову вчать, то часословець чи псалтир перекладають, то «священную исторію» вчать, то незрозумілу церковну відправу вивчають до слова і т. инш. У шкільних книгах цього добра скільки хочете»⁵. Свої думки Грінченко конкретизує й доводить прикладами

¹ Стор. 258.

² Стор. 254.

³ Стор. 246, 247, 240 і 252.

⁴ Стор. 321.

⁵ Стор. 322.

з читанок Тихомирова, Бунакова, Поліванова, Радонежського, а так само зафіксованими в газетах фактами з життя окремих шкіл¹.

Далі Грінченко каже про те, як запроваджується в життя шкіл принцип самодержавства, оскільки це відбилося на змісті й характері шкільних підручників і в інструкціях вищих шкільних урядовців. «Сьогочасні «педагоги» російські, – каже він, – дуже добре розуміють, що саме мусять вони писати, щоб «Ученый Комитет Министерства Народнаго Просвѣщенія» пускав їх книжки в школи і давав їм таким робом заробляти тисячі й десятки тисячів»². «Всі автори щиро силкуються втокмачуватив голови школярам ідеали самодержавія»³.

Трохи далі Грінченко наводить уривки з наказів і порад учителям відомого під той час російського педагога Д. Тихомирова й директора народніх шкіл тодішньої Катеринославської губерні. «Дѣтямъ, – наказує Тихомиров, – должна быть внушена вѣрноподданическая преданность государю императору и должно быть разъяснено, какой долгъ по отношению къ государю лежитъ на каждомъ подданномъ. Дѣти должны знать дни рожденія и тезоименитства государя императора, государыни императрицы и наслѣдника цесаревича. Наканунѣ царскихъ дней особенно прилично приготовить дѣтей къ молитвѣ за царя и объяснить особенности празднованія царскихъ дней»⁴. По всіх школах у Катеринославщині порозсилав шкільний директор друковані папери, а на їх пописувано всіх тих, про кого каже Д. Тихомиров, а тоді міністра народньої освіти, куратора, архирея, директора та інспекторів шкільних, – кожного добродія звання урядове, чин і повне ім'я й прізвище. Все це діти повинні повивчати. І наплачуться ж вони, поки всю ту мудрацію вивчуть. Вони плутаються в незрозумілих назвищах,

¹ Напр., – опис «Прогулки учениковъ и учениць Холявинской Земской школьвь г. Черниговъ для поклоненія мѣстнымъ святынямъ», що його Грінченко взяв у «Черн. Губ. Вѣдом.», зар. 1895.

² Стор. 325.

³ *ibid.*

⁴ Стор. 325.

ніяк їх у голові не вдержать і, годину чи й дві повчивши той реєстр, проказують так (автентично): «Ея императорське приосвященство попечитель учебногo просвѣщенія надворный совѣтникъ Хрисанфъ Ивановичъ Серапiонъ», або так: «Его Превосходительство наслѣдникъ цесаревичъ народныхъ училищъ Екатеринбургской губернiи». Чи ще й так: «Его преосвященство, его высокоблагородіе государыня императрица»¹. Ці знамениті накази й папери Грінченко ілюструє прикладами ультра-патріотичних, на славу й підтримання самодержавства складених пісень, гімнів, віршів і статей, що їх так багато було по всіх найпопулярніших тогочасних підручниках (Бунакова, Тихомирова, Єрмина і Волоотовського, Поліванова і навіть Ушинського)². З глибоким обуренням говорить Грінченко за всіх таких ура-патріотів од педагогіки. «Хоч попи добре самодержавству в Росiї служать, – каже він: це відомо всякому, – але свiцькі педагоги в старовину поводитись трохи инакше: хоч і не ширили вiльнолюбних думок, але ж і гімнів абсолютизмові не співали. Тепер же зовсім инакше. «Держи нос по ветру», – каже один добродiй в одному московському романі. Цю заповідь знають й сьогочасні російські педагоги»³.

Підбиваючи підсумки, Грінченко каже: «Оце ж бачите, що «самодержавіе, православіе і народность» (казенну, офіційну) добре заводють по офіційних школах. А все, що стоїть на перешкодi цьому, все, що могло б виховати в чоловіка розум, давати йому підстави до критики, до свiдоміших поглядів на те, що круг його діється, все те з школи вигониться потроху. Забороняють по сiльських школах розказувати школярам з природніх наук або з життя чужих народів. Я сам знаю інспектора шкіл такого, що забороняв мати в школі

¹ Стор. 325. – За ці реєстри різного великого й малого начальства, за ті муки, що їх набиралися діти і вчителі, вивчаючи цю огидну бюрократичну вигадку, згадуєй М. М. Грінченкова-Загірня, коли описує життя й роботу Грінченка в с. Олексiївці (колишня Катеринославщина), (Дивись – «Школи, де вчителював Б. Грінченко»).

² Стор. 326.

³ Стор. 324.

географічні карти (тільки Росію й дозволяв), – не можна було також казати про світову систему, навіть казати, чого дощ буває, не вільно. Як би я не чув цього сам, а тільки від людей, то подумав би, що цей інспектор хіба в якому Щедриновому оповіданні існує, аж він – живісінький – і досі мабуть інспектує... А то ще й голова повітової шкільної ради, маршалок повітовий, теж обурювався на географічні карти. Взагалі, ці добродії здорово не люблять, коли вчитель оповідає своїм школярам про чужі землі, про порядки в їх, про історію їх»¹.

Так стояла справа по міністерських і навіть земських школах.

В іще гіршому становищі були так звані церковно-парафіяльні («церковно-приходські») школи, що їх було утворено спеціально для боротьби з небажаним урядові напрямком земських шкіл, що на їх покладалися особливо великі надії і завдання для «прищеплювання народнім масам клерикально-салдацьких ідеалів в душі російської формули: «самодержавіє, православіє і народність»². Усе навчання, усі предмети по цих школах було поставлено в залежність од головного – «Закону Божого». Не тільки питання повинно було бути «по преимуществу релігійознаго содержания», але навіть і викладання початкової арифметики повинно було допомагати вихованню дітей «въ духѣ вѣры і благочестія», щоб, одержуючи знання, «дѣти не могли не чувствовать благодарности Церкви за ея материнскую о нихъ заботливость»³. Закінчуючи статтю, Грінченко ставить категорично питання: «Так що ж нам дає офіційна народна школа?»⁴. Відповідь ясна, точна, але дуже сумна: «Єдиний плюс її – це те, що людина в їй навчається складати з літер слова, вивчає техніку читання й писання. Але поки ми не наготували добрих

¹ Стор. 328. – Цікаво порівняти ці слова Грінченка з тими дійсними фактами, що траплялися під час його учителювання на селі. Дивись, напр., інцидент з інспектором Лепетюком, так гарно описаний у чудових згадках про «Школи, де вчителював Б. Грінченко», які написала небіжчиця М. М. Грінченкова-Загірня.

² Стор. 332.

³ Ibid.

⁴ Стор. 331.

та дешевих книжок для народу, поки не пустили їх на село, доти цей плюс зостається більш мертвим капіталом і ще не має майже практичної ваги... А мінус зате великий. Це денационалізація і, як результати її, деморалізація і вбивання творчої сили духової в народі, потім – прищеплювання народнім масам клерикально-салдацьких ідеалів»¹...

Що-ж робити? Яка повинна бути позиція українського свідомого громадянства?.. – «Тільки величезне змагання громадської енергії, величезний рух приватної ініціативи в справі народньої просвіти може пособити ділові», – каже Грінченко². Але самий цей народньо-просвітній рух повинен бути національним, українським³. Наша свідома інтелігенція повинна, «не кидаючи ніколи боротьби, вибити з-під урядових рук народню школу й письменство, – тоді, і тільки тоді й можна буде нам сподіватися добра»⁴...

Центральний пункт у Грінченковій розвідці – «Яка тепер народня школа на Україні», що ми її оце розглянули, – глибока, правдива, оперта на факти, що не викликають найменшого сумніву, убійча характеристика російської школи на Україні, установи, що втратила всі риси справді народньої, освітньої школи, – установи, що, ставши, як влучно сказав Грінченко, «пародією» народньої школи, тільки запаморочувала народ, тільки вела народ до денационалізації, до знищення його духових сил, до деморалізації.

Хоча Грінченко й залишив практичну роботу в школі, хоча він неначе-то втратив безпосередній звязок з школою, але, глибоко розуміючи велику вагу й значіння рідної народньої школи, він не складав своєї гострої зброї, не забував за рідну школу, пильно збирав матеріали, щоб остаточно добити ту огидну, злодійну потвору, що мала високе ім'я народньої школи. Як той стародавній римлянин Катон, що не міг ніяк заспокоїтися,

¹ Стор. 332.

² Стор. 334.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

аж поки не буде зруйновано Картагену¹, так і Грінченко не міг заспокоїтися, поки існувала стара, русифікаційна школа на Україні, що так яскраво відбивала на собі творчість своїх сумної пам'яті фундаторів, різних Толстих, Каткових, Победоносцевих, Делянових, мітрополітів та архієреїв. Працюючи деякий час на посаді земського статистика², часто в службових справах проїжджаючи по різних селах на Україні, Грінченко зупинявся в школах, приглядався до шкільної роботи, розмовляв з учителями, листуючись підтримував з ними щільний зв'язок³. Разом з цим він вивчав історію боротьби за рідну школу, що її ще з 60 років минулого сторіччя спочатку дуже обережно, а згодом усе рішучіше провадили як окремі прогресивні культурні діячі й педагоги, так і цілі громадські та наукові організації (земства, міські думи, сільсько-господарські комітети, різні з'їзди, гімназії, університети). Так потроху, але невпинно й систематично Грінченко збирав той увесь матеріал, що він його згодом (р. 1905), коли з'явилася можливість, хоч у далекому тодішньому Петербурзі, на сторінках російського народницького журналу – «Русское Богатство», використав у своїй цікавій і дуже цінній розвідці – «На безпросвітномъ пути. – Обь украинской школѣ»⁴.

Починає свою розвідку Грінченко великим уривком з творів К. Д. Ушинського, відомими словами цього визначного педагога, в яких він різко негативно характеризує сучасну йому (1863 р.)

¹ «Ceterum censeo Carthaginem esso delendam», вислів Катона Старшого.

² Грінченко щось із двоє років був земським статистиком у Херсонському земстві (1885–1887 р.).

³ Треба сказати, що Грінченкове листування з учителями не було виключно присвячено шкільному питанню, – в багатьох таких листах говорилося за етнографічну роботу, щодо неї заохочував Грінченко сільських учителів.

⁴ Цю розвідку видано відбитками, а потім автор переглянув, переробив, доповнив і видав її окремою брошурою (Київ, 1906 р., стор., 1–83). Брошуру написано російською мовою, бо вперше друковано в російському журналі й малося на увазі не виключно українських читачів, а й ворогів української школи, які не читали – б книги, написаної українською мовою. – Ми подаватимемо цитати в перекладі, українською мовою.

російську освітню систему, що забороняла зовсім українську національну школу¹. Навівши ці класичні силою думки, глибиною розуміння дитячої вдачі, красою і влучністю виразу слова К. Ушинського, Грінченко заявляє «Якщо Ушинський правду каже, то значить, 25 мільйонів українців не тільки позбавлені найпотрібнішого засобу освіти – порядної школи, але ще й підлягали протягом багатьох десятків років впливові установи, що робить «гірше, ніж нічого», бо «затримує на кілька років натуральний розвиток дитини», а душу людини «не розвиває, а псує». Инакше кажучи: якщо Ушинський правду каже, то все, що досі робилося на Україні в сфері народньої освіти, являється навіть не нулем, а мінусом у справі народнього розвитку. Тому зрозуміле бажання перевірити думку Ушинського»². Перше, ніж перейти до розгляду цього питання по суті, Грінченко вважає потрібним зазначити, що, «говорячи так, Ушинський зовсім не був якимось вийнятком», що в такому-ж напрямкові висловилося багато й інших визначних педагогів (Весель, Водовозов, Пірогов, Корф), учених (Антонович, Драгоманів, Єфименко, Чубинський) і громадських діячів (В. Леонтович, І. Шраг), а так само цілі вчені й громадські колеги та установи (напр., 2 Київська гімназія, Житомирська гімназія, Харківський Університет, колегія (84) вчителів київських щоденних і недільних шкіл, ціла низка повітових і губерніяльних земств, міських дум, сільсько-господарських комітетів, з'їздів, то-що). Грінченко досить широко змальовує цю таку вперту, таку довгу, таку героїчну й таку небагату на наслідки (щоб не сказати, зовсім безплідну) боротьбу за рідну школу на Україні, що почалася ще з другої половини 50-х років XIX в., з українських підручників Куліша й Шевченка, і тяглася, то підживаючи, підсилюючись, то замовкаючи, неначе зовсім завмираючи, аж до початку XX віку³. Далі Грінченко, підкреслюючи авторитетні вимоги всіх

¹ К. Д. Ушинській – «Собрание педагог. сочинений», – СПб, 1875, стор. 379–380.

² «На без просвѣтномъ пути», – стор. 5.

³ Стор. 5–19.

цих осіб і установ замінити російську школу на Україні рідною, українською школою, з рідною, українською викладовою мовою, зупиняється на в'ясненні головного питання, чи справді російська (московська) мова така вже незрозуміла українському школяреві. Для цього він бере кілька невеличких уривків з найпоширеніших букварів і читанок для дітей (дуже відомі й часто уживані твори для дітей з «Букваря» Тихомирова, – «Родного Слова» – Ушинського, – напр., початок байки Крилова: «Лягушка и Волъ»). Уважливо, докладно заналізувавши ці уривки, він робить висновок, що, напр., на четвертій – п'ятій сторінці «Букваря» Тихомирова, де вміщено слова для найперших вправ у читанні, з 36 цих слів цілих 20 зовсім невідомі українській дитині, а з останніх 16 більша частина вимовляється інакше¹. З власного досвіду добре знаючи трагічне становище української дитини в чужомовній, чужій для неї російській школі, не раз переживши з дітьми цю трагедію, глибоко зрозумівши й усвідомивши її, Грінченко цілком справедливо завважає: «Ще гірше, коли зустрічаються слова однозгучні з українськими, але такі, що мають инше значіння, – напр., шаръ, люлька, луна, наглый, уродливый і т.д.»². «Труднощі, що утворюють усі такі співзвучності, значно більші, ніж ті, які походять од нестачі слів, що стосуються до одного поняття. Маючи перед себе незнайоме слово, учень натурально бажає довідатися про його значіння, а тут слово начеб-то знайоме, над ним нема чого роздумувати. Учень сміливо читає і, звичайно, губить розуміння прочитаного, – воно уявляється йому якоюсь дивною дурницею, накопиченням слів, що зовсім не пасують одно до одного»³. Далі Грінченко наводить кілька влучних, характерних, надзвичайно комічною формою й глибоко трагічних для дитини своєю суттю фактів, що свідчать, як українські школярі не розуміють російської мови. Ці факти чи приклади наведено або з живої

¹ Стор. 21–22.

² Стор. 22.

³ Стор. 23.

практики, або з аналізу деяких найзвичайніших з першого погляду уривків, що їх подають найавторитетніші педагоги в своїх букварях та читанках для перших років навчання дитини. Мало освічені, поверховій, неухважні, невдумливі вчителі, не розуміють всієї трагедії дитини, висміюють учнів, сердяться на них, кричать, називають їх тупоголовими, бездарями, ідіотами, карають їх. Ще гірше буває, коли в школі за вчителя росіянин, або коли до школи приїздить який-небудь інспектор чи ревізор, які зовсім не знають української мови, не визнають її, яким ніколи й на думку не спадало, що українській дитині може бути важка й незрозуміла російська мова. Тоді вже перепадає і дітям, і вчителям¹. «Але цими труднощами, – каже Грінченко, – справа не обмежується. Граматика й синтаксис мов російської й української різняться не менш, ніж лексика... Метафори та інші образи й прикраси додають ще нових труднощів до розуміння російської мови... До цього ще треба додати, що навіть спільні обом мовам слова, за дуже малими винятками, українці вимовляють зовсім инакше. Привчання учнів підчас читання книги й відповідів до великоросійської вимови – це просто каторга для української дитини»². Всі ці тези, що подаємо ми за Грінченком, аргументовано численними, відповідними прикладами. Не забув Грінченко в своїй пильній аналізі так само і питання про неоднаковість наголосів у російській і українській мові, про ті надзвичайні труднощі, що їх доводиться поборювати українській дитині, вивчаючи обов'язкову в ті часи так звану «церковно-слов'янську мову»³.

Після цього, з'ясувавши ті неборні для дитини труднощі, які зустрічає український школяр, вступаючи до школи з російською, чужою, нерідною йому мовою, Грінченко переходить до аналізу найпоширеніших в українських школах російських підручників з боку їхнього змісту. Ми вже трохи вище, говорячи

¹ Стор. 23–26.

² Стор. 26–28.

³ Стор. 28–29.

за Грінченкову розвідку «Яка тепер народна школа на Україні», довгенько зупинялися на тій глибокій аналізі цих підручників, що там подавав наш автор. Аналіза, що її ми знаходимо в брошурі «На безпросвѣтномъ пути», дуже одрізняється від попередньої аналізи як своїм змістом, так і загальним тоном, – вона в значній мірі поглиблює попередню аналізу. Тимчасом як у розвідці «Яка тепер народня школа на Україні» Грінченко виступає переважно, як педагог-публіцист, розглядає відповідний матеріал і говорить дуже різким, піднесеним тоном, – у брошурі «На безпросвѣтномъ пути» він говорить виключно, як вдумливий педагог, мало торкається розв'язаних уже чисто принципівих питань, – говорить цілком спокійним тоном, іноді тільки підсилюючи свою мову гіркою іронією. Правда, доводиться Грінченкові де-в-чому торкатися й того, про що він говорив раніше.

Головний, вихідний, принципівий погляд, звичайно, залишається незмінним. Грінченко твердо й категорично каже, що «в підручниках, з якими він (український школяр) має діло, чужа йому не тільки мова, але й зміст, бо весь учбовий матеріал у них пристосовано не до української, а до великоросійської школи»¹. Залишаючи зовсім без уваги той принципівий ґрунт, що на йому побудовано всю шкільну систему, не торкаючись ні словом знаменитих трьох китів російської офіційної державности: самодержавія, православія та народности й того, як їх застосовано до шкільних підручників, Грінченко головну увагу зосереджує на доказі того, що чужі своєю мовою, сучасні йому, навіть найкращі шкільні підручники також цілком чужі були українській дитині й своїм змістом. Замість рідного краю, замість України з її своєрідною, близькою, дорогою дитині природою, з її зрозумілим учневі побутом найкращі, дуже поширені уживані на Україні шкільні російські підручники говорять виключно за Великоросію, малюють її народ, дають картини її життя й побуту й – що найсумніше – кажуть дитині, що це є її рідний край, її рідна природа, її звичайний, повсякденний побут. І що

¹ Стор. 29.

кращий, що вдумливіший, що глибший педагог автор підручника, то підручник дальший і чужіший українській дитині. І це цілком натурально й зрозуміло, бо автори склали підручники для російських дітей і, маючи на увазі основну вимогу здорової педагогіки починати з близького, відомого, рідного, любого дитині-школяреві, перші підручники виключно будували на описах природи й картинах життя російського краю й його мешканців. Такі підручники для початкової школи між іншим і Бунакова та Ушинського. З них бере декілька уривків Грінченко, щоб довести свою думку. Ось коротенькі описи «моей родини», що їх бере Грінченко з підручників Бунакова й Радонежського. Навівши ці описи, він каже: «Але ж це зовсім чуже нашій дитині: наших хат небудують з ялинових та соснових полін; «репейков, вырезных петушков и мочальных лент» на них нема; їхні стіни не чорніють, а біліють; коло них ростуть не береза, а вишневі дерева, верби і т.д.; коли є ліс, то він не ялиновий... Що ж, крім сумного нерозуміння, може викликати такий опис у душі нашого учня. Хіба це його рідний край?.. Але іншого рідного краю в книзі нема і йому наказують уважати за свій той, що його подає програма»¹. Ще гірше з картинами побуту. Тут якісь лапті, пироги з морквою, щі, вівсяні «лепешки», толокно, тюря, кулебяки, сарафан, кокошник, кафтан, армяк, «подблюдные» пісні, радоница, – тут так хвалять зиму, коли в нас її не люблять.. «Рідні картини... так, але для кого?»². Як звичайно, як нормально, як повинно бути, «кращі книжки до шкільного читання подають багато суто-народнього матеріалу: приказок, загадок, пісень, казок. Засіб цілком раціональний: це тільки збільшує придатність книжки, наближаючи її до народнього розуміння й смаку. Але знов-таки – до якого? До великоросійського. Що-ж до українських дітей, то що більш матеріал до читання специфічно великоросійський, то дальший він од їхнього розуміння й смаку... Таким чином, звичайні, найкращі прикмети книги до класного читання для

¹ Стор. 30.

² Стор. 33.

нас, за наших сучасних умов, являються великим дефектом»¹. Грінченко наводить кілька суто-народніх великоросійських приказок, що їх можна знайти мало не в кожному підручникові, і показує, що вони зовсім незрозумілі українським дітям². Чужим, мало цікавим для українських школярів треба вважати також і географічний та історичний розділи підручників, у яких так багато говориться за Волгу, Оку, Саратов, Москву, Казань, Тулу, за різних російських історичних діячів і сливе нічого за Київ, Дніпро, за рідну історію. Коли-ж згадується за Україну, то все це обов'язково подається російською мовою, у цьому матеріалі або дуже багато далекої від реального життя романтики (уривки з М. Гоголя, О. Толстого), або справжніх помилок, часто образливих для дитини-українця, – загалом усе це, таке нікчемне, таке невиразне, «цілком тоне в загальній масі чужого українській дитині матеріалу» (дивись підручники Єрмина й Волотовського, Баранова, Ушинського, Поліванова, Радонежського)³. Дивно, що навіть уривки з Шевченка, які іноді контрабандою, без зазначення автора, трапляються в підручниках⁴, подаються в російських перекладах. «Таким чином, – каже Грінченко, – наша дитина залишається людиною без рідного краю й історії»: раніш її рідний край підмінено великоросійським, тепер те саме робиться з історією. Знайомство з минулим свого краю, з діяльністю попередників, що так розвиває громадські почування, що пробуджує свідомість обов'язку перед сучасним громадянством і майбутніми поколіннями, для нашого учня – річ неможлива. Чи дивно-ж, що за сучасних обставин громадські почування в народі не прогресують, а регресують. Нема-ж бо нічого, що могло б їх підтримувати»⁵. По багатьох підручниках для шкіл, особливо по тих, що з'явилися в кінці XIX і на початку XX віку, трапляється чимало статей природничого змісту,

¹ Стор. 33.

² Стор. 38–34.

³ Стор. 34–36.

⁴ Напр., в букварі Тихомирових, – 147 вид. стор. 42.

⁵ «На безпросвѣтномъ пути», – стор. 35.

а також статті агрономічного, технічного і взагалі практичного характеру. Звичайно, це дуже добре, безумовно корисно для дітей. Але й тут – велике лихо для наших українських школярів: усі ці статті пристосовано до умов центральних губернь колишньої Росії, а не до України, – для ілюстрації загальних положень у них подано приклади, характерні для того, а не для нашого краю, – часто в них подаються неправильні описи або непотрібні, навіть шкідливі для нашого селянина поради¹.

Так стоїть справа з букварями й читанками.

Поминаючи зовсім підручники з так званого «Закону Божого», Грінченко робить кілька цікавих, цінних уваг про тогочасні арифметичні задачки для початкових шкіл. «Досить побіжно проглянути їхній текст, – каже Грінченко, – щоб переконатися, до якої міри умови задач не відповідають потребам школи»². Ці умови своєю несерйозністю й непотрібністю для практичного життя не тільки однімають у дітей охоту працювати над їхнім розв'язанням, але й викликають сміх³. Навівши цілу низку прикладів із задачників таких авторитетних педагогів, як Євтушевський та Шохор-Троцький, Грінченко з сумом запитує: «В якому становищі опиниться наш учень, якщо йому не зрозуміла й сама мова задач і якщо всі оці браслети, кадети, кабінети, Петергофи, десертні ложки, кадрили, бордюри, піхоти, банкетти і т.д., і т.д. – остільки-ж знайомі йому речі, як і китайська грамота? Як він може добре розв'язувати задачу, коли для того тільки, щоб він зрозумів умову, йому потрібно не тільки перекласти все фразу за фразою рідною мовою, але ще й пояснити, що то за речі названо словами, подібними до вище наведених?»⁴. Аналізу шкільних підручників Грінченко кінчає такими глибоковірними словами: «Факти, що їх навели ми в попередній і цій главі, самі собою досить красномовні, щоб показати непридатність сучасної шкільної системи, заснованої на

¹ Стор. 39–40.

² Стор. 40.

³ Стор. 40.

⁴ Стор. 42–43.

одкиданні мови й життьових умов учнів, себ-то інакше кажучи, на одкиданні головного принципу всякого навчання: од відомого й близького йти до невідомого й дальшого»¹.

Дальший (четвертий) розділ своєї розвідки Грінченко присвячує виясненню важливого питання, які-ж наслідки давала й дає чужомовна й далека змістом школа на Україні, чим і як саме позначився в житті нашого народу вплив цієї школи. Порівнюючи сучасну школу на Україні з тією нормою, з тим становищем, у якому повинна була-б бути дійсно народня школа, заснована на принципі Дистервега: «Виховуй так, як велить природа», Грінченко знов зупиняється на питанні про мову нашої школи. «Школа, – каже він, – повинна, звичайно, розвивати, удосконалювати рідну мову дитини, щоб зробити її найзавершенішим засобом утворення й розвитку думки. А проте в нашій сучасній школі роблять зовсім навпаки: рідну мову дитини не тільки не розвивають, але школа прямо ставить своїм завданням – витіснити цю мову й завести на її місце иншу, себ-то робить як-раз те ненатуральне, противне природі, згубне, що являється порушенням основного принципу всякого людського виховання. Таким чином... з безумовною ясністю виявляється хибність того безпросвітнього шляху, що ним іде ця школа, або – краще, – що на ньому стоїть вона непорушно»...². Після цього загального завваження Грінченко переходить «до фактів, що показують, у що повернулося те, що звичайно називається у нас «народньою освітою»³. Українським дітям дуже важко навчатися російської мови: «Різниця між російською й українською мовами в фонетиці, лексиці, граматичних формах і будові фрази така велика, що для українського школяра починати вчитися російською мовою – це значить не просто почати навчання грамоти, а щось значно більше, а саме: почати вивчення хоч і близької, але чужої і дитині зовсім незрозумілої мови. Засвоєння

¹ Стор. 43.

² Стор. 45.

³ Стор. 45.

чужої вимови, завчання незрозумілих слів і виразів і зрозуміння законів чужої будови мови вимагають од дитини величезного напруження думки, розумової енергії». «Засвоєння механізму читання й писання така сама по собі важка для дитини річ, що у великої більшості! дітей воно само вимагає всіх їхніх розумових сил, – тому зрозуміло, оскільки навчання грамоти затримується вивченням чужої мови»¹. Що більше вчиться дитина, що більше предметів починає вона вивчати, то більше нових, чужих, незрозумілих слів доводиться їй переробляти й засвоювати. Де дуже важка робота для дитини, вона надзвичайно втомлює її, – зрозуміло, що «на засвоєння знань іншого характеру в неї майже нема часу й сил»², – це саме «засвоєння не може бути міцним і глибоким», – «невеличкі крупинки знання, що застрянуть іноді в голові школяра, зникають з неї надзвичайно швидко після того, як учень вийде з школи, і ступінь цього пониження знань доходить у багатьох випадках до втрати грамотності...»³. «Таким чином, перший наслідок уживання в школі чужої мови для викладання – той, що така школа ніколи не може дати стільки знань, скільки дає школа з рідною мовою, і український школяр, не вважаючи на все своє бажання вчитися, ніколи не зможе взяти від школи такої кількості знань, яка з'являється цілком по силі для російського школяра... Засвоюється не тільки менше, ніж можна було б засвоїти, але й гірше: в голові учня залишаються тільки незв'язні, неясні уривки того, що він повинен би знати зв'язно й ясно...»⁴. Не маючи змоги вчасно й міцно засвоїти весь програмовий матеріал, витрачаючи безліч майже марних зусиль на опанування нового наукового й – головне – словесного матеріалу, знесилюючись у цій важкій, безрезультатній боротьбі, гублячи в ній всю свою силу й енергію, – наш український школяр починає зневірюватись у собі, зневірюватись у можливості досягти бажаних наслідків, починає з недовір'ям ставитись до

¹ Стор. 46.

² Стор. 46.

³ Стор. 46.

⁴ Стор. 47.

кожного слова, починає з підозрінням дивитись навіть на свою власну мову. І цей згубний, шкідливий процес, це зневірення в своїх силах і в своїй мові, цей болючий страх перед словом, перед мовою з кожним роком побільшується. «В результаті, – каже Грінченко, – це вічне хитання дитини в питаннях значіння слів робить непевною (хитливою) і її думку, не дає їй змоги утворити чіткі, ясні уявлення і навіть знищує чіткість ясність уявлень, що здавалися їй цілком ясними перше, до школи, себ-то в дійсності принижує розумовий рівень учнів або, інакше кажучи: школа досягає наслідків діаметрально протилежних тим, що є за її мету»¹. Дальшим, ще тяжчим наслідком чужомовної школи для нашого школяра являється те, що він власне цілком втрачає свою природню, натуральну мову, що він виходить з школи людиною, позбавленою всякої мови: російської мови він не вивчив, як слід, відомих йому слів уживає невірно й вимовляє їх неправильно, до своєї рідної мови він ставиться з недовір'ям і зневагою. «Ось тоді то й з'являється в нього «тот отвратительный жаргон», що за нього каже Ушинський, як за наслідок російської школи в українському селі, жаргон, дійсно огидний, повний як-найдурніших сполучень, убійчих калічень слів, що доводять мову такого вивченого селянина іноді до суцільної безглуздости»². Поясна, неточна, калічена, вбога мова веде за собою і являється доводом неточности й думки, – показує, що чужа мова знесилоє, калічить також і ясну думку людини³. Не диво після цього, що наш український народ, який завсіди шанував освіту, любив науку, був досить освіченим (як на ті часи) в XVII і XVIII вв., про що свідчать чужоземні мандрівники й деякі історичні відомості (Павло Алепський, Гр. Теплов, Шафонський), у XIX і на початку XX вв. підо впливом чужої, російської школи занепа, надзвичайно знизився що-до освіти, загубив повагу до школи, любов до книги, віру в освіту⁴. Чужа змістом і мовою

¹ Стор. 49.

² Стор. 50.

³ Ibid.

⁴ Стор. 50–56. Ось для порівняння слова про це саме М. Драгоманова:

школа не тільки негативно впливає на освіту народню, на культурний рівень народу, вона деморалізує народ, бо разом з гордуванням своєю рідною мовою виховує презирство до всіх, хто розмовляє цією мовою, до близьких і рідних, до свого народу, – сіє розбрат між родиною й школою, між нікчемною, покаліченою, денаціоналізованою частиною молодого покоління й усім народом, – робить вихованців школи якимись нещасними безбатченками, відриває їх од народу¹. Що-ж робити? Як-же допомогти народові? Як дати йому змогу отримувати нормальну освіту, розвивати свою культуру?

«Єдиним виходом з такого положення, – каже Грінченко, – може бути тільки введення рідної мови українців у їхню школу разом з вивченням державної мови, яко предмету навчання»².

Проти цього ясного, нормального розв'язання справи, проти цієї навіть, такої простої, абеткової, непохибної думки в ті сумні часи панування царської реакції були заперечення. Казали: якщо дати українцям школу з рідною викладовою мовою, то вони не знатимуть, як слід, державної, російської мови, не розумітимуть законів, що їх видають російською мовою, та різних адміністративних розпоряджень, – для них треба буде утворювати окремі суди і т. д. Смішні, дитячі заперечення, – а в ті часи з ними треба було серйозно рахуватися. Грінченко резонно зауважає, що «не населення існує для законів, суду й розпоряджень, а навпаки – закони, суд і розпорядження виникають для потреб населення, що в законах, суді й різних адміністративних розпорядженнях треба вживати тільки зрозумілої населенню мови, «а такою тільки її може бути його рідна мова», – що правильне функціонування законів і судів

«Наш мужик, що стояв 200 років тому вище московського своєю освітою, остротою розуму і навіть де в чому своєю умілістю, тепер в'яне на корню, стоячи більше сотні років на однім місці, – ні, навіть забуваючи й те, що в його пам'яті було за його волі, перестаючи дивитись на себе, як на людину, рівну з іншими». («Світло», р. 1910, ч. 4, ст. 32).

¹ Стор. 56–59.

² Стор. 59.

вимагає, щоб у державах, які складаються з кількох народів, закони було перекладено на всі місцеві мови, а суд обов'язково відбувався мовою населення. Свої слова він стверджує прикладом інших держав (Австрія, Швейцарія). Окрім того, на думку Грінченка, по українських школах і за сучасних умов, коли викладання переводиться російською мовою, діти дуже погано вивчають і знають державну мову і не зможуть використати її, як свою рідну. Навпаки, йому здається, що навчання рідною мовою дасть змогу українським школярам швидше, краще й глибше зрозуміти, вивчити й державну мову¹. Ще одно, вже ніби-то «наукове» заперечення. Кажуть: «українська мова – зовсім не мова, а говірка (наречіє), і не варт підтримувати тих дрібних одмін, що ними вона відрізняється від російської мови»². На це заперечення Грінченко в коротких словах дає таку цілком правдиву з наукового й спеціально-педагогічного погляду відповідь: «Справа не в тім мова чи говірка (язик чи наречіє) українська мова, а тільки в тім, що вона рідна нашим дітям, а значить найзрозуміліша і тому єдино придатна для такого навчання, що розвиває думку, дає їй змогу правильно функціонувати, без чого нема й не може бути справжнього виховання й освіти; далі – в тім, що російська мова нашій дитині або мало зрозуміла, або й зовсім незрозуміла... Одкидаючи в навчанні рідну мову й починаючи з чужої, ми йдемо проти основної вимоги всякого розумного виховання – виховуй так, як велить природа, – і зовсім одкидаємо другу, не менш основну вимогу дидактики: од відомого йди до невідомого, бо починаємо з невідомої дітям російської мови, ігноруючи відому їм – рідну...»³. Як-би ми не дивилися на українську мову, – як на мову чи на говірку, – це все одно; але заведення її до шкільного викладання викликається головними вимогами педагогіки й дидактики, і тільки виконавши ці вимоги, можна серйозно

¹ Стор. 59–62.

² Стор. 62.

³ Стор. 63.

говорити за просвіту українського народу. А що українська мова є мова, яка має вже літературу, то її повинно завести, яко мову, що нею учать і що її вивчають»¹. Щоб надати ще більше сили цим своїм, здається, й без того, на наш сучасний погляд, безсумнівним міркуванням, Грінченко посилається на авторитет відомих європейських учених (Дистервег, Ріхтер, Гільденбрант, Бреаль) і на практику західньо-європейських шкіл (швейцарських, деяких німецьких і французьких). Нормальне, правильне розв'язання справи з рідною мовою буде мати велике значіння й особисто для вчителів українських шкіл, бо тоді їх перестануть уже переслідувати за вживання рідної дітям мови в школі (подано чимало прикладів такого переслідування), – тоді вчитель що сидить у «странном месте» (вираз Ушинського) і розмовляє незрозумілою народою мовою, перестане бути урядовцем, чужим населенню, – тоді між учителем і народом утвориться постійний, глибокий зв'язок, а це без ніякого сумніву підвищить значіння і вчителя, і взагалі школи².

Щоб надати більше сили, впливу й авторитетности своїм словам в оборону рідної школи й обов'язковости рідної мови в кожній нормальній народній школі, Грінченко від міркувань і доводів виключно педагогічного характеру переходить до чисто-наукових аргументів. – Використовуючи дані науки про мову, що їх подають такі голосні, визнані вчені, як Потєбня, Бодуен-де-Куртене, Гумбольдт, Грінченко доводить оці тези: а) Слово це є єдність артикульованого звука й значіння; досить правильно проказати певне сполучення звуків, щоб значіння слова негайно повстало в нас, і навпаки, досить невеликої зміни в цьому сполученні, щоб слово повернулося в «штучний фонетичний препарат», що не має значіння або одержало инше значіння. Таким чином, першим наслідком заміни рідної мови чужою являється зникання попередніх колишніх ясних уявлінь

¹ Стор. 70.

² Стор. 70–72.

і заміна їх неясними й заплутаними¹; б) у всіх мовах є багато слів, що в них, окрім звука й значіння, є ще й третій елемент – спосіб зображувати дане значіння (прикладі: жалование – утримання, земледелец – хлібороб, могильника – барвінок); тому, коли школа одкидає народню мову й заміняв її чужою, то вона примушує народню думку зробити надзвичайне зусилля: залишити всі ті незчисленні шляхи, що ними вона ходила з незапам'ятних часів, і піти новими, не менш численними напрямками, дуже часто протилежними тим, що ними вона ходила до цього часу; очевидно, за таких умов народня думка не тільки не може розвиватися, вона взагалі не має змоги працювати хоч трохи продуктивно, – вона може тільки плутатись у лабіринті суперечностей, по-рабському йти за вказівкою²; в) мова в творчій орган мислення (Гумбольдт), – мова є засіб не висловлювати вже готову думку, а утворювати її, – вона є не відбиток готового світогляду, а діяльність, що становить світогляд (Потебня); з цього ясно, що коли мова народня не розвивається, то не може розвиватися й народня думка, творчі сили народні вмирають; історія українського народу, що колись мав досить високу культуру, а нині підо впливом русифікації дуже занепав з культурного боку, потверджує справедливність цього положення³; г) народ, який не має думки, що розвивається й прогресує, не має творчости, в загально-людській родині є хворий член, бо не вносить до загально-людської скарбниці надбань людського духу нічого сього, не дає туди свого обов'язкового внеску; кожен нерозвинений народ, що не бере продуктивної участі в розумовій роботі людства, є тягар для людства, як хворий член для родини; якщо кожна розумна родина намагається знищити причини, які роблять її члена хворим і нездатним до праці, то чи не так само повинні робити й народи що-до народів братів⁴; г) український народ,

¹ Стор. 73–75.

² Стор. 75–78.

³ Стор. 78–79.

⁴ Стор. 80.

колись такий культурний і повний життєвих творчих сил, тепер як-раз є в становищі затриманого, покаліченого в своїм розвитку і тому нездатного до праці члена світової родини; перша й головна причина цього, що без її знищення ніщо інше допомогти не зможе, є убійча перепона, покладена розвиткові його духових сил шляхом заборони його мови, яко мови просвіти, літератури, громадського життя і инш.; цю причину треба знищити, насамперед, в інтересах самого українського народу: він хоче жити й користуватися з життя у всьому його обсязі, – він хоче брати участь у творчій роботі людства і має право вимагати, щоб було знищено поставлені йому перепони, щоб утворено було потрібні для такого життя й роботи умови¹; д) дійти такого становища так само корисно й великоруському народові, що його ім'ям русифікують український, бо «народність, що її поглине инша народність, вносить у цю останню початок розпаду» (Потебня); і справді, що може внести в иншу народність та народність, що її свідомість спустошується...²; е) Боятися розвитку української школи й рідної культури та забороняти їх нема чого, бо, як показує історія, заборони ні до чого не приводять; якщо український народ не має досить сили для свого національного розвитку, то його не вратує ні українська школа, ні все инше; але якщо він здатний до розвитку, то він поборе всі перепони й буде там, куди його тягне властива йому моральна сила, – з цього погляду чи буде знищено перепони, чи ні – це однаково для остаточного наслідку; нормальний культурний розвиток українського народу, корисний для нього самого, корисний також і для великоруського народу, бо він матиме в українцях братів і друзів, – корисний він і для всього людства, бо воно придбає нову силу для здійснення світових завдань людського існування³.

¹ Стор. 80–81.

² Стор. 81.

³ Стор. 81–83.

Ми досить довго зупинилися на розвідці Грінченка «На безпросвѣтномъ пути», бо вважаємо її за найважливіший, найцінніший його науково-педагогічний твір. У цій цікавій брошурі Грінченко зібрав увесь можливий наявний матеріал, щоб раз назавсіді вже розв'язати справу з питанням про рідну народню школу на Україні. Аналіза розвідки показала нам, як широко поставив він це питання, як усебічно вивчив і розглянув, як багато використав різних джерел і як глибоко та правдиво розв'язав його. Здається, після Грінченка не було вже потреби торкатися питання про рідну народню школу на Україні з погляду її потреби, законности й можливости. Прихильники, друзі, борці за рідну школу в роботі Грінченка знайшли твердий, міцний, непохитний ґрунт для себе, а вороги загубили всі свої позиції, що здавалися їм такими надійними. Звичайно, в наші часи, коли ми, завдяки великій революції, маємо не тільки рідну народню школу, але й цілу складну систему народньої освіти, включно до найвищих наукових закладів, і величезну низку різних культурних установ, якось неначе дивно й невчасно говорити за законність і потребу рідної народньої початкової школи, – але згадувати минуле, оглядатися назад нам не шкодить, бо це навчає нас глибше цінити здобутки революції й належно шанувати тих попередників революції, що так багато зробили для того, щоб прискорити її, щоб полегшити, уторувати її величній, переможній шлях. Окрім того, ця згадка примушує нас уважно и свідомо поставитись до нашого негайного обов'язку поширити рідну школу й рідну освіту в нашій країні, подбати, щоб серед нашого народу зовсім не було неписьменних, щоб і ті частини нашого народу, що живуть за межами нашого Союзу, теж мали потрібну їм народню школу й освіту...

Щоб поширити й зробити цілком приступними для народніх, селянських і робітничих мас свої думки про рідну школу й освіту, знаючи, що брошура „На безпросвѣтномъ пути" і своїм науковим змістом, і своїм непопулярним викладом, і своєю мовою (її писано й видано російською мовою) мало зрозуміла, заважка для середнього читача з народу, — Грінченко на сторінках

„Громадської Думки” (р. 1906) друкує легенький, придатний для письменного селянина й робітника, популярний переказ цієї своєї великої, наукової розвідки під назвою: „Якої нам треба школи”. Згодом цю роботу Грінченка аж чотири рази було видавано окремими, дешевими брошурами¹. Це свідчить, що селянство й робітництво, яке потроху прокидалося від свого вікового сну, яке починало розуміти своє пригнічене, рабське становище й потребу рішуче боротися за національне, економічне, соціальне й політичне визволення, добре зрозуміло й високо оцінило брошуру Грінченка.

В цій легко, просто написаній брошурі Грінченко з властивим йому талантом одного з найкращих популяризаторів народніх переказує головні думки своєї великої розвідки: «На безпросвітномъ пути». Головна, вихідна його думка, що «робочим людям треба науки рідною мовою, бо тільки нею можна всього найшвидше навчитися»². Маючи на увазі, що всяка освіта й наука в нас на Україні повинна бути рідною мовою, Грінченко між иншим каже: «Минаються вже ті часи, коли освіта та наука були тільки панським ділом. Тепер уже до того йдеться, щоб не було лежнів, а кожен робив свою частку роботи і щоб у кожного зоставався й час на освіту, на науку. То значить, і школи так треба одна до одної пригнати, щоб кожен, вивчившись в нижчій школі, без ніякої перешкоди й окремої додаткової науки міг переходити до середньої, а потім так само й до вищої школи. А цього не можна буде зробити, коли в нижчій школі буде одна мова, а в середній та вищій – инша»³. Висловлюючись, як ми бачимо з наведеної цитати, за те, щоб на Україні вся освіта, од нижчої до вищої, переводилася українською мовою, була українською, Грінченко добре знає, що коли легко порівнюючи досягти українізації нижчої школи, то «значно важча справа з гімназіями, університетами та академіями», себ-то з середньою й вищою освітою. Ось чому в цій брошурі, як і в попередній («На безпросвітномъ пути»), що-до середніх та вищих шкіл він ставить тільки такі легкі для виконання

¹ Маємо в руках третє видання, – Київ, р. 1912, – 1–24 стор.

² Стор. 4.

³ Стор. 22.

вимоги: «Щоб по середніх школах яко мога швидче заведено науку української мови, українського письменства та історії українського народу; щоб такі самі науки заведено й на університеті та ще треба там і українського народознавства. А як якийсь частак побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і українську мову добре знатимуть і могтимуть і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути вчителями по гімназіяхта професорами по університетах»¹. На закінчення своєї брошури Грінченко ще раз, рішуче й категорично заявляє: «Нам треба зараз же української народньої школи»².

Як бачимо, дуже скромні, обмежені вимоги, навіть уже занадто малі, як на наш сучасний погляд і мірку. Але на ті, ще такі недавні і в той-же час такі далекі всім пережитим, новим, що ввійшло до нашого життя, на ті передреволюційні часи, коли про багато дечого з того, що ми маємо, й мріяти не доводилося, ці вимоги були не малі, були рішучі, були навіть революційні. Дійсність цілком виправдала цю, так-би мовити, програму-прогнозу, що її поставив українській школі Грінченко: перші роки революції українізація нашої освітньої системи дійсно йшла за планом, що його подав Грінченко.

Щоб закінчити виклад теоретичних педагогічних поглядів Грінченка й особливо його поглядів на народню школу на Україні, нам залишається ще розглянути останню його працю, присвячену цьому питанню, – «Народні вчителі й українська школа»³.

¹ Стор. 23–24. – Хоча й занадто скромні ці вимоги що – до українізації середньої та вищої освіти, але в них Грінченко пішов трохи далі від такого навіть радикального письменника, як М. Драгоманов, який, захищаючи обов'язковість рідної мови в початкових народніх школах, припускав можливість цілком тимчасово російської вищої й середньої школи на Україні, тільки щоб у них давали справжню науку, не забивали голів і не мовчали про наш народ, його минуле, теперішній стан, щоб не спиняли книг, іншою мовою писаних («Світло», р. 1910, ч. 4, стор. 32).

² Стор. 21.

³ Б. Грінченко, Народні вчителі й українська школа (Київ, 1906 р., стор. 1–50).

Як показує сама назва, цю роботу Грінченко призначав головним чином народнім учителям, що працювали по народніх, переважно сільських, школах на Україні та не дуже добре розбиралися на новому для них, складному питанні українізації школи. Тодішнє народнє вчительство, виховане в душі російського абсолютизму й націоналізму, зовсім не знайоме, за рідкими вийнятками, з українським національно-політичним, революційним і літературним рухом, вагалося, не знало, що йому робити: чи виконувати волю свого реакційного начальства, проти чого протестувало їхнє педагогічне сумління, чи йти за новими течіями, переходити до рідної мови в школах, засновувати замість чужих, російських, рідні, українські школи. Своєю брошурою Грінченко стає на допомогу всім таким учителям¹.

Перше питання, що його ставить Грінченко перед своїми педагогами-читачами, це – чи потрібна українська школа, рідна школа для українських дітей. Де питання він коротко, але рішуче, ґрунтовно розв'язує, посилаючись на авторитетні голоси вчених, педагогів, цілих наукових, громадських і навіть офіційних установ, на голос преси, на постанови вчительських з'їздів, різних селянських та робітничих мітингів і громад.

Знаючи, що чимала частина вчительства перебуває під великим впливом реакційної російської преси («Кієвлянинъ», «Московскія Вѣдомости», «Новое Время»), яка намагається весь

¹ Треба думати, що безпосереднім стимулом до написання цієї брошури були вчительські курси, що одбувалися з 5 липня до 4 серпня р. 1906 в Києві. Грінченко нелегально бував серед учителів, розмовляв з ними, читав їм лекції, навіть переводив через учителів резолюції про обов'язковість народньої змістом і формою (мова) школи (див. напр., «Громадська Думка», – р. 1906, ч. 182). Безпосередні щирі розмови ці добре ознайомили Грінченка з народніми вчителями, з їхніми настроями, розвитком, потребами.

На ці потреби й на численні запитання з боку курсантів-учителів і дає відповідь своєю брошурою – «Народні вчителі й українська школа» Грінченко. Поруч із звістками за роботу на курсах на сторінках «Громадської Думки» (р. 1906, ч. ч. 168–175) друкуються й окремі розділи брошури «Народні вчителі й українська школа».

революційний і національно-освітній рух на Україні з'ясувати виключно, як вияв «вузького українського націоналізму», Грінченко різко заперечує проти цього безглузлого й неправдивого з'ясування причин великого народнього руху. Він каже: «Однак дуже трудно обвинувачувати в українському націоналізмі – не в «вузькому», а навіть і в «широкому» – таких людей, як К. Ушинський, В. Водовозов, бар. Корф, або Петербурзький «комітет грамотности», чи наші денаціоналізовані, обмоскалені земства й думи. Не було й не могло бути в їх ніякого українського націоналізму тоді, як вони озивалися за українську школу, а довело їх до цього вимагання саме життя, ті реальні факти, які вони що-дня бачили перед собою. Бачили-ж вони те, що московська школа не завдовольняє потреб українського народу, що вона не тільки не дає йому освічуватись, але й просто припиняє розвиток його багатих духовних сил. Вони мали перед собою народню темряву й бачили, що московська школа тієї темряви не зможе розігнати; хотівши світу, – вони стали за українську школу»¹.

Далі Грінченко переходить до тих сумнівів, «хитань у думках», «якоїсь непевности» що-до рідної народньої школи, яких було багато не тільки в учителів «чиновників», «казенних обрусителів», але й серед освіченої, чеснішої частини вчительства. Сумніви ці такі: «Наскільки справді серйозний цей (визвольний) рух? Чи не замре він так само, як замирає багато дечого иншого, і чи не буде український народ і далі без своєї школи так само, як він був без неї ввесь дев'ятнадцятий вік? І потім: чи справді ж український народ хоче української школи? І нарешті – чи можливо завести народню українську школу при сьогочасних обставинах, коли і держава, і денаціоналізоване в величезній більшості громадянство стоїть проти неї, а сама українська мова науково не вироблена, вчителі не приготовані й т. инш.»². Всі ці питання, на думку Грінченка, «мають для вчителя чисто практичну і дуже велику вагу, і не диво, що він над ними спиняється»³. Щоб довести всю

¹ Стор. 5–6.

² Стор. 7.

³ Стор. 7.

серйозність і силу визвольного руху на Україні, Грінченко робить екскурс в історію української літератури й науки, особливо за останній час, а також говорить за загальну боротьбу всіх колись поневолених від російського централістичного уряду народів за свою свободу й політично-національні права. Висновок його такий: «Весь український рух явився результатом цілого ряду складних і важких причин, які не перестануть робити своє діло й далі; цей рух підлягає тому самому вічному законові життя, по якому кожна, окремішність, кожна індивідуальність (чи звичайна чи колективна – це все одно) неминуче силкується проявити себе в найповнішій мірі і сягнути в своєму розвитку якомога далі; це змагання виявлятиметься, не вважаючи ні на що, з повсякчасною силою»¹. На досить важке питання, чи хоче сам народ рідної школи, чи не буде сам він проти неї, як проти школи, що не дає знання державної мови, що неначе-б-то не полегшує, а навіть утруднює життя, Грінченко дає таку відповідь: «Не можна сказати, що несвідомий народ хоче московської школи, чи якої іншої. Він просто хоче школи, в якій би міг найлегше й найбільше добути собі освіти, – і думав, що такою школою може бути московська, бо іншої не знав. Покажіть йому іншу, – він переіменить свої думки»². Згодом, коли український народ матиме певну самостійність («національно-територіальну автономію»), коли державна (російська) мова втратить своє теперішнє значіння, коли розвинеться українська мова й сама займе становище державної мови, коли українські народні школи буде розповсюджено й добре поставлено, народ зрозуміє значіння рідної освіти й полюбить свої рідні школи. Так буде не тільки з селами, але й містами, хоч їх і дуже денационалізовано: десять (приблизно) відсотків міського населення повинні будуть піти туди, куди йде весь народ»³. Найцікавіші для нас відповіді Грінченка на останній сумнів: чи можна завести українську

¹ Стор. 23–24.

² Стор. 32.

³ Стор. 28–35.

народню школу за сьогочасних (тогочасних) обставин, коли, як каже дехто з учителів, «нема ні шкільних книжок, ні методик для вчителів, ні науково-популярної літератури». Як людина, що звикла поборювати всякі перешкоди, як людина діла, а не слів, що не боїться ніякої праці, ніяких зусиль для дорогої ідеї, Грінченко каже: «Де все одно, як би чоловік казав: як же його на цьому місці будувати будинок, коли тут нема ні цегли на мури, ні дерева на крокви, ні заліза на покрівлю? Такому чоловікові відповідь була б: добудь того всього і привези на це місце; так само й тут можна сказати: коли нема підручників, методик і т. инш., то треба це все зробити, поскладати. Коли ми признаємо, що українську школу завести треба, то, значить, треба подбати й про все те, без чого та школа неможлива. Аджеж і для московської школи не було колись ні підручників, ні методик, ні науково-популярної літератури, а потім потроху все це зроблено. Так само повинно бути і так само буде й з українською школою»¹. Згадавши, за те, як цензура царська забороняла всі наукові, науково-популярні й – тим паче – педагогічні українські книжки, ознайомивши досить докладно своїх читачів з усім тим, що в той час було з української педагогічної (підручники, методики) і науково-популярної літератури, Грінченко доходить до такого висновку: «учебного й літературного матеріалу українською мовою вже тепер єсть стільки, що українську школу можна було б завести зараз же»².

Якщо так, якщо дійсно «без народньої мови нема й не може бути народньої просвіти», якщо рідна школа на Україні потрібна, бажана, можлива й неодмінно буде, то яка-ж повинна бути позиція всіх учителів народніх на Україні: «чи вони будуть з тими, хто довгі віки гнітив народ, однімав у його права, знищував серед його живу думку, однімав у народа і гнав його рідну мову, зробив з школи не джерело народньої просвіти, а орган народнього запаморочення, – чи вони будуть з тими, хто добивається

¹ Стор. 35.

² Стор. 43–44.

народові прав і волі, між иншим – волі національної, хто хоче справжньої, широкої просвіти і щасливого народнього життя? Що вони хочуть робити: задурювати й далі народ чужомовною школою, чи просвіщати своєю? За що їм любіш стояти: за неволю й темноту, чи за волю й світ? Чим краще їм бути: попихачами тих людей, що свої політичні погляди вичитують з «Московських Вѣдомостей» або з «Кієвлянина», чи справжніми народніми учителями, які вестимуть народ до кращої будучини»¹. «Той, – дає відповідь Грінченко, – у кого в грудях б'ється чесне серце, хто знає, яке велике це діло народне учительство, хто не хоче зрадити свого народу, – той зрозуміє, куди йому треба йти, з ким і за кого стояти. Він зрозуміє, що він повинен стояти за права українського народу, як нації, і добиватися для нього школи рідною мовою. Він не дождатиметься, поки його попхне народній рух. Ні, він сам піде назустріч цьому рухові, подбає про те, щоб самому стояти на чолі його, а коли цього не може, то хоч допомогти йому»². Щоб виконати це велике, історичне своє призначення, народні вчителі повинні чимало попрацювати, підготувати себе до цієї почесної місії, – повинні добре теоретично практично вивчити українську мову, літературу, історію і етнографію, – «повинні перестати бути чужинцями серед свого народу, а зробитися членами його, – вони повинні своїм життям, своїм поведінням, своїми знаннями заробити в народа віру й повагу до себе, – потім – вони повинні й народ приготувати до того-ж діла, що й себе. Ніколи не зрікаючись допомагати народові словом, а де можна, й ділом у всяких його справах, учителям треба особливо подбати про те, щоб народ знав, хто він і що він, щоб зрозумів потребу обстоювати за свої національні права так само, як і за всякі інші. Треба йому добре вияснити, через що він має добиватися української школи, через що йому неминуче треба її. Все це зробити самим тільки словом не можна... Хай учитель читає з народом українські книжки й газети, вияснює їх йому. Хай він,

¹ Стор. 46–47.

² Стор. 46–47.

коли буде спромога, зорганізує їх у яке просвітне товариство... Зробити своє село національно-свідомим – оце зараз, у справі просвітній, повинність кожного вчителя»¹.

Брошура «Народні вчителі і українська школа» давала, як ми бачили, авторитетні, практичні поради вчителям що-до справи українізації освіти. В цій цінній роботі Грінченка нас цікавить не стільки ясність його думки чи практичність його порад, скільки широке розуміння завдань народнього вчителя. Грінченко твердо, рішуче стоїть на тому своєму погляді, що висловив його ще юнаком, на початку свого вчителювання², а саме: народній учитель не повинен, не може обмежувати свою роботу виключно спеціальною, вузькою працею в школі, з учнями, – він мусить працювати й для всієї людности, мусить бути центром, осередком освіти для людности, мусить бути не вчителем-урядовцем, а справжнім педагогом і діячем народнім, для якого дорогі не тільки успіхи й освіта його безпосередніх учнів по школі, але й культурне зростання всієї людности, усього села чи міста.

Опріче цих, цілком присвячених педагогічним питанням робіт, що ми вже розглянули, Грінченко не раз говорив за освітню справу й народню школу і в багатьох своїх інших науково-публіцистичних творах³ і журнальних статтях⁴. Ми не зупинятимемося на докладній аналізі цих творів, бо почасти вже використали їх у своїй роботі, та й самі думки й погляди, що висловлено в них, мало чим по-суті відрізняються від відомих вже нам педагогічних поглядів Грінченка.

До теоретичних, чи – краще – тісно звязаних з теоретичними педагогічними творами Грінченка належать також і його підручники для початкової школи. Таких підручників він склав

¹ Стор. 47–49.

² р. 1884 на сторінках «Русск. Народн. Учителя».

³ *Напр.*, «Перед широким світом», – «Народные спектакли», – «Нова сем'я» й инши.

⁴ *Напр.*, – «Нова Громада», – р. 1906, ч. 10, 11, 12. – Вартовий П. «З українськ. Життя».

два: «Українську граматику до науки читання й писання»¹ й «Рідне слово» – читанку².

«Українську граматику» Грінченко, як уже відомо нам з попереднього, склав давно: ще р. 1882 в с. Тройчатому він учить парубка, пишучи для нього друкованими літерами букваря; потім, переробляючи й удосконалюючи цю свою першу спробу, він вивчає за нею свою дочку й багатьох селян у с. Олексіївці (кол. Катеринославщина). Коли з'явилася можливість друкувати підручники, коли можна вже було сподіватися, що незабаром дозволять і рідні школи на Україні, Грінченко, щоб полегшити перші важкі кроки цій такій жаданій і давно жданій школі, переглядає й друкує свою граматику (р. 1907). – Граматику складено за звуковою, аналітично-синтетичною метою. Матеріал у ній розкладено за таким планом:

Частина I. – а) малюнок, б) підпис, в) окремі слова і г) речення; далі, з § 10-го, після речень додаються г) невеличкі звязні оповіданнячка; з § 11 вводяться д) граматичні вправи для писання й розвитку письмової мови (дописування); *частина II* подає е) матеріал до читання: байки в прозі, вірші, загадки, приказки, розмови, оповідання; в кінці граматики є є) шість сторінок для навчання каліграфії (елементи літер, літери й окремі слова) та ж) поради – «До вчителів».

Критично оцінюючи граматику Грінченка, треба мата на увазі, коли й за яких умов автор складав її, не треба втрачати, так-би мовити, історичної перспективи. В граматиці є чимало огріхів з методичного боку: не скрізь додержано методичної послідовності в розташуванні матеріалу³, – помічається з перших-же параграфів перевантаження матеріалом⁴, – матеріал

¹ «Українська граматка до науки читання й писання». Зложив Б. Грінченко», Вид. «Вік», Київ, 1907.

² «Рідне слово». Читанка. Перша після Граматики книга до читання. З малюнками. Київ 1911 р. – Друге видання вийшло 1917 р.

³ Так, у першому - ж параграфі дано слова односкладові, двох і трьох складові, допущено прямі й обернені склади, склади з трьох і чотирьох літер, з двома при голосними

⁴ У першому вже параграфі маємо (6 літер, 14 слів і 9 речень (одно з трьох

розкладено досить одноманітно, що може викликати в дітей втому й пригасити їхній інтерес до роботи¹, – матеріал між собою не сполучено ніякою однією думкою чи ідеєю², – іноді трапляються чудні, штучні речення³, слова для обізнання з новими матеріялами не скрізь підібрано вдало⁴, – дуже швидко робиться перехід на дрібний для дитини шрифт⁵, – матеріал до письма (такий, який він є) дається зарано⁶, – малюнки, хоча й ясні, виразні, але дуже дрібненькі, на них маємо не картини, не шматки життя, а окремі речі⁷, трапляються й невдало підібрані малюнки⁸. Всі ці методичні огріхи й помилки цілком зрозумілі, коли ми візьмемо на увагу, що Грінченко ніколи не вважав себе за методиста, що його педагогічні інтереси були не в сфері методичних питань, що, складаючи свою граматку, він жив далеко від культурних і методичних центрів, що це була чи не перша спроба дати справді український буквар, – що робота над підручниками зовсім не була його постійною роботою, що, видаючи граматку (р. 1907), він уже давно (з 1893 р.) одійшов од практичної й методичної роботи в школі, що видавав свою граматку він тільки тому, що не було в той час українських букварів, і тільки на те, щоб не опинилася українська нова школа в безпорадному становищі, навіть без підручників для

слів), – у другому – 19 речень і т. д.

¹ Порядок розташування матеріалу (малюнок, слово, окремі слова, – речення) не порушується, не змінюється.

² Правда, в ті часи цього й не вимагалось.

³ Напр., – «Орина лила масло на сир», – чи «Роман лама сані». Треба сказати, що це стільки поодинокі, рідкі фрази.

⁴ У граматці здебільшого нові для дітей літери, що з ними вони знайомляться, стоять не з початку, а в середині слів, – напр., – млин – нова літера л, муха – нова літера у, – миша – нова літера ш, і т. д.

⁵ З § 10 вже зовсім дрібненький шрифт.

⁶ Що правда, й сам автор цієї думки (див. методичні вказівки – «До вчителів»).

⁷ Малюнки не дають матеріялу, стимулу до розмови. Це веде до того, що й сам автор їх мало, а частіше зовсім не використовує в матеріялі до читання.

⁸ Напр. до слова «Сіно» і др.

початкового навчання. По-за методичними помилками, що ми зазначили, граматка Грінченкова має й чимало позитивного: багатий, самостійно опрацьований, здебільшого цінний з педагогічного боку й цікавий дитині зміст (матеріал), повна відсутність «казенщини», цареславія, російського й українського шовінізму, накидання офіційної релігії... Свого часу (перші роки існування української школи) граматку Грінченкову широко використовували в практичній шкільній роботі, за нею вивчалось чимало українських діячів як перед революцією, так і після революції. Звичайно, для наших часів, за наших нових систем і метод роботи в школі, ця граматка, як підручник, втратила свою вартість, її в сучасній школі не можна вживати.

Свою читанку «Рідне Слово», як показує сама назва й як за це свідчить М. М. Грінченкова-Загірня, Грінченко склав під великим впливом ідей К. Ушинського і його відомого «Родного Слова»¹. Першу редакцію своєї читанки Грінченко накреслив ще р. 1861. Потім, практично вживаючи перевіряючи її, він остаточно оформив її р. 1889. На жаль, не довелося йому ще раз, за нових умов, переглянути й побачити свою працю надруковану: читанку видано вже після смерті Грінченка (р. 1911) за редакцією його дружини М. М. Грінченкової-Загірні. Хоча редакторка, як сама каже, дещо додала, а дещо одмінила², але, побожно ставлячись до світлої пам'яті свого чоловіка, вона вносила в книгу якнайменше змін, дбала за те, щоб зберегти читанку такою, якою склав її сам Грінченко³. Ось чому ми вважаємо за автора читанки Б. Грінченка, дарма що на обгортці її й стоїть – «склали Б. та М. М. Грінченки».

¹ Ось як за це пише в передмові до читанки М. Грінченкова-Загірня: «Цю читанку склав Борис Грінченко ще року 1889, вчителюючи в Олексіївці на Катеринославщині. Так само, як і граматку, написав він її почасти друкованими, а почасти писаними літерами і вчив по їй дочку і де кого з села. Складаючи читанку, він додержував такої системи, як К. Ушинський у своєму «Родномъ Слово», бо вважав таку систему за найкращу».

² Див. Передмову до «Рідного Слова».

³ Ibid.

Зміст «Рідного Слова» розподіляється на багато відділів: тварини (свійські, дикі), птахи, дерева й рослини, різні (й лікарські) зілля, риби, плазуни, комахи; нежива природа; людина, її тіло, органи тіла, почуття; одяг, їжа, будівля, посуд; професії людей, заняття; способи пересування та шляхи сполучення; наша природа в різні частини року; міри; громада; люди-брати; що погано, а що гарно; наш край (Україна); інші краї та держави і весь світ; земля й вода; праця; наука й т.д. Як бачимо, дуже багато потрібного дитині, цінного матеріалу. Це, так-би мовити, справжня маленька дитяча енциклопедія, що дає відповіді на різноманітні запитання дитячого розуму, на всі вимоги колишньої шкільної програми. Цікаво відзначити, що Грінченко розглядає тварини переважно не з боку їхньої будови (анатомія), а більш як живі істоти, з їхніми почуттями, звичками, розумом, почуваннями і т.д. Відомості за тварин Грінченко подає в приступному, цікавому трактуванні й освітленні. Разом з цим тварини в автора читанки цілком реальні, без зайвого анімізму¹. Говорячи за ту чи іншу тварину, рослину і т.д., Грінченко скрізь їх розглядає, як речі, що стають на послугі людині, зазначає ту користь чи шкоду, що вони людині завдають, наводить і способи використання їх. Своєю книжкою Грінченко вчить дітей любити природу, спостережати її, розуміти, кохатися в ній. Цікаво ставиться Грінченко до релігійного питання. Сам ворог усякої офіційної, примусової релігії, він зовсім не накидає її дітям, але за тогочасних умов не має змоги й обійти його. Обережно торкаючись цього делікатного, дражливого на ті часи питання, Грінченко розглядає релігію не як щось містичне, притаманне, обов'язкове для кожної людини, а головним чином, як етнографічне з'явище, з боку побуту, як певний народній звичай: Різдво – колядки, новий рік – щедрівки й посівання, Великдень – писанки. Грінченко своєю читанкою будить любов до рідного краю, – підносить, іноді, може, навіть більше, ніж треба, як на наш сучасний погляд, національну ідею. Але в ті прокляті часи повного занепаду національної свідомости це було цілком натурально, зрозуміло й потрібно. Одночасно і в великій

¹ Інтересно, що в читанці Грінченковій зовсім нема казок.

мірі книжку перейнято ідеями братерства, рівності, гуманності: «Люди – брати» – вводить Грінченко спеціальний розділ у свою читанку. Мова в читанці бездоганна – проста, зрозуміла дитині, багата, художня. Автор використав кращі твори (оповідання, статті, вірші, байки) оригінальні українські й перекладні [Грінченко багато дає в перекладах і власних переробках матеріалу з творів російських і закордонних світових письменників.], багато утворив матеріалу й сам. Малюнки, що ними оздоблено читанку, своїм характером нагадують «Родное Слово» Ушинського, вони не завсіди вдалі, іноді якісь мертві, випадкові, частину малюнків просто взято з «Родного Слова».

З методичного боку читанка Грінченкова стоїть вище за граматку, але й вона має чимало огріхів, напр.: загальний тон читанки занадто серйозний, трохи сухуватий, він мало або й зовсім не порушується гумором, чимсь комічним, дотепним, окремі статті іноді дуже стислі, конспективні, – великий, змістовний і різноманітний матеріал читанки розташовано по відділах занадто дрібно, шаблоново, одноманітно, – уперто, точно суворо додержано однієї схеми в усій книжці¹.

Мусимо підкреслити, що Грінченко, як автор читанки, проробив величезну роботу. Хоча сама ідея підручника належить не Грінченкові, хоча з методичного боку він точно наслідує Ушинського, але в реалізації цієї ідеї й цієї нової методи Грінченко пішов далі за Ушинського: той тільки теоретично визнавав потребу рідної мови в школі, а книжку українським дітям давав російську, – Грінченко і теоретично стояв за цю ідею, і практично перевів її в життя, – дав першу українську читанку нового типу.

Революція, що відродила українську школу, не застала, дякувати Грінченкові, українського педагога без робочої зброї,

¹ Перераховуються речі, що за них трактує певний відділ, – дається матеріал до писання (дописування), – далі, – приказки, загадки, статті, байки, оповідання й вірші. (Дивись рецензію на «Рідне Слово» Я. Капустянського. – «Рецензії на шкільні підручники, які розглянуті в спеціальних комісіях при міністерстві освіти по 1 липня 1918 р.» – випуск I, Київ, 1918 р., стор. 24–25).

без виробничого приладдя: це виробниче знаряддя було вже в підручних книжках Грінченка.

Треба зазначити, що це знаряддя, цю виробничу зброю не легко було викувати. В той час, як російські автори (сучасні Грінченкові та й нинішні) здебільшого використовували й використовують багатющий матеріал, давно вже зібраний, випробуваний і перевірений, – Грінченко взявся до роботи, не маючи попередників, сливе не маючи спадщини. Можна собі уявити, в якому важкому, навіть безпорадному становищі був він, коли розпочинав складання своєї читанки. Доводилося безліч сирового матеріалу переробити, збирати, виправляти, переробляти систематизувати, перекладати, – треба було й власного свого дуже багато творити. Надзвичайна працьовитість, відданість справі, свідомість свого обов'язку й повинності перед рідним краєм і народом, віра в те, що його ідея кінець-кінцем таки перемає, допомагали Грінченкові виконати це велике завдання. «Рідне Слово» Грінченка ще й тепер, після цілковитої перебудови школи, в наших радянських умовах могло-б з певними змінами й корективами бути дуже корисною при комплексовому навчанні книжкою-енциклопедією для другого року навчання, однаково для міста й для села¹.

Широка аналіза педагогічних творів Грінченка приводить нас до висновку що всі його твори присвячено боротьбі за рідну школу, – що центральною ідеєю, яка об'єднує всі педагогічні твори Грінченка, була ідея рідної школи. Виходячи з інтересів дитини, майбутнього громадянина й члена великої робітничо-селянської родини, Грінченко все своє життя боровся за рідну школу. Питання про рідну школу він ставив не як вузький спеціаліст-педагог, а -як педагог-громадський діяч. Ось чому в Грінченкових творах питання про рідну школу освітлюється не тільки з педагогічного боку, як суто-педагогічна проблема, але й з погляду широких інтересів усього краю й народу. Тут ми знаходимо й глибокі наукові, на практиці

¹ Пригадую, що небіжці М. М. Грінченкові не раз пропонували переробити відповідним способом читанку, але вона відмовлялася, не бажаючи виправляти й змінити те, що написав Б. Грінченко

перевірені доводи на те, що рідна школа неминуче потрібна для нормального розвитку дитини й культурного та економічного поступу народу, – і докладне, широко розгорнуте, на наукових даних оперте з'ясування мети, напрямку, ролі і значіння справді народньої школи, – і убійчу, гостру критику старої, дореволюційної школи з її гнилими основами та практикою, з її негативним, шкідливим впливом на життя народне, – і гарячий, енергійний заклик до товаришів-учителів не бути тільки формальними виконавцями «своїх шкільних обов'язків, не тільки навчати дітей, але й підносити загальну свідомість і освіту народню, допомагати народові в його великій боротьбі з одвічними визискувачами за свої права й волю, – і глибоке переконання, що нова, народня, рідна школа може існувати, розвиватися й формально функціонувати тільки після кардинальної зміни загальних соціально-політичних і економічних умов життя народу.

Та сама аналіза педагогічних творів Грінченка приводить нас і до другого висновку: що в своїй великій і почесній боротьбі за рідну школу він не був першим, не був ініціатором, що він мав чимало авторитетних, відомих попередників, що ідеї й твори цих педагогів, визначних наукових, громадських політичних діячів він досить широко використовував у своїх працях, кожного разу точно й уважно зазначаючи всі свої запозичення.

На загальні принципіві погляди й висновки Грінченка безперечно великий вплив мав М. Драгоманов, який теж не раз, раніш од Грінченка, торкався питання рідної школи на Україні в своїй практичній (недільні школи) і науковій діяльності¹. Хоча Грінченко і полемізував з Драгомановим² і де-в-чому пішов далі за

¹ Дивись напр., ст. Драгоманова в «С.-Петербургских Вѣдомостях», – р. 1865 і 1866 («Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи»), – «Педагогическое значеніе малорусскаго языка»), – в журналі «Вѣстникъ Европы», р. 1874 («Народныя нарѣчія мѣстный элементъ въ обученіи»), – в журналі «Громада», р. 1876 («Народні школи») і инш.

² Цій полеміці присвятив він частину статтів у журналі «Буковина» (р. 1802–1803), що згодом вийшли окремою книжкою під назвою: «Листи з України наддніпрянської» (див. стор. 86–180).

нього¹ але сам часто використовує твори Драгоманова, покликається на них, цитує уривки з них². Запевне, широкий, принциповий погляд на залежність рідної школи, її утворення й нормального функціонування від кардинальної зміни соціально політичних і економічних умов життя народу треба пояснити у великій мірі впливом нашого першого наукового соціяліста М. Драгоманова. Вплив Драгоманова відчувається також і в формулюванні завдань рідної школи: інтернаціональний зміст і національна форма роботи.

Чималий вплив на Грінченка в його педагогічній діяльності й творах мали деякі прогресивні російські педагоги (Вессель, Водовозов, Корф, Пірогов...) й особливо відомий педагог К. Ушинський. Слова Ушинського Грінченко бере за вихідний пункт своєї найкращої розвідки – «На безпросвітномъ пути», – цими словами він починає свою гостру критику старої школи, – за прикладом і зразком Ушинського Грінченко складає свою читанку – підручник «Рідне Слово», – на слова Ушинського, на його педагогічний авторитет часто посилається він у своїх творах, – багато думок і тез, що їх висловив Ушинський, Грінченко бере в готовому вигляді й навіть формулюванні, тільки підсилюючи їх відповідною аргументацією.

Досить широко Грінченко використовував у своїх педагогічних творах відповідні матеріяли з діяльності земств, дум, наукових закладів і установ, різних наукових і технічних з'їздів.

У питаннях спеціально філологічних, напр., – значіння рідної мови в житті окремої людини й нації, – слово й думка, – вплив денационалізації на розвиток думки й культурне життя народу..., Грінченко звичайно посилався на твори таких загально-визначених авторитетів, як О. Потебня й Бодуен-де-Куртене. Серед закордонних учених, що їхні роботи використовував у своїх творах Грінченко³,

¹ Маю на увазі Грінченкові думки про самостійне місце, ролю й значіння української літератури (проти «панруських» поглядів Драгоманова, що він їх висловив уст. «Література російська, великоруська, українська й галицька»).

² Див. напр., «На безпросвітномъ пути», стор. 7, 10, 11, 12, 71.

³ У своїх педагогічних творах Грінченко посилається на твори таких закордонних авторів: Дистервег, Гегнер, Бургвардт, А. Ріхтер, Гільденбрант, Бреаль, Гумбольдт, Фіхте...

глибокий вплив на нього мали Гумбольдт (філологічні питання)¹, Дистервег (загальні принципи педагогічної роботи й широке завдання діяльності вчителя²) і Фіхте (рідна школа – основа, джерело й обов'язкова передумова культурно національного й політичного відродження нації³). На впливові відомого німецького філософа Фіхте доводиться трохи довше зупинитися. Філософ і почасти педагог Фіхте з його повними ентузіязму «Промовами до німецького народу»⁴ був Грінченкові за приклад і стимул до героїчної, безнастанної боротьби за рідну школу. Катастрофічне політичне й економічне становище німецького народу в кінці XVIII і на початку XIX в. Примусило досить далекого від життя ідеаліста філософа Фіхте (р. 1807–1808) в своїх знаменитих «Промовах» звернутися до рідного народу з палким закликком до боротьби за рідну школу й культуру, як основу відродження німецької нації. Повна політична й національна безправність за царських часів нашого українського народу, його мало не здичавіння й кричущі матеріальні злидні привернули особливу увагу поета, повістяра, драматурга, етнографа і філолога Грінченка до педагогічних питань, зробили його енергійним оборонцем рідної школи, борцем за неї, пильним вартовим відродження нашого народу. Вплив Фіхте, якого любив⁵ і цитував Грінченко в своїх творах, можна бачити не тільки в постійній увазі до рідної школи, але й у тому піднесеному, повному запалу тоні, що ним трактується це питання, – тоні, що так нагадує «Промови» Фіхте⁶.

¹ «На безпросвѣтномъ пути», – стор. 78.

² Ibid., стор., 43–44, 64; див. також, «Яка тепер народня школа на Україні», – початок статті. – «Життя і Слово», – р. 1806, кн. 4).

³ Див.: «Яка тепер народня школа на Україні» («Життя і Слово», р. 1796, кн. 4).

⁴ Pichtes, «Reden an die deutsche Nation».

⁵ У книгозбірні Грінченкові є деякі твори Фіхте й про Фіхте

⁶ Свою думку про особливий вплив на Грінченка «Промов...» Фіхте ми не вважаємо цілком певним, перевіреним, опертим на досліджені матеріали фактом. Це є тільки (поки що) наша гадка, – вплив Фіхте на Грінченка ми більше відчуваємо, ніж можемо виявити в певних конкретних фактах.

Грінченко був широко обізнаний з усією українською, російською й закордонною літературою що-до рідної школи. Всі ці відомі йому джерела він використовував, щоб надати своїм думкам більше сили, доказовости, переконливости й авторитетности. До запозиченого з чужих джерел він звичайно додавав так багато свого, нового, свіжо, самостійно опрацьованого, що чуже, позичене просто потопало в його матеріалах. Широко використовуючи всю відому йому літературу, всі наявні джерела, Грінченко ніколи не був рабом оцих своїх численних джерел, критично ставився до них, уважно перевіряв їх, умів знайти потрібне для себе, ґрунтовно, істотно переробити його, перетворити в своє, зберегти незалежність своєї думки, самостійність своїх принципів поглядів і висновків.

Надаючи такого великого значіння школі, так глибоко цікавлячись педагогічними питаннями й життям дітей, Грінченко в своїх художніх творах дуже часто торкається питань виховання й навчання дітей, життя й роботи народньої школи, культурно-освітньої праці серед і для народу.

В багатьох своїх художніх творах Грінченко говорить за дітей, малює різні картинки дитячого життя. Часто художніми образами він ілюструє дефекти сучасної йому школи, сучасного йому виховання й навчання дітей. В усіх таких творах Грінченко виявляє надзвичайно багато любови до дітей, глибокого розуміння їхньої своєрідної психіки, їхніх настроїв, переживань, їхніх маленьких радощів і горя, виступає незмінним захисником, енергійним оборонцем маленьких своїх друзів, ворогом насильства, кар, калічення дитячої природи, чулим, прогресивним, освіченим, гуманним педагогом.

Ось перед нами кілька милих дитячих постатів, що їх малює Грінченко в своїх віршах: «Самітнє дівчатко», що з нього так любить наш автор; – «Пастушки» й «Петрусь», що їхнє веселе, вільне життя серед природи й безжурні забавки з такою симпатією описує Грінченко; – маленьке хлоп'я («Хлоп'яті»), що над його долею тяжко замислюється, зажурується автор, малюючи страшні картини світової неправди та порожнечі й благаючи долю, щоб

хороша, чиста дитина зосталася незаплямованою; – нещасна, покинута, маленька сиротина, що в холод і мряку ходить од хати до хати й, голодна, просить «шматка хліба»; – тяжко хвора дитина разом з своєю нещасною матір'ю¹.

Ще більше уваги присвячує Грінченко дітям у своїх прозових творах.

В оповіданні «Дядько Тимоха»² він малює ніжне приятелювання між добрим, з вигляду суворим, у дійсності надзвичайно чулим підстаркуватим уже ковалем «дядьком Тимохою» й маленьким хлопчиком – Василем. В оповіданні «Ксеня»³ перед нами теж приятелювання, але вже приятелювання двох дітей: хлопчика Василя й нещасної дівчинки-сиротини Ксені. В обох цих оповіданнях дуже багато цікавих, надзвичайно вірних спостережень, глибоке розуміння дитини, психологічно й педагогічно правильний погляд на дитячу приязнь до дорослих, до своїх однолітків і однолітків не одної статі. Не вдаючись у ширшу аналізу цих цікавих з педагогічного боку оповідань, не зупиняючись на багатьох цінних педагогічних спостереженнях автора, скажу тільки, що, напр., оповідання «Ксеня» варт уважно перечитати кожному вчителю нашої сучасної школи, де разом навчаються хлопці з дівчатами, щоб мати правдивий погляд на почуття приязни, ирихильності, навіть дитячої хорошої, чистої любови між хлопчиками й дівчатками, – щоб своїми часто нічим не мотивованими підозріннями, мірванням дитячих відносин на свій дорослий аршин не забруднити чистого дитячого почування, не накинути дітям того, що часто їм і на думку не спадало... В оповіданнях – «Батько та дочка»⁴ Грінченко дає приклади

¹ Б. Грінченко – «Писання», т. I, вид. «Вік», р. 1903, стор. 1–500. – Див. Вірші «Самітне дівчатко» (стор. 323), – «Пастушки» (стор. 310), – «Петрусь» (стор. 285), – «Хлоп'яті» (стор. 35), – «Шматок хліба» (стор. 20), – «Хвора» (стор. 77). Деякі з цих віршів нагадують «Крестьянских детей» Некрасова («Пастушки», – «Петрусь»), а вірш «Хвора» виявляє вплив Гете («Лісовий цар»).

² Б. Грінченко «Писання», т. II, вид. «Вид. «Вік», р. 1905, ст. 1–432, ст. 77–91.

³ *ibid.*, стор. 91–13.

⁴ *ibid.*, – стор. 291–321.] й «Сестриця Галя» [*ibid.*, стор. 39–53.

маленьких дівчаток, що змалку знають горе, що, живучи в убогих родинях, бачучи свої родинні злидні, спостерегаючи горе й нестатки батьків, рано починають працювати на родину, беруть на себе великі, надсильні обов'язки, ретельно, без усяких докорів їх виконують.

Ось кілька, так-би мовити, героїчних дитячих постатів: легендарна «Олеся», що, не вагаючись ні хвилини, вмерла під татарськими шаблями, боронячи від спустошення, руйнування, грабування й неволі своє село¹; маленький хлопчик Сашко («Кавуни»), що витримує страшне, жорстоке, мало не до смерти катування від діда Кузьми, сторожа на баштані, й не видає свого зрадливого товариша Стецька, навіть не дорікає йому за зраду²; хлопець «Грицько», що, забувши недавню сварку й ворожнечу з убогим Семеном, не думаючи ні хвилини, кидається в глибоку річку спасати Семена й сам ледві не тоне, вратовуючи свого недавнього ворога³. Цікаві цими героїчними дитячими постатями, здатними на самопожертву для товариства й громади, ці оповідання Грінченка дають дуже багато цінних педагогічних спостережень і уваг, що так допомагають зрозуміти дитячу природу з її оригінальним життям, своєрідними настроями, почуванням, реагуванням на життя.

В оповіданні «Каторжна» Грінченко в образі сироти Докії дає нам зразок того, що може зробити з чулої, ніжної, розумної від природи дитини неправильне, ненормальне родинне виховання. Малу сироту Докію люто катувала мачуха, бив підо впливом жінки батько, били намовлені від матери мачушині малі діти, – всі її ображали, знущалися над нею, – не було бідній Докії кому розказати за своє лихо, поскаржитись, з ким поділитись своїм горем, – навіть єдиного друга, що коло нього так гіркою так солодко плакала маленька Докія, навіть її любу червону калину зумисне, на злість їй зрубала люта мачуха. Чи диво-ж, що з милої,

¹ «Олеся», – див. збірник «Чудова дівчина», – бібліотека «Молодість», кн. VII, у Києві, р. 1917, стор. 47–58.

² *ibid.*, – стор. 76–86, – оповід. «Кавуни».

³ *ibid.*, – стор. 59–68, оповід. «Грицько».

щирої, ніжної Докії виросла «Каторжна» дівчина, як усі її звали, не цікавлячись глибоко її внутрішнім життям, настроями й почуваннями, а судячи виключно по суворому вигляді, по окремих недобрих учинках, чи диво-ж, що Докія нікому й нічому не вірила, що вона від усіх тікала, всіх цуралася, – що вона, де могла й як тільки могла, помщалася над своїми ворогами, що вона, ставши вже дорослою, спалила в хаті свого зрадливого милого, а сама теж загинула, кинувшись у полум'я, щоб спасти маленьку дитину...¹

В наші часи, коли загострюється питання про вплив родини на дитину, коли батьківську педагогіку цілком справедливо вважають одним з головних чинників у вихованні дитини, варт-би й педагогам і батькам звернути увагу на це оповідання, приглянутись до наокружного життя, придивитися, чи нема й серед наших сучасних дітей нещасних Докій, – чи й у наших сучасних родинях не катують, не калічать од природи здатних, милих, нормальних дітей, – чи не виховують з них замість нового, здорового тілом і настроями, корисного, перейнятого любов'ю до громади, до колективу громадянина нещасних, фізичних і моральних калік, шкідливий для громади елемент – «каторжних» Докій... Ой, як багато цих «каторжних» Докій, жертв несправедливого, суворого, жорстокого неправильного виховання в родинях знає наша дійсність і особливо наша школа, – як важко боротися з тяжкими наслідками такої батьківської, родинної педагогіки!..

Ось перед нами друга жертва нещасливих, ненормальних родинних умов життя – дівчинка Олександра, учениця 1 року сільської школи (оповід. «Украла»). Ця голодна дівчина, не витримуючи мук недоїдання, вкрала у своєї шкільної подружки, заможної дочки прикажчика Приськи її сніданок. Обурені з її вчинку діти, не бажаючи мати серед себе злодія, що накидає недобру тінь на всю класу, швидко, різко й рішуче виносять свій суворий, формально справедливий присуд: негайно

¹ Б. Грінченко, «Писання», т. II, стор. 163–179, оповід. «Каторжна».

вигнати Олександру з школи. Звичайно, діти, як діти, – суд їхній поверховий, неглибокий, – вони не знають і не вважають потрібним знати, в яких умовах жила Олександра, що викликало її крадіжку. Тут з'являється перед нами вдумливий, уважний педагог, – учитель Василь Митрович. Не заперечуючи проти законного бажання дітей звільнитись од шкідливого для класи товариша, він обережно, глибоко тактовно й педагогічно бере Олександру під свій захист, веде справу так, що незабаром усі діти довідуються, що Олександра голодна й давно вже голодує, що в неї батько – п'яниця, що тільки нестерпні муки голоду примусили її вкрати. Настрій дитячий різко міняється: їм соромно за свій суворий, поспішний присуд, їм до сліз жаль нещасної Олександри, їм хочеться як-найкраще, як-найшвидше спокутувати свій недобрий вчинок, виявити своє співчуття й любов до Олександри. Це – момент надзвичайно важкий для дітей, для Олександри і для вчителя. Тактовний Василь Митрович припиняє тяжку для дітей сцену, веде Олександру до себе в кімнату й приводить назад класу тихенько, непомітно, коли всі діти вже були захоплені працею. Засоромлені, але й щасливі гарним кінцем сумної події, діти надавали Олександрі що-найсмачнішої їжі, і з цього дня почали систематично підготовувати Олександру. Автор кінчає своє оповідання такими бадьорими, повними віри в людину, словами: «Цього року вона (Олександра) здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною»¹. Оповідання «Украла» – добре відоме всім педагогам, його так часто використовували в своїй практиці вчителі не тільки як матеріал для художнього читання, але й як чималий виховний чинник. У цьому «педагогічному етюді у формі художнього оповідання» так багато глибокої педагогічної правди й науки для вчителя, що його мусять добре пам'ятати й використовувати в потрібних випадках і наші сучасні вчителі. З своєї власної практики, власне з практики тієї школи, що в ній я працюю², я добре знаю, як не раз

¹ «Чудова дівчина» (збірник творів Б. Грінченка), стор. 69–75, оповід. «Украла».

² 1 Київська трудова школа ім. Т. Шевченка.

це оповідання допомагало виховній справі. Не раз це оповідання ми використовували як для того, щоб виправити відносини між дітьми, щоб нахилити їх до товариської допомоги незаможним учням, так і для того, щоб припинити початки дрібних крадіжок у класах¹. Наслідки завжди були надзвичайно цінні й корисні для дітей.

В багатьох своїх художніх творах Грінченко торкається сучасної йому народньої² і середньої³ школи, говорить за матеріяльне становище шкіл⁴, за шкідливий для народу вплив чужої змістом і формою школи⁵, за тяжкі муки дітей, вихованців цих шкіл⁶. Не вдаючись у детальну аналізу цих творів Грінченка, одсилаючи зацікавлених до самих відповідних творів, я хочу торкнутися ширше тільки двох оповідань: «Екзамен» і «Дзвоник», що малюють перед нами тогочасну дитину в тогочасній чужій їй, ворожій до неї школі.

Оповідання «Екзамен» малює нам дику, жорстоку картину знущання над дітьми й вчителем, що його переводив напівграмотний, «член училищного Совета», колишній волосний писар і крамар Куценко. Ось як автор описує настрій дітей, коли в школі з'явився Куценко: «у багатьох перехопило дух. Вони пів-злякано, пів-дивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше відзвонював... Обличчя у багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи поможи»...⁷ А ось

¹ Іноді його читали дітям, іноді вільно переказували, іноді драматизували, іноді влаштовували дитячий літ-суд. (Див. «З практики труд. школи», (Київ, 1923 р.) ч. I, стор. 71–77, ст. В. Доги – «Рідна мова в труд.школі»).

² Див. Оповід. «Екзамен», – «Дзвоник», – окремі розділи й сторінки в повістях – «Сонячний промінь», «Серед темної ночі», – «Під тихими вербами» і т.д.

³ Див. Оповід. «Екзамен», – «Дзвоник», – окремі розділи й сторінки в повістях – «Сонячний промінь», «Серед темної ночі», – «Під тихими вербами» і т.д.

⁴ Див. «Екзамен», – «Сонячний промінь» (вид. II, р. 1913), стор. 57–59, 199, 232–233.

⁵ Див. оповід. «Дзвоник», – окремі сторінки в повістях «Сонячний промінь» (101–104, 110, 118 стор.), – «Серед темної ночі» (вид. II, р. 1910), 18–20, 29–31, 34–35, 38–41, 53 стор., – «Під тихими вербами» (вид. II, р. 1910), 58–60 стор.

⁶ Див. «Дзвоник», – «Екзамен», – «Сонячний промінь» (27, 209–214, 222 стор.).

⁷ Б. Грінченко, – «Писання», т. II, стор. 31 (оповід. «Екзамен»).

сценка серед самого екзамену: «Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло нарешті у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від «пана». У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! – ридаючи казав він»¹.

Не буду торкатися самого процесу екзамену, того, як тупий, неосвічений Куценко перепитував дітей з закону божого, російської мови, писання й арифметики, як він збивав дітей, як кричав на вчителя, як разом з цим виявляв повне своє неучтво. Екзамени для багатьох з нас ще недалеко, страшна минувшина. Нехай-же вони ніколи, ні в явному, ні в прихованому вигляді не воскресають у нашій новій школі!..

В оповіданні «Дзвоник»² перед нами маленька, голодна й холодна, беззахисна сирота Наталя (7 р.). Батько в неї п'яниця, – нема кому за сиротою доглянути, попіклуватися за неї. Добрі люди віддали Наталю до сирітського дому в місті. Зразу бідна сирота відчуває себе, як у раю: вона сита, одягнена, їй тепло, вона має чисте ліжко, її не лають, не б'ють. Радіє Наталя. Маленьке, змучене серденько її повне глибокої подяки до своїх несподіваних добродійців. Але так було не довго. Не довго була щаслива Наталя, – швидко почалися важкі муки – страждання для неї, які не тільки розбили pokій і щастя її, не тільки зробили огидним, страшним для неї ще так недавно милий, дорогий сирітський дім з усіма його дітьми й вихователями, але й вбили в неї дитячу радість, любов до життя, потяг до знання, охоту до праці, повернули її в якусь напів-мертву, холодну, байдужу до всього, нервову, перелякану дитину, мало не призвели її до самогубства. Чого-ж це так сталося? Хто-ж винен у цьому? Перш за все, звичайно, винна керівниця захистку Олександра Петрівна, неначе-б-то й не поганий педагог, як малює її Грінченко, але досить суха людина, що казенно поставилася до маленької

¹ *ibid.*, – стор. 35.

² Б. Грінченко – «Чудова дівчина та інші оповідання» (Швид. 1917), «Дзвоник», стор.129–144.

Наталі, не придивилася до неї, не поцікавилася її попереднім життям, її внутрішніми переживаннями в нових умовах. Казенне, чисто трафаретне, зовні педагогічно правильне, а справді глибоко несправедливе ставлення до Наталі з боку Олександри Петрівни спричинилося до того, що й товариші, діти, вихованці сирітського дому, недобре поводитися з Наталею: висміювали її за те, що вона не вміє «по-панському» їсти, тримати в руках ножа й виделку, що вона не розуміє російської мови, що вона погано вчиться, глузували з неї, дражнили її, переслідували, не давали спокою. Але головною причиною трагедії маленької Наталі автор уважає те, що вона не знала російської мови і що на цей важливий момент у житті дитини зовсім не було звернено уваги. В цьому початок, ґрунт усієї муки й страждання нещасної сироти. Автор надзвичайно уважно стежить за тим, як незнання мови тяжко й боляче відбивається на житті дитини, – малює, як потроху, але з якоюсь суворою закономірністю гасне у Наталі радість життя, щастя, весела вдача, колись живі очі, спостережливість, розум, вірав себе й у людей, певність у собі, сміливість, – як непомітно, крок за кроком, Наталя стає боязкою, недовірливою, заховується в собі, тупішає, розумово, живе тільки згадками й мріями, такими далекими від дійсності, від реального її життя, – як у наслідок цього не спостереженого вчасно й не попередженого важкого процесу завмирання від природи добрих силі нахилів Наталі в сирітському домі її вважають усі, починаючи з керівниці й кінчаючи найменшими дітьми-вихованцями, за якусь ненормальну дитину, одлюдка, мало не ідіота, дефективну, розумову й-моральну каліку, – нарешті, як крок за кроком тяжкі муки закинутості, самотності, ворожості з боку товаришів, холодної, офіційної байдужості з боку керівниці непомітно для неї самої, але психологічно цілком зрозуміло приводять Наталю до думки про самогубство.

В оповіданні «Дзвоник» так багато глибокої педагогічної спостережливості й психологічної правди, що не знаєш, на чім власне зупинитися, чи на психології маленької Наталі, чи на поведженні маленьких, не лихих з природи, але негарно

направлених, не зупинених вчасно товаришів її, тиранів бідної сироти, чи на образі керівниці сирітського дому, сухого, занадто впевненого в собі, трафаретного, невдумливого, нечулого, офіційного педагога. Всі ці художньо, живо й правдиво змальовані образи заслуговують того, щоб до їх пильніше придивитися, щоб їх глибше проаналізувати. Але за браком часу ми ще трохи зупинимось, тільки на образі сироти Наталі. Ось красномовний уривок, що говорить за гнітючий вплив на дитину чужої мови, за безпорадне становище дитини, що в чужомовній школі загубила, мусіла загубити рідну мову й стала «безмовною», замовкла: Наталя «ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла, їй казано надіти ширшу «юпку», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто, ту юпку, що зверху вдягають..., їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не може зрозуміти, навіщо це – вчучися, треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг, хоч і самі були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петрівна звала її нерозумною і казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, – ні. Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень... А тут, тут вона була нерозумна, бо ніяк не зрозуміла тих слів, «що в книзі написано»... А як вона щиро вчила завдання, скільки вона працювала, щоб знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне... Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло» – може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать» – це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить – репетувати; або от учора: вона думала, що «рожа» – то квітка така, а їй кажуть, що це пика... Може, й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї

замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе й своє знання, вона боялася того класу, як огню, і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови і те, що удержувалося так-сяк»¹... «Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила й мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не може сама розуміти і повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступити, то спершу спитайся, а тоді вже ступни... І вона жила дивним життям: життям без своєї волі, без надії. З покірним, нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало й гралася, але часто ховалася від усіх у садок і сиділа в гушавині сама нерухома..., згадувала, як листя зелене коливалося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі маленькій дитячій глибоко й далеко від людського ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти»². «Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася – дзвоника. Дзвоник будив її – вона вставала, кликав снідати – вона йшла, велів учитися – вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сидіти – вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука – все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним голосом. Тепер у неї не було своєї волі – він усю забрав»³.

Надзвичайно яскрава, правдива з психологічного боку картина поступового завмирання, зниження, згасання живої, здібної, веселої дівчинки під впливом чужої змістом і формою (мовою) школи. Ця картина – така зрозуміла, така відома всім старим учителям, що їм доводилося працювати до революції в початкових російських школах на Україні, на власні очі бачити муки дітей, спостерегати болючі картини завмирання здібних, талановитих од природи дітей, тяжко мучитися з дітьми і за дітей...

¹ «Дзвоник», – стор. 133–135.

² Ibid., – стор. 140–141.

³ Ibid., – стор. 138–139.

Найвищого, найжахливішого виразу відсутність волі в Наталі, повна її пасивність, рабська покора набрали в оцій страшній сцені:

— Олександро Петрівно, – каже Наталя, – дозвольте мені втопитися в колодязі.

— Що?

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петрівна встала, підійшла до неї ближче й глянула на неї.

— Ти – хвора?

— Ні!

— Дак що ж ти кажеш?

— Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати! – аж скрикнула начальниця. (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала).

— Бач, що вигадала! Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую...

— Я тобі забороняю це! Розумієш?

— Розумію...

— Іди!..

Дівчина тихо повернулася й вийшла»¹.

Не знаєш, чому дивуватися в цій сцені: чи нещасній дитині, що її доведено до страшної думки про самогубство, що так спокійно говорить за смерть, – чи казенній, офіційній школі, що довела дитину до такого жахливого становища. Разом з глибоким співчуттям до безталанної сироти охоплює безмежне, гнівне обурення проти чужої дитині школи, проти сухих, офіціальних педагогів, що могли доводити дітей до такого страшного становища.

¹ «Дзвоник», – стор. 143–144.

У багатьох своїх художніх творах Грінченко торкається життя й роботи вчителів на селі (а почасти й у місті), малює цікаві постаті тогочасного вчительства.

Учителям доводилося працювати в напів-розвалених, зовсім непридатних для школи, тісних, вогких, холодних, обдертих, брудних приміщеннях, – працювати без парт, без книжок, без найпотрібнішого приладдя, – працювати в атмосфері повної байдужості з боку людности, без усякої моральної й матеріальної підтримки, в жахливих матеріальних злиднях, – працювати під постійним, здебільшого ворожим доглядом усякого сільського начальства: старшин, писарів, крамарів, поштмайстрів, куркулів, шкільних сторожів, попів-законовчителів і т.д., що не соромилися підглядати, шпигувати, набріхувати, писати огидні доноси, що вимагали до себе особливої уваги й поважання з боку вчителя, що намагалися його негайно перетягти на свій бік, у свою компанію, щоб разом обдурювати та експлуатувати темний народ, і безжалісно, жорстоко помщалися над неслухняними «непокірними» вчителями, ні перед чим не зупинялися, щоб вижити, запагубити небажаного, некорисного, шкідливого для них учителя¹. З цього погляду особливо цікаве оповідання «Непокірний»². Можна бути різних поглядів на художню вартість цього оповідання, – можна вважати це оповідання за художньо необроблене, за мало не протокольно правильний малюнок з життя. Нас це мало цікавить, – для нас важливо, що в оповіданні «Непокірний» ми маємо яскравий опис становища молодого, чесного, ідейного вчителя на селі.

Коли Василь Дмитрович (так звали молодого вчителя) приїхав на село, то його зразу-ж зненавиділо все сільське начальство: «волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний

¹ *Дивись* – оповідання «Екзамен», – «Непокірний», повісті «Сонячний промінь», – «Брат на брата», – і т.д. (окремі малюнки в цих повістях).

² Б. Грінченко – «Екзамен», «Непокірний», – III вид., у Києві, 1913 року, – стор. 1–14 + 15–32.

поштар Семен Олексієвич Цупченко»¹. За що-ж зненавиділи? «Найсамперед – учитель ні до кого ніколи не ходив (розуміється, до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками... Друге – він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «помужицькому». Третє – він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи... Четверте – він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті, – він ходив по лісах та по лугах, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю і все те обережно ховав². Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства»³. Він був «теє» – «соціліст», тільки видавав себе за вчителя⁴. І ось почали цькувати, переслідувати молодого, ні в чім неповинного, відданого своїй роботі вчителя: не давали йому дров, не дозволяли ні сторожеві, ні учням носити воду, не ремонтували школи, не платили цілими місяцями утримання, пильно стежили, підглядали, підслуховували, підсилали шпигів, писали безліч різних доносів, обвинувачували за підбурювання селян проти влади, за поширювання проти державних, соціалістичних поглядів і т.д. Звичайно, всі ці доноси були вітром підбиті й такі безграмотні, що повірити їм не могла людина хоч трохи освічена, хоч трохи з головою, – але вища влада шкільна, бажаючи уникнути всяких турбот і неприємностей, не послухала пояснінь учителя, а ухвалила перевести його, як непокійну людину в друге село. Сільське начальство, закінчує своє оповідання Грінченка, «могло тепер пересвідчитися, що ще існують способи скарати винного»⁵.

В оповіданні Грінченка «Непокірний», як і взагалі в оповіданнях, присвячених школі й становищу вчителів на селі, ми знаходимо чимало автобіографічного елемента, що

¹ Б. Грінченко – «Екзамен. Непокірний», – стор. 17.

² Ibid., – стор. 15.

³ Ibid., – стор. 16.

⁴ Ibid., – стор. 16.

⁵ Ibid., – стор. 32.

добре відомий вже нам з попереднього. В цих-же оповіданнях ми знаходимо цілу, надзвичайно цікаву галерею тогочасних учительських типів.

Ось завсіди п'яний, напівграмотний радівський вчитель, старий салдат, що лежав п'яний коло шинку й що його старшина звелів укинути в холодну¹. Ось вже інший, дуже поширений на ті часи тип сільського вчителя: «молодий хлопець з закрученими вгору вусиками», син селянина, що закінчив сяк-так учительську семінарію, виліз з «мужиків» у «пани», силкувався якомога дужче відрізнитися від мужика, жахався, як нечистої сили, знатися з ним і виглядав собі якої багаті управителівни, чи дочки грошовитого глитая з мужиків, чи хоч удови якого полупанка, щоб, оженившись, покинути нелюбе й нудне вчителювання та перейти зовсім «на панську лінію»²... Звичайно, такий вчитель сливе нічого не робить, не працює з дітьми, не дбає за освіту селян, сам не читає, нудьгує, заводить компанію з сільською «аристократією», гуляє в карт, полює, п'є горілку, – користи з нього мало для темного, задуреного, жорстоко експloatованого селянства³...

Ось кілька вчителів, близьких до попереднього, що нидіють, дуріють од нічого робити, вигадують усякі дурниці й нісенітниці, – напр., розв'язують завдання: скільки бубликів міститься в нашій землі⁴... Ось симпатичний, не дурний, досить старанний, але зовсім мало освічений і заляканий вчитель Карпенко. Він розуміє, що дітям важко вчитися чужою мовою, мучиться разом з дітьми, навчаючи їх незрозумілою їм, чужою російською мовою, – але в його голові якось зовсім не вміщається цілком зрозуміла йому з педагогічного боку думка про те, щоб навчати дітей рідною їм, українською мовою. Та й це не дивно, бо він ніколи не читав навіть Шевченка, нічого не чув за український культурно-національний рух, за Галичину, за українські школи, нічого не

¹ Б. Грінченко, «На розпутті», – вид. III (Київ, 1917 р.), – стор. 100.

² Б. Грінченко, «Серед темної ночі», – вид. II (Київ, 1910р.), – стор. 21 і 23.

³ Б. Грінченко, «Під тихими вербами», – вид. II (Київ, 1917 р.), – стор. 34.

⁴ Б. Грінченко, «Сонячний промінь», вид. III (Київ 1913 р.), – стор. 62.

бачив на селі, крім «Нивы» й «Епархіальнихъ Вѣдомостей»¹. Ось відомий вже нам безсилий, невдалий протестант проти сваволі сільського начальства, молодий вчитель Василь Дмитрович, людина свідомо, освічена, енергійна, добрий педагог, але цілком позбавлена можливості працювати²...

Ось, нарешті, і кілька світлих, відрадних учительських постатів, що енергійно, розумно, талановито виконують своє велике завдання єдиної культурно-освітньої сили серед безмежного, жажливого розумового мороку, який оповивав і власне панував по наших селах.

Ось молодий, гарний вчитель Тарас Вільхівський, розумний, талановитий, відданий культурний робітник на селі, близький до селян, свідомий усіх їхніх потреб, енергійний оборонець їхніх інтересів. Вільхівський веде широку позашкільну роботу: читає селянам, рекомендує й дає книжки для читання, має добрий хор з хлопців і дівчат, – розуміючи, яка потрібна селянам земля, за допомогою банку купує для села маєток свого дядька-поміщика, – щоб як-найближче стати до селян, хоче одружитися з своєю колишньою ученицею, дочкою чесного, розумного селянина Данченка Марисею³... Ось не тільки добрий вчитель, не тільки талановитий, відданий своїй роботі культурний діяч на селі, але й енергійний політичний борець, ватажок Корецький. Багато добра зробив Борецький для свого села: він був для нього не тільки вчителем дітям і дорослим, але й лікарем, і агрономом, і адвокатом, і політичним агітатором. Не минула його звичайна за царських часів доля кожного щирого народолюбця, борця занаціонально-культурні, економічні й політичні права народу. За кілька місяців до куцої революції 1905 року Борецького заарештовано й закинуто в тюрму, як шкідливу з погляду

¹ Ibid., стор. 57–63, 64–65, 106–107.

² Б. Грінченко, «Екзамен. Непокірний», – До Василя Дмитровича дуже близький вчитель Олексій Петрович («Екзамен») і ще один вчитель, що за його згадує автору своїй драмі – «На громадській роботі» (Б. Грінченко – «Драми й комедії», – т. II (вид. II, Київ, 1909 р. (стор. 184).

³ Б. Грінченко, «Нахмарило» – комедія на III д. вид. IV Київ 1912.

влади людину. Революція 1905 року визволила його, дала йому радість перемоги, щастя виконаного обов'язку повернула його на село, до любого діла й до родини. Та не надовго: темні, ворожі, чорносотенні сили нацькували на нього п'яниць і гірші, куркульські елементи на селі, мало не вбили його за те, що він неначеб-то хотів євреям «землю мужицьку оддати», примусили його тікати потай з села. Переживаючи важкі й фізичні, й моральні муки, Корецький не втрачає енергії й світлої надії на краще майбутнє, «на ясний день здійснених надій»¹...

Ось ще цікавий, цілком новий для тих часів тип не професіонального, а чисто ідейного вчителя інтелігента – Демид Гайденко, що цілком свідомо береться до культурно-освітньої роботи на селі, добре уявляючи собі всю вагу й потребу освіти для нашого темного селянина². До Гайденка наближається своїми поглядами й свідомим, глибоко ідейним ставленням до вчительських обов'язків також і герой повісти «Сонячний промінь» Марко Кравченко, що вніс ясніш промінь у середню міську школу, викликав велику повагу й любов до себе з боку учнів, а разом з цим ненависть і доноси з боку реакційного тогочасного гімназійного вчительства, – що не міг змінити тодішніх огидних порядків гімназійних і примушений був зовсім залишити любов йому вчительську роботу³.

Як бачимо, в своїх художніх творах Грінченко дає цікаву, повну, живу галерію типів тогочасного вчительства, надаючи їм життєвої правди на підставі власного досвіду й власних довголітніх спостережень.

Торкається в своїх оповіданнях Грінченко й таких, близько звязаних з життям і роботою вчителів питань: трагічне становище темних селян, що прагнуть освіти, науки⁴, – а не мають і не знають, до кого вдатися по допомогу, – негативний

¹ Б. Грінченко, «Братна брата», – вид. II (Київ, 1917 р.), – стор. 1–70.

² Б. Грінченко. «На розпутті», – стор. 97–114

³ Б. Грінченко. «Сонячний промінь», – стор. 176, 209–222.

⁴ Б. Грінченко. «Серед темної ночі», – стор. 15.– «Під тихими вербами», стор. 34–35, – «На розпутті», – стор. 100.

вплив чужої школи й чужомовної культури¹, – інтелігенція й народ у своїх обопільних стосунках, обов'язки інтелігенції що-до культурно-освітньої роботи серед народу², – вимоги до справжньої, дійсно народної, корисної для народу школи³.

Всі ці болючі для того часу питання Грінченко розв'язує, ілюструє художніми образами в тому самому напрямку, що й у теоретичних творах, що й у практичній своїй учительській діяльності.

Таким чином, ми бачимо, що Грінченко не зміняв своєї основної педагогічної лінії і в художніх творах, що і в художніх своїх творах він провадив ті-ж педагогічні ідеї, тримався тих-же педагогічних принципів, якими керувався в своїй практичній роботі, які так повно й так ґрунтовно висвітлив у своїх науково-педагогічних і публіцистичних творах.

Грінченко, як педагог, не утворив нової, оригінальної системи освіти, не виробив цікавих, самостійних метод і способів педагогічної роботи, не зробив ніяких цінних винаходів у сфері педагогіки. Він усе своє життя боровся за рідну школу, за право її існування. В ті прокляті часи, коли жив Грінченко, саме ця робота вимагала до себе як-найпильнішої уваги: перше, ніж утворювати свої системи й методи освіти, треба було вибороти рідній школі право на існування. І великий громадянин, ентузіаст Грінченко, ні хвилини не вагаючись, кидає всю свою іншу, любішу йому роботу, іде, куди кличе його голос суворой «повинности», невблаганного обов'язку, доводить потребу рідної школи, популяризує, захищає ідею рідної освіти, розчищає шлях новій школі. Важка своїми умовами, непоказна наслідками, невдячна для діяча була ця самовіддана робота, цей «подвиг во ім'я ідеї», – та невтомний працівник Грінченко не жалувал своїх сил, немов той «каменярь», той «раб волі», той «невільник», що добровільно «взяв

¹ Б. Грінченко. «Дзвоник», «Серед темної ночі (тип Романа Сивашенка), – «Під тихими вербами» (Микита Тонконоженко), – «На розпутті» («Охрім»), – «На громадській роботі» (Підкова) і т.д.

² Б. Грінченко. «На розпутті», – стор. 28–34, – «Сонячний промінь», – стор. 11–13, 42–45, 58, 63, 93–97, 108–110, 127, 131, 159, 162...

³ Б. Грінченко. «Сонячний Промінь», – стор. 45–47, 64–65, 111 і т. д.

на себе пута», він «ломив скалу, рівняв правді путь», хоча й добре знав, що «щастя всіх прийде по його аж кістках»¹.

І в педагогічній роботі, як і на багатьох інших ділянках нашого тогочасного занедбаного культурно-національного життя, Грінченко був тільки чорноробом, був добровільною жертвою, бо не встиг, не зміг зробити нічого значного, що відповідало-б його великим силам, бо свідомо витрачав свою дорогу енергію, свій чималий талант на цю чорну, таку скороминущу роботу. Педагогічні твори Грінченка вже мало не забуті, за них сливе не згадують у сучасній педагогічній літературі. І це цілком натурально та зрозуміло, бо вони вже не мають актуального значіння для наших часів. Справді бо, хто в наші часи цікавиться боротьбою за рідну школу, коли ми її вже давно, завдяки революції, маємо, – значінням рідної школи, коли воно для всіх і кожного радянського громадянина – безсумнівне. Але все-ж дуже сумно буде, коли ми зовсім забудемо Грінченка, що так багато зробив для рідної школи, що так талановито й енергійно боровся за неї, що готував, рівняв шлях нашої новій революційній, соціалістичній школі.

В одному з своїх найкращих віршів, у «Хліборобі», Грінченко каже:

*«... В домовину
Я іду і навіки – спочину,
Мої-ж діти зберуть урожай.
Мої діти – дочки і сини, –
Усі в купі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні...
...Про мене у їх згадка не згине,
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх...»*

¹ І. Франко. «Каменярі».

Чи наша-ж сучасна рідна школа до деякої міри не дочка Грінченкова? І всі ми, вільні творці нової, дійсно народньої, соціалістичної школи, діячі рідної, широко розгорнутої культури, хіба до деякої міри не діти Грінченкові? Хіба ми не працюємо на тому, колись такому занедбаному, вкритому камінням, густим бур'яном порослому полі, що невпинно орав, своїм гірким потом поливав, своєю невтомною працею до великого революційного засіву готував наш незабутній попередник Грінченко? Хіба Грінченко не дає нам найкращого прикладу самовідданої, несвоєкорисливої, великої роботи на широкій освітній ниві, що ще так просить, так потребує щирих, енергійних працівників?

Хочеться вірити, що вдячні нащадки, сини великої революції, будуючи нове життя, утворюючи нову школу, борючись за нову, соціалістичну культуру, не забудуть самовідданого орача народньої освіти Бориса Грінченка, що «про нього в їх згадка не згине», що «ще довго його діло не вмере серед їх»...

В. Дурдуківський.

**СТАТТІ
ПРО ВОЛОДИМИРА
ДУРДУКІВСЬКОГО**

В. Ф. Дурдуковський

(З нагоди 25-х роковин його діяльності)¹

7-го лютого 1926 р. закінчилося 25 років науково-педагогічної та громадської діяльності відомого на Україні педагога – Володимира Федоровича Дурдуковського. Зміст та характер роботи ювілянта, а також його широка популярність, цілком природньо, висувають цей ювілей на очі широких кол наших робітників освіти.

В. Ф. Дурдуковський належить до тієї групи старшої генерації українських педагогів, що, вийшовши на життєвий шлях на початку ХХ століття, присвятили всі свої сили боротьбі та праці за нову школу на Україні і, здобувши в революції широкі можливості реалізувати, нарешті, свої ідеї, віддали свої знання та енергію на будівництво радянської школи. Поєднання безпосередньої педагогічної роботи, завжди самовідданої й талановитої, зі щирою громадською роботою – ось шлях, що ним незмінно йшов у житті шановний ювілянт. Ще зі студентської лави він – діяльний член видавництва «Вік», далі член редакції та постійний співробітник журналу «Киевская Старина», один з фундаторів київської «Просвіти», член і активний співробітник українських наукових товариств (у Львові та в Києві) і т. ін.

Як постійний діяльний член «Віку», В. Ф. дуже прислужився до поширення української книги, бо раз-у-раз приймав найближчу участь в редагуванні, коректуванні й взагалі виданні різних книжок цього видавництва – трьохтомної збірки української поезії та прози під назвою «Вік», видання українських

¹ Іваниця Г. В. Ф. Дурдуковський. (З нагоди 25-х роковин його діяльності). Радянська освіта. 1926. № 3. С. 54–57.

класиків та альманахів української літератури, популярних та народніх книжок і т. ін. Хто із нас, середньої, так-би мовити, генерації українських педагогів (віком), знав свого часу, беручи до рук новісінькі українські книжки, що в значній мірі за них треба подякувати тому, тоді ще молодому та мало помітному, вчителеві середньої школи, що ввесь свій вільний від лекцій та зшитків час віддавав великій культурній справі?

Роки першої революції застають В. Ф. у лавах радикальної української інтелігенції. Активні виступи зробили його об'єктом переслідувань з боку царського уряду: труси, арешт, сидіння в славнозвісній Лук'янівці, загроза висилки до Сибіру... Але з тією-ж енергією В. Ф. продовжував свою працю і підчас чорної реакції (зокрема робота в педагогічному журналі «Світло»).

Щоби належним чином оцінити роботу В. Ф. в «Світлі», треба пригадати, що цей журнал видавано в часи жорстокої реакції. Учителів переслідували не те що за співробітництво, навіть за передплату. Живі поки-що свідки можуть розповісти, як доводилося іноді висилати часопис на пред'явника якоїсь умовної речі. В. Ф. не раз виступав на сторінках «Світла» в оборону української школи та з обґрунтуванням потреби реорганізувати школу. Не раз уміщені статті його під загальною назвою «З щоденника вчителя» щиро та впевнено говорили за потребу будувати в школі життя по-новому.

Природня річ, що велика соціальна революція на Україні винесла В. Ф. в перші лави активних культурних робітників – будівників нової школи на Україні. З 1917 р. В. Ф. стає на чолі першої на Україні української школи, спочатку гімназії, потім трудшколи ім. Т. Г. Шевченка.

Багато важких хвилин довелося зазнати школі на початках її існування, в лихі моменти панування контр-революційних сил. Уряд Скоропадського ганяв школу по всьому місту, не даючи їй приміщення. «Висока» Директорія, хоч як хвалилася своєю допомогою українській культурі, не дуже то допомогла першій на Україні школі. А деникинці просто вели на скасування школи. Відома комісія в справі боротьби з українською культурою на

чолі з бароном фон-Борделіусом провадила в школі труси й саме вже захожувалася цілком ліквідувати школу, коли багнеті Червоної Армії викинули з Києва усю контр-революційну навалу й заклали підвалини нового життя.

За Радянської влади, не вважаючи на всі попередні руйнування та інші надзвичайно несприятливі моменти, В. Ф. спромігся в найкоротший час згуртувати коло себе громаду молодих учителів – ентузіастів і розгорнути знов надзвичайно цікаву школу, що тепер стала досвідною школою при Науково-Педагогічній Комісії УАН.

Поруч цієї безпосередньої педагогічної та організаційно-педагогічної роботи йшла робота наукова та громадська: зокрема з 1925 р. В. Ф. – керівничий науково-педагогічною комісією УАН та член ради Науково-Педагогічного Т-ва, при УАН.

За весь час своєї діяльності В. Ф. чимало друкував по різних російських та українських виданнях, подаючи різні матеріяли публіцистичного, науково-педагогічного та літературного змісту. В. Ф. – автор більше ста статей та заміток. Чимала частка з них (як з причин авторської скромності, так і з причин, від автора незалежних) йшла під псевдонімами (найчастіш уживаний псевдонім – В. Миревич). Цікаво зазначити, що одну з перших спроб В. Ф. популяризувати нові педагогічні ідеї, «виготовлену для відомого «Благодійного Т-ва», книжку під назвою «Поради матерям», заборонила царська цензура... Зате широкого розповсюдження здобула останніми роками задумана та виконана за найближчої участі та за керовництвом В. Ф. праця: «З практики трудової школи», т. I–II, Київ 1923–24 р.

Чверть віку щирої, самовідданої й корисної наслідками праці на полі освіти й науки, особливо підчас їх кардинальної перебудови – справа не мала. З тим більшим правом українські робітники освіти й радянське суспільство, вітаючи ювілянта, може й повинно побажати йому ще багато років для тієї праці, якою заповнено було все його попереднє життя.

Тюремні записки педагога Володимира Дурдуківського: сповідь перед стратою¹

Переповідати біографію директора Першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві Володимира Федоровича Дурдуківського, починаючи від дня його народження 17 вересня 1874 р. в с. Пединівці на Уманщині і до смертної днини видатного освітянина й громадського діяча – немає особливої потреби, тому що вона достатньо висвітлена в історико-педагогічній літературі. Він народився в селі з педагогічною назвою в час навчального року, зростав під впливом справжньої української інтелектуальної еліти І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, співпрацював і приятелював з історичними особами національно-патріотичного гатунку С. Єфремовим, О. Лотоцьким, С. Липківським, В. Липківським, Б. Грінченко, Є. Чикаленком, І. Чехівським, Й. Гермайзе².

Упродовж 20-х рр. Дурдуківський не полишав педагогічної роботи, залишаючись директором першої трудової школи ім. Т. Шевченка, брав активну участь в культурно-освітніх справах Києва, хоча в пресі виступав мало, зосереджуючись головним чином на проблемах педагогічного процесу в школі. Наша документальна розповідь, яка побудована на матеріалах архівно-слідчої справи педагога та рукопису «Тюремних записок» (січень 1938 р.), які залишаються неопублікованими, стосуватиметься саме останніх років його життя.

¹ Марочко В. Хіллг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору. Київ: Науковий світ. 2003. С. 265–271.

² Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.

Сімейний тандем Єфремових і Дурдуківських тримався на шлюбіві Івана Дурдуківського з старшою сестрою академіка С. Єфремова Параскою, а сестра педагога Оксана жила громадським шлюбом з Сергієм Олександровичем. В «Щоденнику» він тепло згадує про Дурдуківського, якого «педагоги-висуванці» намагалися усунути від директорства ще в 20-х рр. Восени 1925 р. Першу київську школу відвідав А. В. Луначарський, котрий вчився в Київській гімназії, але «примусова русифікація» не дозволила йому вивчити українську мову, а містом «поповзли чутки» про те – «ніби голова школи (В. Ф. Дурдуківський) одказав, що він вчився за тих само обставин і так само зазнав на собі русифікаторського курсу, а проте і тоді навчився говорити по-українському і почувати себе українцем»¹.

На початку січня 1926 р. Дурдуківський святкував 25-річний ювілей педагогічної роботи. На пошану ювіляра Гермайзе опублікував статтю «Свято української школи», підкресливши, що 7 лютого «минає 25 років педагогічної й громадської роботи відомого й заслуженого робітника української освіти»². Він виокремив особливий внесок Дурдуківського у відродження української школи, тому що Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка була першою українською приватною школою в Україні. Реорганізована на початку 20-х рр. в першу київську трудову школу ім. Шевченка, «або школу Дурдуківського», як її тепер називають», вона стала зразковою для освітян України. «Притулившись у невеличкому корпусі колишнього Покровського монастиря, – зазначав професор Гермайзе, – школа зуміла в несприятливих зовнішніх умовах в не устаткованому приміщенні стати осередком живого педагогічного діла». Її відвідували учительські делегації з України, Росії, навіть побував нарком освіти Луначарський. Відомий історик і товариш назвав подвижництво Дурдуківського «тихим героїзмом», звернув увагу

¹ Єфремов С. Вказ. видання. С. 303.

² Гермайзе О. Свято української школи. 25-років педагогічної діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського // Життя й Революція. 1926. № 1. С. 68–71.

громадськості на «виявлення вдячності», побажав «ювілянтові довгих років тої-ж роботи», але роки плідної праці виявилися короткими, а подяку педагог дістане на процесі «СВУ». Тепло і щиро писав про ювілей Дурдуківського Г. Іваниця, називаючи його представником «старої генерації українських педагогів»¹. «Для мене це не 25-літній ювілей, – занотував 2 січня 1926 р. Єфремов, – а далеко більший: либонь, з 1894 року тягнеться наше близьке, нерозлучне приятельство, спільна робота і життя під одним дахом»². Їх об'єднували не лише родинні зв'язки, а також науково-просвітницька діяльність в царині національного духовного життя. Так щиросердно могла говорити людина, яка добре знала міру духовності самобутнього педагога. 14 лютого 1926 р. в школі відбулося вітання ювіляра-директора, котрий не стримував сліз, розчулено сприймаючи слова учнів, які звали його батьком. «Людина, до того ж людина з серцем, хорошим чистим серцем, – зазначав Єфремов, – тріумфувала на цьому шкільному святі, а це ж за наших часів, коли «свободно рыскал зверь, и человек бродил пугливо» – така незвичайна картина. І тому якось чудно й зворушливо, коли бачиш хоч на хвилину тріумф оцієї загнаної людини з серцем»³. 20 лютого 1926 р., коли академік Єфремов добряче випив на ювілей педагога «в тісній інтимній компанії»⁴, виявилось його останнім записом перед дворічним мовчанням. «Викликано до ГПУ Володимира й ще одного вчителя, – занотував до «Щоденника» Сергій Олександрович, – з Володимиром ще церемонились і тільки вимучили безконечно довгими і безконечно дурними розмовами, а на того бідолаху просто накинулись, щоб став за їхнього шпиґа»⁵. Очевидно протягом наступного 1929 року, котрий за визначенням

¹ Гермайзе О. Свято української школи. 25-років педагогічної діяльносте Володимира Федоровича Дурдуківського // Життя й Революція. 1926. № 1. С. 70.; Там само. С. 71.; Іваниця Г. В. Ф. Дурдуківський (3 нагоди 25-х роковин його діяльносте) // Радянська школа. 1926. № 3. С. 54–57.

² Єфремов С. Вказ. видання. С. 318.

³ Там само. С. 346.

⁴ Там само. С. 347.

⁵ Там само. С. 606.

Сталіна став роком «великого перелому», ДГТУ відслідковувало кожен крок Дурдуківського та його близьких. В травні 1929 р. до ізолятора ДПУ потрапив Микола Павлушков, а 20 червня чекісти мали в себе щоденники Дурдуківського, які «видала людина, що їх переховувала». «Отже, Володимир, – занотував тоді Єфремов, – вже призначений. А разом з ним і багато людей. Це й мені грізне memento. Чи не знищити й мені своїх записів? Шкода нищити. Будь, що буде...». Досвідчений літературознавець не помилився стосовно приречення Дурдуківського. «Сьогодні вночі забрали Володимира й цілий гурт його товаришів, – записав 5 липня Єфремов свої останні нотатки «Щоденника», – черга тепер за мною»¹. Він не помилився.

Заарештували Дурдуківського 4 липня 1929 р., протримавши до 9 грудня в Лук'янівській в'язниці, а згодом перевезли до Харкова, де від 9 березня до 19 квітня в помешканні Харківського оперного театру тривало театралізований політичний спектакль – справа «СВУ». Вона достатньо висвітлена в історичній літературі, а в періодичній пресі 30-х рр. Дурдуківському відводили «особливе місце». Газети рясніли гучними заголовками «Допит підсудного Дурдуківського від прокурора тов. Михайлика», «Продовження допиту Дурдуківського», «Замість націоналістичного кубла буде соціалістична школа», «Зізнання підсудного Дурдуківського», «Про гнобителів української школи». На одній з сторінок газети «Народній учитель» за 11 березня 1930 р. помістили фото Гермайзе, Дурдуківського та Павлушкова, які представляли «науково-педагогічне товариство» і «шкільну групу». Вирок винесли 19 квітня о 21.45 хв. під «бурхливі оплески переповненої зали», за яким 45 чоловік враз стали «ворогами народу»². Театрально-опереточне судилище, допити і брехливі плітки виснажували вже немолодого чоловіка. Боляче було чути і читати педагогові

¹ Єфремов С. Вказ. видання. С. 777.

² Жовтоблакитна контрреволюція перед пролетарським судом // Народній учитель. 1930. 24 квітня.

про те, що він «сіяв терористичні настрої серед дітей», готував терористів[Зізнання підсудного Дурдуківського // Там само.– 26 березня.]. Дурдуківському визнали за провину те, що в його школі на 500 учнів було лише 4 євреї[Див.: Народній учитель.– 1930.– 24 квітня.].

Політична оперетка завершилася судом, а репресивні гастролі тривали по школах всієї України. Громадська страта відбулася, а жертва виявилася хворою і морально- психологічно пригніченою людиною. «27 червня 1930 року мене було звільнено з Харківської тюрми за наказом ВУЦВКа,– розпочав свій запис в'язень Дурдуківський 4 січня 1938 р.,– а 30 червня я повернувся з Харкова до Києва. Ще до свого першого арешту (4 липня 1929 року) я був хворий на серце. Під час перебування в тюрмі і в зв'язку з тим невимовно важким, що довелося пережити під час слідства і самого процесу СБУ, стан мого здоров'я дуже погіршав. Ще в листопаді 1929 року мені стало так погано, що до мене в камеру викликали двічі проф. Стражеска»¹. Так розпочав свої передсмертні записи вдруге засуджений безробітний педагог Дурдуківський.

Рукопис має 20 сторінок густо і щільно покладеним пером, розпочатий 4 січня та завершений 10 січня, тобто написаний у різдвяну ніч. За формою він нагадує щоденник, за змістом сповідь морально зламаного і матеріально зубожілого педагога упродовж 1929–1937 рр., а за стилем текст мав фабулу зізнання і прощення. На час слідства і «суду» Дурдуківський перебував під наглядом лікаря, мав окрему камеру, а після оголошення вироку зовсім зліг. Про його тяжкий стан говорив лікар і клопотала про звільнення рідна сестра. Слідчий С. С. Брук запевняв Дурдуківського в поверненні до педагогічної роботи, але поза Україною. Розчулений побажаннями і радий звільненню, педагог повернувся до Києва з надією на роботу в школі і в Академії наук. «Але не так сталося, як гадалося,– зазначив Дурдуківський в «зізнанні».– Майже всі мої товариші – учителі Першої трудової школи й співробітники Педагогічної комісії Академії

¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Арк. 2.

одвернулися від мене, яко від людини, що втратила громадську гідність, зробила тяжкий, непростимий злочин». Всі його колеги по школі та Академії цуралися колишнього директора ніби чумного, крім одного «чужинця» – колишнього вчителя німецької мови в першій школі О. Х. Бургардта, котрий зайшов до «поміченого органами» ушанованого педагога. На вітання Дурдуківського не відповідала учителька «першої трудової школи» М. П. Юркевич, М. І. Прохорова-Тобілевич, Г. П. Грищенко, бо боялися наслідків. Не зізнавалися, навіть в трамваї, колишні співробітники педкомісії ВУАН, якщо і зверталися при виході, то ніби до чужої людини.

Повернення до Києва обернулося для педагога зневір'ям, моральним ущемленням, розпачем, що призвело до ускладнення хвороби серця. Не побачив він теплої зустрічі і від дітей-вихованців. Лише з Харкова завітали його колишні випускниці-студентки ІНО Г. Мазуренко й Ж. Чемерис. Візит був не зовсім «несподіваним», бо вони його дуже зацікавлено розпитували: «як я міг зробити такий вчинок»¹². Відповісти йому було складно, бо не знав причини покарання, хоча здогадувався. «Тяжко й боляче було мені виправдовуватися перед своєю ученицею, перед своєю «дитиною» (я завжди звав своїх учнів – «діти», «мої діти»), – згадував він, – що я міг сказати їй в свою оборону»³. Зустрічі з колишніми вихованцями не вигоювали хворого серця педагога, а навпаки краляли його невимовно жагучим болем. «Батька» провідав колишній вихованець В. Ніковський – син Андрія Ніковського, котрий свого часу жив у родині Дурдуківських з рідною сестрою, вихованням яких переймалася Онися Дурдуківська. З розмови було ясно, що він співчував наставнику, але боявся щирої з ним розмови. Прокляття «СВУ» назавжди відлучило його учнів від наставника. В. Ніковський «раз або двічі на рік» заходив до сестри

¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Арк. 3.

² Там само.

³ Там само. Арк. 4.

Дурдуківського, яка була йому за «матусю», а взимку 1937 р. його похоронили внаслідок «несподіваної смерті». На похоронах була сестра покійного – Галя, яку Дурдуківські виховували. На привітання: «Галочко, будь здорова!» – вона відповіла: «Гетьте, гетьте, – я не хочу вас і нікого бачити!»¹. Для будь-кого, особливо для педагогів з чуйним і вразливим серцем, така жорстокість і черствість могла стати вбивчою. «Більш ні слова не почули ми од тієї Галі, що так любили, що так тішилися нею, її розумом, її здібностями, її успіхами в науці, що любили її майже не за рідну дочку свою»². Вона жила в Ленінграді, вийшла заміж за «партійця», відтак цуралася зустрічі з ними. Страхом була оповита постать Дурдуківського.

В серпні 1931 р., коли квартиру педагога та його сестри по вул. Гоголівській 27 оминали вчорашні колеги і вихованці, тобто напередодні навчального року, Любченко нагадав освітянам України про «СВУ», Єфремова і Дурдуківського. Колишній боротьбист виклав політичну «програму СВУ» (відновлення власності на землю, повернення поміщиків, встановлення військової диктатури, самостійності і незалежності України тощо), називаючи її основних творців – академіка Єфремова та директора школи Дурдуківського³. Справа «СВУ» завершилася, але започаткована нею хвиля масових репресій в освітніх закладах України як свідчать спеціальні дослідження⁴, набирала смертоносних обертів. Засуджений разом з колишнім директором школи його вихованець Б. Ф. Матушевський (1907 р. народження, с. Будяєвка Київської області) на 5 років, повернувся до Києва після «відсидки» в 1934 р., а в 1964 р. брав участь в реабілітації педагога. Він свідчив, що в 1934–1935 рр. декілька раз перевідував Дурдуківського та його сестру, і застав його дуже

¹ Там само. Арк. 6.

² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Арк. 6.

³ Любченко П. Документ про контр – революційні змови і запродакство // Вісті ВУЦВК. 1931. 2 серпня.

⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Фарс з трагічним фіналом (До 65-річчя процесу у справі «СВУ») // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1995. № 1/2. С. 190–198.

хворим, котрий з дому не виходив, мав замкнений й ізольований спосіб життя¹. В харківській в'язниці в 1931 р. помер засуджений по «СВУ» А. П. Заліський², тобто вижили одиниці. Сусіди також підкреслювали окремішність існування Дурдуківського, котрий рідко виходив на вулицю, жив з сестрою дуже бідно³.

До хворого й забутого педагога, не дивлячись на «прокляття СВУ», заходили давні друзі. Його відвідала В. О. Матушевська, з чоловіком якої Ф. П. Матушевським (редактор газети «Рада» в 1917 р.) Дурдуківський свого часу займався культурно-просвітницькою роботою, а син Борис був засуджений разом з Дурдуківським. Його мати розпитувала за сина, не дорікала вчителів її дитини, але педагог почував себе винним «перед нею – матір'ю, і перед її сином, колишнім моїм учнем». Вона була ще декілька раз у Дурдуківського, але як лікар, бо хвороба серця непокоїла педагога. «Якось ми довідалися від неї, – писав 10 січня 1938 р. Володимир Федорович, – що мав приїхати її син Борис, вже після звільнення з тюрми на Соловках, де він одбував останні роки своєї кари. Я попросив, щоб Борис зайшов і до нас, бо хотілося довідатись, як там жив мій небіж Павлушков, що його доля так завжди турбувала й мучила мене (без мене, без мого впливу він, талановитий, дуже здібний до науки й літератури юнак, багато де-чого доброго зробив би й жив на волі й в щасті). Хотілось поспитатися й про інших товаришів по процесу»⁴. Влітку 1935 р. Б. Ф. Матушевський завітав на Гоголівську до наставника, розповівши йому про життя «есвеушників» на Соловках: Павлушков працював електриком, вивчав разом з В. Ганцовим латинську мову; поперешивав пальта на костюм, бо дуже схуд; Підгаєцький виконував обов'язки лікаря, О. З. Гребенецький займався спорудженням «груб», В. Чеховський «занадто вдався в метафізику, що якось дуже занепа, пригас і розумово, і фізично

¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Арк. 87.

² Там само.

³ Там само. Арк. 87.

⁴ Там само. Арк. 13.

ще недавно такий блискучий А. Ніковський»¹. Молоде покоління в'язнів, засуджений по «СВУ», звинувачувало старших (Єфремова, Чехівського, Ніковського) за понівечену долю. Дурдуківський дуже тепло відгукнувся про Б. Ф. Матушевського, якого знайшов веселим, оптимістичним, готовим до праці, відтак виписав йому нову характеристику, бо записи приреченого на смерть педагога енкаведисти перечитували.

За два роки до страти Дурдуківський зустрів свого приятеля, колегу і друга сім'ї – Гермайзе. «Влітку, здається 1936 р., йдучи по хліб, – занотував 10 січня 1938 р. безробітний педагог, – я побачив на вулиці О. Ю. Гермайзе. Він уже відбув свої п'ять років ув'язнення й жив тоді в Саратові, викладав історичні дисципліни в якихось школах, багато працював по місцевих (Саратовських) архівах, написав кілька наукових робіт на основі цих архівних матеріалів і готував цілу монографію. В Київ О. Гермайзе приїхав, щоб забрати свою бібліотеку, яка переховувалася в якихось його родичів. Хоч і недовго ми розмовляли, але все ж Гермайзе встиг торкнутися й нашого сумного минулого. Він казав, що вже простив усім, хто зробив йому зло, хто зтягнув його в СВУ, але йому дуже важко згадувати про СВУ, про минуле й про людей, яких колись він так шанував і які так нашкодили йому в житті. Де тепер О. Гермайзе й що з ним, я не знаю»². А потрапив відомий історик туди, щоб залишитися там назавжди. Перевідував Дурдуківського звільнений О. З. Гребенецький, а також інші «есвеушники».

Становище сестри та її бідолашного брата в Києві мало чим вирізнялося від соловецьких в'язнів. Люди цуралися, влада не визнавала, тому спроби працевлаштуватися виявилися марними. Обоє хворих і немічних харчувалися «хлібом і гарячою водою, картоплею, крупничками», а траплялося не мали – ні хліба, ні цукру, а про м'ясо чи рибу лише мріяли. Продавали меблі, одяг, посуд, бібліотеку «Московському Антикварному магазину».

¹ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. І. Спр. 57133. Арк. 14.

² Там само. Арк. 16.

Допомагали сестра (мешкала в Тулі) і брат-священик з Фастова. «Непевність матеріального становища, постійна загроза голоду, – зізнався педагог, – тяжко впливали і на моє фізичне здоров'я, і на моральне самопочуття. Але й цим наше бідування не кінчилося. Житлокооп, довідавшись, що я безправна людина, захотів нас вислати з будинку, а потім запропонував нам перейти в невеличку, дуже холодну й вохку кімнату»¹. Прокляття «СВУ» переслідувало родину Дурдуківського, бо в одній з кімнат жив до арешту Єфремов. Голова «жилкоопу», довідавшись про це, хотів забрати бібліотеку академіка. Втручання чекіста Брука, до якого звернулася сестра «педагога-відступника», дозволили подолати зазіхання «кооператора» на книги академіка. Клопотання Дурдуківського перед Г. І. Петровським завершилися дозволом на видачу паспорта, але запізно. Висновок, яким завершував своє «зізнання» Дурдуківський, виявився надто песимістичним. «Я напівтруп, мертвяк, од якого нема й не може бути користі для нового життя. Сумні ці висновки, – нічого доброго не маю я права чекати для себе від Радянської влади»², – завершував сповідь педагог 10 січня 1938 р. Виявляється, що паспорт старого зразка був недійсний, а нового так і не одержав, а тому сподівався на рятівний «молоткасто-серпастий» папірець, просив його поновити.

Замість паспорта, якого він прагнув, виписали ордер на арешт та обшук. 28 грудня 1937 р. Дурдуківського забрали до НКВС, квартиру № 3 по вул. Гоголівській, де свого часу мешкав академік Єфремов разом з Онисею та Володимиром Дурдуківським «опечатали»³. Обшук провели 26 грудня швидко, бо з майна залишилося дві шафи та книги й листування. Підставою для арешту стали його минуле ув'язнення по процесу «СВУ» та висловлювання «контрреволюційних націоналістичних поглядів». В «анкеті для арешту» в графі «соціальне становище»

¹ Там само. – Арк. 18.

² ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Арк. 18.

³ Там само. Арк. 1–2.

записано – «декласований до революції педагог, один з лідерів СВУ, з 1929 року без певних занять»¹. В слідчий ізолятор він потрапив 28 грудня 1937 р., а 4 січня його вже допитували. В протоколах та інших матеріалах багато помилкових даних про попередній термін ув'язнення (5, 8, 10 років), про місце народження (Звенигородщина, с. Цидиновка). Очевидно поспішали. 11 січня 1937 р. написали «винувальний вирок», за яким учасника «української антирадянської націоналістичної організації» Дурдуківського передали до суду Особливої трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР. Рішення про розстріл було винесено ще 31 грудня, а на різдвяні свята його офіційно оформили через так званий суд. 16 січня 1938 р. о 24 годині В. Ф. Дурдуківського розстріляли².

¹ Там само. Арк. 26.

² Там само. Арк. 29.

Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка – утілення мрій української інтелігенції¹

Перша українська гімназія імені Т. Шевченка – середній навчальний заклад, який працював у Києві з 1918 р. до 1930 р. Це був перший на Лівобережній (Підросійській) Україні заклад не лише з українською мовою навчання, а й український за змістом, спрямованістю та ідеологією діяльності. Гімназія існувала в надзвичайно складних політичних, ідеологічних і соціально-економічних умовах, проте зробила значний унесок у розвиток національної освіти завдяки тим непересічним особистостям, які задумали, створили, очолювали цей заклад і працювали в ньому.

Перш ніж перейти до розгляду діяльності гімназії, коротко зупинимося на умовах виникнення українського навчального закладу, адже без цього екскурсу залишаться нез'ясованими обставини й рушійні сили цього факту.

Розв'язана в 1914 р. Перша світова війна спровокувала розпад Російської імперії та дала реальну надію українцям на утворення власної держави. Лютнева революція 1917 р. спричинила падіння царського режиму та імперії, створення Тимчасового уряду, який узяв на себе повноваження з керівництва країною. У Києві в березні 1917 р., крім Виконавчого комітету, що мав діяти від

¹ Сухомлинська О. В. Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка – утілення мрій української інтелігенції. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття) : навч.-метод. посіб. / [О. В. Сухомлинська, В. С. Курило, Н. П. Дічек [та ін.]; відп. ред. С. М. Лобода; художнє оформ. О. О. Толокнова]; НАПН України. Ін-т педагогіки, держ. закл. “Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка”. Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. С. 158–188.

імені Тимчасового уряду, а також Київської ради робітничих і солдатських депутатів, існувала й Українська Центральна рада, яка стала вищим законодавчим органом і, виступивши за автономність України, розпочала діяльність різних українських урядів, боротьбу ліворадикальних сил за встановлення Радянської влади. І саме в період 1917–1920 рр. зародилося реальне українське шкільництво, що охопило всі ланки освіти.

До цього часу Україна не мала досвіду організації національної початкової освіти, не говорячи вже про середню: не було навчальної літератури, окрім підручників навчання грамоти й початкової лічби, не було педагогів, не було врешті-решт достатньої кількості національно спрямованої інтелігенції, яка б вимагала цього. Адже попри зростання культурницького, просвітницького й політичного руху з національним забарвленням, національно спрямована інтелігенція становила незначну частину суспільства, що налічувала не більше кількох тисяч осіб. Проте й у цієї нечисленної групи людей було надзвичайно велике бажання створити школу для народу як першу сходинку в розбудові власної держави.

Коли читаємо літературу тих часів, звертаємося до архівів, джерел, то бачимо одні й ті ж постаті – С. Русова, Я. Чепіга, С. Черкасенко, С. Єфремов, О. Музиченко та декілька інших, які брали участь у діяльності майже всіх культурних і освітніх установ, що започатковувалися або ж змінювали напрями своєї роботи. Ці люди намагалися собою, своїм досвідом, своєю енергією „затулити всі дірки й прогалини” у зв’язку з новими завданнями, з діяльністю національних урядів, українізацією.

З лютого до червня 1917 р. влада в Києві належала Тимчасовому уряду. Оскільки уряд не переймався нагальними питаннями освіти, то київська інтелігенція взяла це питання під свою опіку й керівництво, створивши відповідні громадські організації. Найпомітнішою з них було Товариство шкільної освіти, організоване в квітні 1917 р. На своїх загальних зборах Товариство затвердило свій Статут, обрало Раду товариства у такому складі:

голова – І. Стешенко, товариш голови – П. Холодний, члени ради – А. Лещенко, Ол. Дорошкевич, С. Русова, В. Прокопович, Н. Шульгіна, М. Сімакевич, кандидати в члени ради – Т. Лубенець, О. Ковалькова. За архівними даними, „Товариство було засновано з самого початку революції й було визвано необхідністю мати орган, котрий керував би українськими освітніми справами. З перших же часів Товариство проявило жваву діяльність. Улаштовувало по всій Україні низку курсів по українознавству для вчителів народних шкіл”¹.

Товариство шкільної освіти існувало до 1920 р., коли радянська влада остаточно утвердилася в Києві. До цього часу Товариство утримувало українські школи: надавало їм помешкання, меблі, постачало паливо та заснувало книжкові склади для забезпечення українських шкіл підручниками².

Утворена 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада, перебравши на себе законодавчі та виконавчі функції, започаткувала роботу спеціальної Шкільної комісії, на яку й поклала завдання організації нової системи освіти. Головою її став П. Холодний. До складу Шкільної комісії увійшли переважно члени Товариства шкільної освіти: В. Дурдуківський, В. Прокопович, Й. Гермайзе, С. Постернак, Ол. Дорошкевич, прізвища яких багато говорять дослідникам історії розвитку української освіти. Шкільна комісія прийняла рішення про якнайшвидше переведення всіх початкових шкіл Києва на викладання українською мовою, українізацію початкової та вищої початкової школи³.

Зважаючи на труднощі впровадження цієї ідеї, Комісія вирішила започаткувати в Києві лише один український навчальний заклад, що надавав би середню освіту. І цим закладом стала Перша українська гімназія, урочисто відкрита 18 березня

¹ КМДА, ф. 346, оп. 1, спр. 1.– С. 5.

² КМДА, ф. 346, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

³ Див.: Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко.– К.: Нік-Центр, 2000.– С. 33–34.

1917 р. Підкреслимо, що гімназія створювалася наново, не була перетворена з будь-якого іншого закладу. Їй з першого дня було присвоєно ім'я Тараса Григоровича Шевченка.

Учитель історії цієї гімназії Й. Гермайзе зазначав пізніше про „надзвичайно характерний факт – українська школа до установлення радянської влади в Україні постає не з ініціативи різних отих урядів, що були на Україні, а з ініціативи самих педагогів, ентузіастів культурної праці й відродження українства. Товариство Шкільної освіти – приватна організація – доручає гурткові педагогів, куди входить і В. Ф. [Володимир Федорович Дурдуківський – О. С.], заснувати першу приватну українську школу. Це згідно з тодішньою освітньою номенклатурою – Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка. Ця школа була першою не тільки в Києві, але першою стала вона й для всієї України”¹.

Школа проіснувала досить незначний час з 1917 р. до 1930 р. – 13 років, які поділилися на два періоди: перший – 1917–1920 рр. – період Першої української гімназії імені Тараса Шевченка за часів існування українських урядів; другий 1920–1930 рр. – радянський період. Кожен з них мав свою специфіку, яка визначалася не тільки політичними, ідеологічними й соціальними чинниками, але й значною мірою педагогічними.

Чим же гімназія була відома? Що нас примушує згадувати про неї сьогодні, майже через 90 років? Чому раніше український педагог, учитель, просвітянин нічого про неї не чув, не читав, як про інші навчально-виховні заклади, діяльність яких широко висвітлювалася в наукових статтях і в публіцистиці. Для цього є декілька причин, і серед них головні такі:

- Негативне, різко вороже ставлення радянської влади й відповідно радянської педагогічної науки до національної ідеї взагалі й особливо до її розвитку в педагогіці та шкільництві, виключаючи період 20-х рр., коли відбувалися процеси, спрямовані на українізацію освіти.

¹ Й. Гермайзе. Свято української школи / Й. Гермайзе // Життя і революція. – 1926. № 1. – С. 70.

Перекреслення й необ'єктивне оцінювання не лише періоду діяльності українських урядів 1917–1920 рр. державної політики українізації освіти, а й раннього періоду діяльності радянської влади на Україні, періоду творчих пошуків в організації навчального процесу, тобто відкидання поступального розвитку школи в 20-і рр., її тотальна критика.

Участь багатьох учителів гімназії та головним чином В. Дурдуківського в процесі Спілки Визволення України (1929 р.), під час якої Володимир Федорович, учителі школи, а, отже, і сама школа були призначені державою і, відповідно, судовим слідством найзапеклішими ворогами радянської влади. Цим було повішено завісу мовчання, у першу чергу, на В. Дурдуківського й на діяльність школи.

Отже, відкривши Першу гімназію, Товариство спочатку призначило П. Холодного її директором, але через дуже короткий час, за кілька місяців, цю посаду обійняв В. Дурдуківський. До першого складу педагогічного колективу, як свідчить журнал „Вільна українська школа”, увійшли такі вчителі: О. Хоменко (Закон Божий), Г. Голоскевич (українська мова), К. Бухановська й Л. Білецький (російська мова), Л. Прохорова (французька мова), В. Прокопович і Ф. Слюсаренко (історія), Л. Чикаленко й П. Холодний (географія), Н. Ржепишевська (природознавство), М. Кравчук, В. Шарко, О. Астряб, О. Стешенко (математичні науки), В. Кричевський, Ф. Красицький (малювання й чистописання), Л. Шульгіна (молодші підготовчі класи), Е. Караванський (спів) і П. Чорноморський (гімнастика)¹.

Склад учителів увесь час змінювався, що було викликано низкою причин: відсутністю платні, майже аматорськими зусиллями створення нової національної української школи через нестачу навчально-методичної літератури та програм, постійними змінами влади в Києві, особистими планами кожного з педагогів тощо. Особливо цей процес активізувався, коли освіта стала одержавленою й радянською, але й на цьому

¹ Див.: Вільна українська школа, 1917. № 2. С. 114.

першому етапі діяльності школи до неї долучилися як вчителі О. Бургардт, С. Русова, П. Козицький, М. Лисенко, Ю. Трезвінський, В. Гребінецький та ін.

Скажемо декілька слів про педагогічний колектив, бо саме він визначає обличчя закладу. І згадаємо перш за все тих, хто залишився в пам'яті випускників, у матеріалах та джерелах, які збережені в архіві, у працях сучасних дослідників.

Перший директор – Петро Іванович Холодний (1876–1930) – відомий український художник, громадський і педагогічний діяч, учений-хімік. Він закінчив 4-ту Київську гімназію та природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету. Мистецьку освіту здобув у Київській рисувальній школі М. Мурашка. Згодом працював викладачем у приватних київських гімназіях, а також був дійсним членом Київської просвіти, одним з організаторів Товариства шкільної освіти, Всеукраїнської вчительської спілки.

П. Холодний відкрив Першу українську гімназію, як директор цього закладу стояв біля її витоків, очолював у найтяжчий період – період її становлення, але обіймав цю посаду недовго – уже в жовтні 1917 р. він залишив директорство, тому що зайнявся організацією шкільництва в державному масштабі – при українських урядах був товаришем Генерального секретаря (міністра) освіти.

З остаточним встановленням радянської влади в Києві П. Холодний виїхав з України й після короткочасного періоду еміграції з 1921 р. жив і працював у Львові, де присвятив себе мистецтву, малярству й набув широкого визнання (іконопис, церковні вітражі, художні полотна, портрети). Помер у Варшаві в 1930 р.

Викладачем релігії, Закону Божого в гімназії був Василь Костянтинович Липківський (1864–1937) – видатний діяч Української автокефальної православної церкви, митрополит Київський і всієї Русі (1921–1927).

Навчався в Уманському духовному училищі, потім у Київській духовній академії. У 1890-х рр. був законовчителем державної

гімназії в Києві, настоятелем міського собору, повітовим інспектором церковно-парафіяльних шкіл, завідувачем Київською церковно-вчительською школою. З 1917 р. очолював український релігійно-громадський рух за автокефалію української православної церкви.

З організацією Першої української гімназії В. Липківський викладав у ній релігію та Закон Божий. Вочевидь, що він прийняв це рішення на прохання В. Дурдуківського, який також переймався створенням Української автокефальної православної церкви як загальнонаціональної справи. Саме в приміщенні Першої української гімназії в 1919 р. вечорами збиралися віддані цій ідеї діячі (В. Чехівський, Н. Шараївський, П. Тарнавський) і перекладали українською мовою священні тексти. Звичайно, за радянських часів В. Липківський релігію не викладав, але духовно був пов'язаний з гімназією та вчителями.

У жовтні 1921 р. Усеукраїнський церковний собор затвердив проголошену в 1919 р. автокефалію Української православної церкви й обрав В. Липківського її митрополитом. У 1927 р. він був переобраний.

Василь Костянтинівич постійно перебував під наглядом репресивних органів, його неодноразово заарештовували й ув'язнювали. У 1937 р. був засуджений особливою трійкою й розстріляний.

Учителькою Першої українською гімназії певний час була й Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1869–1941) – письменниця, перекладач, літературознавець та театрознавець, драматург, громадська діячка, донька письменника Михайла Старицького й рідної сестри Миколи Лисенка. Зростала Людмила в атмосфері Старої Громади. Дитиною відвідувала дитячий садок сестер Ліндфорс (Софії Русової та її сестри). Згодом навчалася в приватних жіночих пансіонах, зокрема в гімназії Ващенко-Захарченко, яку закінчила в 1886(7) р. Широко обдарована, вона займалася не лише літературною діяльністю, а й педагогічною, викладала в багатьох навчальних закладах, зокрема у Фребелівському інституті й у Першій українській гімназії.

Як і багато вчителів гімназії, Л. Старицьку-Черняхівську було заарештовано в жовтні 1929 р. за звинуваченням у належності до Спілки визволення України (СВУ), засуджено до 5 років суворої ізоляції. У 1936 р. вона повернулася до Києва й пережила трагедію арешту своєї доньки Вероніки, яку в січні 1938 р. повторно (уперше – 1929 р.) заарештували й засудили до 10 років ув'язнення. Донька була розстріляна в Києві 21 вересня 1938 р., але Людмила Михайлівна про це нічого не знала й довго її розшукувала. Письменниця жила в Києві з молодшою сестрою Оксаною Стешенко, їх обох було заарештовано 21 липня 1941 р. й звинувачено в „антирадянській націоналістичній діяльності”. У товарному потязі Л. Старицька-Черняхівська їхала на заслання, десь під Харковом померла, і її тіло викинули з вагону¹.

Нетривалий час французьку мову в перший період діяльності гімназії викладала Софія Федорівна Русова (принаймні ми знаходимо її прізвище в переліку осіб, які працювали в школі)².

Учителем природознавства в гімназії працював Левко Євгенович Чикаленко (1888–1965) – археолог, син Євгена Чикаленка, відомого українського громадського діяча, мецената. Після закінчення гімназії в Києві (1907) навчався на природничому факультеті Лозанського університету, у 1909 р. перевівся до Санкт-Петербурзького університету, який закінчив у 1917 р. Спеціалізувався у Федора Вовка³ в галузі археології, проводив археологічні дослідження, за що був обраний членом Російського антропологічного товариства. Після лютневої революції брав активну участь у національному й політичному житті України, був членом Центральної ради від Української

¹ Борисенко В. Людмила Старицька-Черняхівська / В. Борисенко // Українки в історії. К.: Либідь, 2001. С. 187–189.

² Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К.: Нік - Центр, 2000. С. 34.

³ Вовк Федір (Хведір) (1847–1918) – видатний український антрополог, етнограф і археолог, автор близько 200 наукових праць із цих проблем. За царату зазнавав ереслідувань, жив за кордоном, з 1907 р. працював у Петербурзькому університеті. Зібрав велику колекцію антропологічних матеріалів.

соціал-демократичної партії. З часу створення Всеукраїнської академії наук ВУАН (1918) – член комісії зі складання археологічної карти України. З приходом у Київ радянської влади емігрував, жив у Польщі, Чехословаччині, Франції, США, займався науковою роботою.

Цікавою особистістю був і вчитель латинської та німецької мов гімназії Освальд Бургардт (літературний псевдонім – Юрій Клен) (1891–1947) – український поет-неокласик, перекладач, літературознавець. Німець за походженням, народжений у Подільській губернії, він закінчив романо-германське відділення філологічного факультету Київського університету, займався політичною й громадською діяльністю, був у засланні в Росії (1915). Рятуючись від голоду, у 1920–1921 рр. читав курс усвітнього письменства в економічному технікумі с. Баришівка Київської області. Того ж року був заарештований ЧК та звільнений за клопотанням відомого письменника В. Короленка. У 1931 р. отримав дозвіл на виїзд у Німеччину, викладав у Мюнстерському університеті, захистив докторську дисертацію. Про нього як вчителя гімназисти згадували: „...Свою вимогливістю та причепливістю доводив нас до сліз <...>, гадаю, ховаючи за тим свою м'яку поетичну вдачу...”¹.

Співи в гімназії викладав Пилип Омелянович Козицький (1893–1960), який пізніше став відомим композитором, писав симфонічну й пісенну музику, займався обробкою народних пісень, був заслуженим діячем мистецтв УРСР. Як учитель, він приділяв значну увагу хоровому співу. Ось як згадував про це його колишній учень: „Пилип Козицький керував гімназійним хором, у якому і я співав. Брали участь у громадських заходах, урочистих вечорах, ювілеях відомих людей тощо. Хор був на три голоси: перші й другі дисканти, альти... Деякий час, окрім музики, Козицький викладав у нас історію України, про що пізніше, за часів масових репресій, він волів не згадувати”².

¹ Редакційна пошта // Зона. 1998. № 3. С. 219.

² Там само.

У Першій українській гімназії вчителем історії був В'ячеслав Прокопович (1881–1942) – відомий громадський і політичний діяч, історик, публіцист. Після історико-філологічного факультету Київського університету працював у Київській державній гімназії, звідки був звільнений за національні погляди, деякий час працював бібліотекарем у Київському педагогічному музеї. З 1911 р. до 1917 р. В. Прокопович був редактором педагогічного журналу „Світло”, у 1918 р. певний час працював міністром освіти УНР, у 1920 р. очолив Раду Народних міністрів УНР. З 1921 р. В. Прокопович перебував у таборах для інтернованих на території Польщі, а з 1924 р. жив у Парижі, співпрацював з С. Петлюрою, у 1926–1939 рр. – голова Ради Міністрів УНР в екзилі.

У тій незначній кількості джерел, присвячених Першій українській гімназії ім. Т. Г. Шевченка, ми знаходимо також ще й інші прізвища українських інтелігентів, які працювали, співпрацювали або приділяли увагу діяльності цього закладу. І серед них – піаністка Мар'яна Лисенко, учитель музики, донька Миколи Лисенка, учитель хореографії Марія Юркевич, учителі малювання Юрій Павлович та Юхим Спиридонович Михайлів (1885–1935) – відомий український художник-символіст. У молодших класах викладала Марія Тобілевич, дочка драматурга Івана Карпенка-Карого; Надія Ішук-Шульгіна викладала математику¹.

І це далеко не весь перелік тих, хто долучався до роботи гімназії. Їх було досить багато, але об'єднавчою силою, яка збирала всіх інтелігентів навколо гімназії, була постать її директора Володимира Федоровича Дурдуківського (1874–1938) – педагога, ученого, літературного критика, громадського діяча.

Про особистість, життєвий та творчий шлях Володимира Федоровича вже існує достатня історіографія*, але коротко зазначимо, що В. Ф. Дурдуківський народився в родині священика Федора Остаповича Дурдуківського, який закінчив Київську

¹ Див.: Спогади про Першу українську гімназію в Києві // Українські вісті. – 20 липня 1986 р. № 29 (2710). С. 2.

* Див.: Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.library.Eduud.Net/id/523/xina_editor.Html/id/529. – у цьому списку 22 позиції

духовну семінарію й був священиком у селах Пединівці й Мирівці Звенигородського повіту Київської губернії. Мав шестеро синів і три доньки, долі яких були пов'язані з церковним життям. Його дочка Онися була громадянською дружиною Сергія Єфремова, видатного українського вченого, літературознавця, громадського діяча, головного звинувачуваного в процесі СВУ. Жили всі разом у будинку на вул. Гоголевській, 27, який придбав Ф. Дурдуківський для своєї великої родини¹.

Володимир Федорович закінчив духовне училище, Київську духовну семінарію та Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я, вів активне політичне життя, належав до партії соціал-федералістів. Але головною для нього була просвітницько-громадська, церковна та педагогічна робота, що мала яскраво виражене національне забарвлення й підпорядковувалася ідеї українофільства. Він був одним із засновників, потім і багаторічним працівником українського видавництва „Вік”, писав на теми з історії України, культури, літературознавчі статті. Ще в семінарії та академії він зблизився з прихильниками національної ідеї і серед них з С. Єфремовим, про якого писав пізніше: „Я зустрівся, познайомився й на все життя заприятелював з С. О. Єфремовим, який завжди мав на мене найбільший вплив, був і назавжди зостанеться моїм найкращим, найближчим, найдорожчим приятелем”².

Отже, перший період – період започаткування гімназії. З журналу „Вільна українська школа” за 1917 р. у розділі „Хроніка” читаємо, що 18 березня (за старим стилем) 1917 р. Товариство шкільної освіти на власні кошти й „не маючи змоги одержати асигновку на гімназію од Уряду, а почасти бажаючи зберегти більшу самостійність і незалежність щодо внутрішнього розпорядку в своїй гімназії” відкрили Першу українську гімназію, що почала з першого дня носити ім'я Тараса Шевченка³.

¹ Див.: Молода нація. Альманах. 2003. № 1(26). С. 189–190.

² Даниленко В. Він був „душею школи”. Володимир Дурдуківський / В. Даниленко // Зб. наук. ст. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. К., 1999. С. 181.

³ Вільна українська школа. 1917. № 2. С. 113.

Від самого початку в гімназії було створено 3 класи – молодший підготовчий, старший підготовчий і перший, нараховувалось 80 учнів. Серед них переважну більшість склали хлопці та дівчата з Галичини, що евакуювалися до Києва в розпалі Першої світової війни, яка особливо зачепила землі колишньої Австро-Угорщини, окуповані російськими військами, після чого майже відразу було закрито всі україномовні видання, українські школи. Війна носила затяжний характер, українське населення бідувало й голодувало, добиралося до Великої України, де перебувало в захистках для біженців. А оскільки діти біженців „ще до революції вчилися на рідній мові”, то вони й склали основний учнівський контингент гімназії, до якого додалася „порівнюючи невелика кількість дітей свідомих українських громадян”¹.

З кожним роком, навіть кожним місяцем кількість учнів гімназії збільшувалася: так, у наступному році учнівський колектив складав уже 174 людини²:

III кл. 18 учнів (12 хлопців, 6 дівчат)
II кл. 42 учнів (28 хлопців, 14 дівчат)
I кл. А 36 учнів (22 хлопців, 14 дівчат)
I кл. Б 30 учнів (20 хлопців, 9 дівчат) Ст.
підг. 36 учнів (19 хлопців, 17 дівчат)
Молод. підг. 12 учнів (6 хлопців, 6 дівчат)
Разом – хлопців 108 та дівчат 66
Усього учнів 174.

Гімназія почала працювати в другу зміну з 15 до 17 год. у приміщенні гімназії Жекуліної (вул. Львівська, 27), зараз вул. Артема.

Оскільки Перша українська гімназія була приватною, то, вірогідно, навчання в ній було платним, хоча це могло бути й не так. Щодо платні саме в цій гімназії даних не знайдено, проте маємо свідчення, що в Другій українській державній гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, яка була відкрита 13 вересня

¹ Там само, с. 114.

² Там само.

1917 р., платня складала 80 карбованців на рік¹. Отже, якщо навіть у державній гімназії навчання було платним, то, мабуть, у приватній також.

Тепер розглянемо засади, на які спиралася у своїй роботі гімназія, що хоча й була приватною, але працювала за державним зразком.

Гімназія не могла весь час залишатися „в приймах”, і наступним кроком В. Дурдуківського були пошуки відповідного приміщення. Ці пошуки збіглися в часі зі зміною влади в Києві – наприкінці березня 1918 р. до управління державою прийшов гетьман П. Скоропадський, який у цілому продовжив розпочату Центральною Радою роботу, особливо в галузі культури й освіти: було відкрито близько 150 українських гімназій, 2 українських університети, запроваджувалось обов’язкове вивчення українознавчих предметів в існуючі російськомовні гімназії та училища, було відкрито чисельні культурні й просвітницькі установи – і серед них Українська академія наук (пізніше Всеукраїнська або ВУАН), засновано національний архів та національну бібліотеку.

Приміщення для гімназії після довгих пошуків було знайдено – амбулаторія при Покровському монастирі, яку вже не використовували за призначенням. Це приміщення, як зазначав згодом один з вихованців гімназії, „було просто хорошим. Великий зал-почекальню було перетворено на зал, у якому проводилися заняття з фізвиховання. А з часом було влаштовано в тому залі невеличку сцену, на якій відбувалося безліч вистав і концертів. Від зали відходили два довгих коридори з лікарськими кабінетами по боках, в яких розмістилися класи. На горищі знайшлися „історії хвороб”, які негайно пішли на зошити, дуже дефіцитні в 1918–1919 рр. У залі висіли великі ікони із суворими обличчями. У перший рік навчання кожен шкільний день починався із виконання усіма класами хором молитов – „Отче наш” і „Царю небесний утішителю” під керівництвом учителя співів Пилипа Омеляновича Козицького.

¹ Там само, С. 113.

Коли часи змінилися – ікони було знято, молитви відмінено, а зал прикрасила чудова колекція українських килимів, подарованих батьками учнів школи. У залі, коридорах та класах висіло на стінах безліч плакатів, виконаних учнями, з шевченківськими цитатами – „учітеся, брати мої”, „в своїй хаті своя правда, і сила, і воля” та іншими і велика кількість портретів Т. Г. Шевченка”¹.

Але в 1917–1918 рр. гімназія ще організовувалася, переїжджала з тимчасового приміщення в постійне. Як свідчать історичні джерела останніх років², присвячені 1917–1919(20) рр., Тимчасовий уряд, особливо Центральна рада, створили при Генеральному секретаріаті освіти (голова І. Стешенко, товариш голови – П. Холодний) Головну всеукраїнську шкільну раду, до якої входили О. Дорошкевич, А. Лещенко, С. Русова, О. Музиченко, Г. Голоскевич, Ф. Сушицький та ін., які безпосередньо займалися організацією нової школи та її змістом. Одночасно вони були активними членами Товариства шкільної освіти, працювали в складі шкільних комісій, що розробляли плани, програми й підручники для нової школи. У такій співпраці – держава й громадськість – освіта почала досить плідно розвиватися впродовж існування Центральної Ради аж до Гетьманату, за якого Головна шкільна рада припинила своє існування „як нелегальна”. Пізніше, за часів Директорії, Головна шкільна рада поновила свою діяльність, але в 1919 рр., під кінець існування УНР, вона не встигла розгорнути свою діяльність.

Підкреслимо ще один факт, важливий для розуміння феномену Першої української гімназії імені Тараса Шевченка в м. Києві. Сучасні дослідники цього періоду підкреслюють, що українізація існуючих навчальних закладів у м. Києві й на всій Україні за часів правління всіх трьох українських урядів зіткнулася не лише з супротивом, а й з відвертим саботажем цих

¹ Цит. за: Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К.: Нік-Центр, 2000. С. 37.

² Див.: Боровик А. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920) / Анатолій Боровик. Чернігів, 2003. 270 с.

процесів з боку російськомовної громади, до яких би політичних й ідеологічних течій вони не належали¹.

Як свідчать ці автори, спираючись на історичні джерела, бажана для всіх свідомих українців українізація школи, проголошення її національною, відбувалася дуже повільно, й українознавчі предмети – українська мова й література, географія та історія України – спочатку вводилися факультативно й далеко не в усіх школах.

Не будемо детально зупинятися на цій проблемі, але особливо підкреслимо, що Перша гімназія (як і три інші в Києві) утворювались як абсолютно нові, на новому місці, з новим контингентом учителів і дітей, які підтримували українізацію, хотіли вчитися в українській школі. І в цьому був величезний позитивний посыл в перспективах її роботи. Вони були об'єднані єдиною метою – українська школа, і в цьому їх усіляко підтримувала – не лише морально, а й значною мірою матеріально, законодавчо – українська громадськість і влада.

Але в цьому процесі були й досить значні труднощі – відсутність навчально-методичного забезпечення українознавчої складової діяльності школи. Що ж стосувалося інших предметів – російської мови та літератури, латини, філософії, математики, природознавства, то для викладання цих предметів залишалися старі підручники, але вони обов'язково мали проходити рецензування в Головній шкільній раді, яка дозволяла/не дозволяла використовувати їх у школі.

Звичайно, велику увагу було зосереджено на створенні підручників для початкової школи, хоча на той час уже були підручники, написані на початку ХХ століття, – „Буквар” Б. Грінченка, „Рідне слово” С. Черкасенка, „Віночок” О. Білоусенка, „Коротка граматка” Г. Шерстюка та ін. Але, як зазначалося на вчительських з'їздах, „значно гірші справи були з підручниками

¹ Див.: Боровик А. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920) / Анатолій Боровик. – Чернігів, 2003. 270 с.; Богуславська В. Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. / В. Г. Богуславська. Донецьк, 2001. 210 с.

для старших класів. Професор Д. Сумцов констатував, що для середньої школи українських підручників „не було зовсім”. Це і стало однією з перешкод для українізації школи... Так, підручник з історії України неможливо було підготувати за короткий час, тому шкільна рада доручила В. Прокоповичу й Л.Добровольському розглянути книжки Б.Грінченка та Г.Коваленка для тимчасового використання їх за браком справжніх підручників. А географія України вже готувалася до друку С. Русовою¹. Паралельно зі створенням підручників Товариство шкільної освіти, яке не можна відокремити від Першої гімназії, опікувалося просвітницькою роботою щодо найважливішого, як вони вважали, – організації курсів з українознавства для вчителів не лише Києва, а й усїєї країни, забезпечення їх відповідним складом викладачів.

До цього процесу залучилася й створена 7 листопада 1917 р., ще за часів Центральної Ради у великому залі Педагогічного музею, Українська педагогічна академія, головною метою діяльності якої була підготовка високоосвічених науково-педагогічних кадрів для потреб національної освіти. У Педагогічній академії лекції читали В. Зіньковський (педагогічна психологія), А. Владимирський (лікарська педагогіка), М. Грушевський (історія України), І. Огієнко (історія української мови), С. Русова (методика викладання географії України), О. Дорошкевич (методика української літератури), О. Музиченко (дидактика), Л. Старицька-Черняхівська (декламація), В. Дога (методика декламативного читання)².

Як бачимо, викладачами Педагогічної академії були й учителі Першої гімназії – Л. Старицька-Черняхівська, В. Дога, С. Русова та ін., але надзвичайно важливим є той факт, що слухачі курсів

¹ Боровик А. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920) / Анатолій Боровик. Чернігів, 2003. С. 173–174.

² Завальнюк О. М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Історичний нарис / О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2001. С. 107.

українознавства „проходили практику в гімназії ім. Т. Шевченка, давали показові уроки в Кирило-Мефодіївській гімназії”¹.

І що ж педагоги бачили в гімназії? Як вибудовувався навчально-виховний процес? Ставлячи завдання розбудови єдиної народної школи, спрямованої на виховання й розвиток творчої особистості через нові форми й методи навчання й виховання, держава, а швидше за все свідомо налаштоване вчительство через свої громадські організації, бачила мету діяльності школи в національному вихованні, залученні дітей до рідної мови, літератури, мистецтва, історії. Власне, і шкільна політика була спрямована саме на це.

Ось як про це писав директор гімназії В. Дурдуківський:

„Наша школа мусить бути національною школою. Кожному зрозуміло, що національність у навчанні й вихованні не може обмежуватися самою мовою школи. Учити й виховувати в національному дусі – це не значить розмовляти тільки й вести навчання дітей українською мовою. Якби, не дай Боже, така школа з’явилася в нас на Україні, то її ніяк не можна було б вважати за рідну національну школу, – це був би поганенький переклад на українську мову російської школи, і як кожний переклад далеко від свого оригіналу гірший. Справжня національна школа повинна бути рідною дитині і мовою, і всіма подробицями, деталями тієї обстановки, яка оточує її, яка утворює особливу, рідну, інтимну атмосферу.

...Наша нова... школа мусить бути щиро демократичною... Час уже зробити середню освіту загальною й широкодоступною для дітей нашого селянства й робітництва, забути дикий старий погляд на середню освіту, як на привілей панства. Наша школа мусить якнайширше відчинити свої двері перед дітьми нашої демократії. Це велике завдання нашої школи, бо ми повинні покликати до культурної і державної праці нові численні кадри нової ж духом й напрямом інтелігенції, щоб вона стала на місце

¹ Там само, С. 182.

тих чужинців або зрадників, які так шкодять нашій національній справі”¹.

Першочергове місце в такій школі посідав зміст освіти. Як уже зазначалося, зміни в шкільному розкладі відбувалися поступово. Для більш чіткого й предметного уявлення про зміст шкільного навчання, наведемо таблицю переліку предметів у початковій і середній школі.

*Шкільний план предметів нижчої початкової школи
на 1918–1919 н. р.²*

<i>Група</i>	<i>Назва предметів</i>	<i>Група</i>	<i>Назва предметів</i>
1	1. Закон Божий.	3	1. Закон Божий.
	2. Рідна мова:		2. Рідна мова:
	а) усні бесіди;		а) усні бесіди;
	б) читання;*		б) читання;
	в) письмо-правопис.		в) письмо-правопис.
	3. Арифметика.		3. Російська мова.
	4. Співи.		4. Арифметика.
			5. Пропедевтичний курс:
			а) географії (краєзнавства);
			б) історії України (розмова про старовину);
	в) природознавства.		
	6. Співи.		

¹ Зубалій О. Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О. Д. Зубалій, Д. С. Ляшенко // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 15–16.

² Таблиці подаються за: Тригубенко В. В. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років / В. В. Тригубенко, Л. С. Нестеренко. К., 2002. С. 180; Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті / Л. Д. Березівська. К., 2008. С. 117.

Група	Назва предметів	Група	Назва предметів
2	1. Закон Божий.	4	2. Рідна мова:
	2. Рідна мова:		а) усні бесіди;
	а) усні бесіди;		б) читання; ²
	б) читання; ¹		в) письмо-правопис.
	в) письмо-правопис.		3. Російська мова.
	3. Арифметика.		4. Арифметика.
	4. Співи.		5. Пропедевтичний курс:
	а) географії України;		
	б) історії України (продовження);		
	в) природознавства.		

Навчальний план для старших класів класичної української гімназії на 1918–1919 н.р. (схвалено 2 серпня 1918 р.), год.

№	Предмети	5 кл	6 кл	7 кл	8 кл
1	Рідна мова	4	4	3	2
2	Російська мова	2	2	2	2
3	Чужоземні мови	5	4	4	3
4	Латина	4	4	4	4
5	Математика	4	4	4	4
6	Фізика	–	2–1	3–1	3
7	Природознавство	2	хімія	–	–
8	Історія	не вказано	–	–	–
9	Політична економія, або законодавство, або філософська пропедевтика	–/1	1/2	1/2	1/2

¹ Де за сприятливих умов проводяться малювання, рухи і співи, ліпка, вирізування, моделювання, драматизація

2. Те саме.

№	Предмети	5 кл	6 кл	7 кл	8 кл
10	Гімнастика	2			
11	Релігія				
Разом:		30	30	30	30

Як же проходив навчально-виховний процес у гімназії? Ось як про це писав у 1927 р. сам В. Дурдуківський (зважимо на те, що він був змушений висловлюватися дуже обережно, відчуваючи, які віють вітри): „По всіх українських школах ішла напружена, інтенсивна, творча праця. Школи йшли з своїм ідейним і матеріальним куратором „Товариством шкільної освіти“, допомагали йому своєю роботою в його тяжкій, славетній і історичній боротьбі за рідну культуру. Переглядаючи свої щоденники і протоколи шкільної ради, я бачу, що школи весь час, незважаючи на непевне становище, на матеріальні злидні, працювали невтомно і цікаво. З протоколу шкільної ради виховательської й предметних комісій не сходять такі, на той час нові, бойові питання: клубна робота, дитяче самоврядування й самообслуговування, дитячий кооператив, шкільна й наукова термінологія, програми, методи роботи, підручники, організація кабінетів, облік роботи, дитячі характеристики, свята для дітей і населення, гарячі сніданки для дітей і т. ін.”¹.

Значну увагу В. Дурдуківський і його колеги надавали гуртковій роботі як вияву дитячої творчості, самодіяльності, індивідуального підходу. У школі діяло багато гуртків. Особливою популярністю користувалися літературний, драматичний, хореографічний, гурток декламації тощо. Складаючи основу позакласної та позашкільної роботи, вони втілювалися в організації й проведенні шкільних ранків і вечірок як структурних складових національного виховання. Ось як образно й лірично пише про це директор: „Горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння,

¹ Дурдуківський В. Жовтень переміг / В. Дурдуківський // Рад. освіта. – 1927. № 11. С. 67.

який втертяв органічний зв'язок з історичним минулим, який не витворив міцного національного ґрунту. Він – немов той листочок, одірваний од рідного дерева, немов та трісочка серед грізного, бурхливого моря – нема йому певного захистку, нема порятунку. Підхоплюють його буйні вітри, гойдають страшні хвилі, аж поки, навітшавшись досхочу, кинуть геть, щоб знищити, розбити дощенту, розвіяти по світу”¹.

Мету роботи своєї школи Володимир Федорович убачав у „витворенні міцного, твердого, надійного, національного ґрунту для дальшого широкого, вільного, швидкого культурного розвитку нашого молодого ще в політичному житті народу”². А одним із засобів досягнення цієї мети директор уважав долучення до історії, поезії через проведення тематичних шкільних ранків та вечірок, у першу чергу, присвячених творчості Тараса Григоровича Шевченка, ім'я якого носила гімназія, адже ім'я було обрано зовсім не випадково й не формально. В. Дурдуківський так характеризує постать поета: „Шевченко – наш геній, сонце нашої літератури, батько нашої поезії, могутній оборонець нашого рідного слова, великомученик за волю і долю України, натхненний пророк і апостол нашого національного відродження, наша краса, гордощі і святощі”. Особлива увага до постаті Шевченка була прикута в Шевченківські дні – День народження й День світлої пам'яті поета: „Ці дні є національними святами, і школа в ці дні має присвятити усю свою діяльність постаті поета”³.

У статті, присвяченій цій темі, В. Дурдуківський, ураховуючи досвід гімназії, ділиться з педагогами методикою проведення свят узагалі – процес пробудження інтересу в дітей, спрямування його в потрібному вчителеві напрямі, створення літературної, „співочої” або „музичної”, артистичної, господарської комісії (3–4 учні), кожна з яких має свій обсяг і свій напрям роботи: відбір матеріалу, художнє музичнє оформлення, режисерська, декламаторська, артистична

¹ ВУШ. 1918. № 7. С. 145–146.

² Там само, С. 146.

³ Там само, С. 147.

робота. За такої методики охоплені всі діти, а їхня діяльність носить творчий, естетичний і самостійний характер, оскільки вчитель лише спонукає до діяльності.

В. Дурдуківський склав і використовував у роботі гімназії перелік поезій та уривків з творів Т. Г. Шевченка для „нижчої” (початкової), вищої початкової та середньої школи, а також вислови (як він пише, „гарні вирази для плакатів, якими була обвішана школа в ці дні”)¹.

Крім Шевченківських днів, у гімназії проводили різноманітні тематичні свята й вечори: „Дитинство”, „Рідна пісня”, „1-е травня і весна” тощо. Вони користувалися великою популярністю не лише серед батьків і педагогів, а й у київської інтелігенції. Зала завжди була переповнена, діти пропускали відвідувачів за квитками, які робили самі, брали за відвідування гроші (у гімназії був шкільний кооператив), а потім використовували їх на потреби школи, а також для підтримки „дітей з бурси”. Її було відкрито при гімназії в 1918 р. для переведених з усіх притулків і захистків дітей біженців, а на педагогічний колектив покладено повне їх матеріальне забезпечення². Це були переважно діти з Галичини, яких воєнне лихоліття закинуло в м. Київ. Увесь педагогічний колектив і особливо В. Дурдуківський робили все, щоб нагодувати, одягти, навчити й обігріти цих дітей: „Клопотання перед владою, приватні пожертви,... звертався до військового начальства”. Йому вдалося зберегти бурсу й дітей, пережити з ними ті страшні часи, навіть отримати для бурси назву „зразкового дитячого дому”³.

Але поступово контингент учнів змінювався – до гімназії все більше приходили діти української інтелігенції, міцніли її зв’язки з київською громадськістю й громадськими рухами. Частими гостями в гімназії були С. Єфремов, М. Грушевський, М. Грінченко, М. Зеров, М. Рильський. Школярі брали також активну участь у житті міста,

¹ ВУШ. 1918. № 7. С. 149–156.

² Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К.: Ніка-Центр, 2000. С. 40.

³ Там само.

давали концерти та вистави в різних залах – у Купецькому зібранні, у Будинку залізничників на Шулявці, театрі Бергонье та ін. Вони приходили й додому до відомих людей, письменників з привітаннями з Різдвом чи іншими святами.

Ось як про це писалося в журналі „Вільна українська школа” в березні 1918 р.: „На перший день Різдвяних свят Перша українська гімназія в Києві улаштувала колядковий похід учнів до відомих українських письменників і громадських діячів. Похід розпочався о 12 годині ранку. В супроводі директора В. Ф. Дурдуківського і вчителя співів П. О. Козицького гімназисти обійшли з колядкою таких поважних людей: д.д. І. С. Нечуй-Левицького, М. Грінченко (Загірню), М. П. Драгоманову, С. Ф. Русову, С. Єфремова, М. М. Черняхівську, С. В. Тобілевич, І. М. Стешенка, М. С. Грушевського, П. І. Холодного, С. Ф. Черкасенка, Л. М. Шульгіну і батьків деяких учнів...

Похід скінчився о 6 годині ввечері. Стомлені, але щасливі діти весело розбіглися по своїх хатах, несучи додому вістки про своє надзвичайне колядування.

Метою цього походу, крім організації дітям святкової розваги, було, з одного боку – поновлення старовинного звичаю, а з другого – ознайомлення дітей з відомими українськими діячами і збільшення цим в них активного інтересу до громадського і культурного життя України. І треба зазначити, що ця просвітня мета здійснилася якнайкраще”.

У джерелах зазначено, що коли гімназія виходила за межі свого майданчика, то це було яскраве видовище: кожен клас гімназії мав свій прапор, своє оформлення, діти йшли в національному вбранні, співаючи й танцюючи дорогою і тим самим приваблюючи до себе увагу й симпатії¹.

Окремо потрібно сказати про музичну спрямованість діяльності гімназії. Володимир Федорович надавав музично-

¹ Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К.: Ніка-Центр, 2000. С. 40.

естетичному напрямку роботи надзвичайно важливого значення. Він був вихідцем з родини священика, випускником семінарії та духовної академії – уже це свідчить про його музичну, вокальну підготовку. Майже всі вчителі були також вихідцями із священицьких родин, тобто розумілися на співі, тому гімназія славилася своїми хорами, хоровими співами, музичними постановками, виконанням оперних партій. Невипадково вчителем співів у гімназії був композитор П. Козицький.

В. Дурдуківський, заприятелювавши з відомим музикантом М. Леонтовичем, запропонував йому написати дитячу оперу за твором Б. Грінченка „Русалчине весілля”. „Цю обіцянку М. Леонтович виконав, і його талановиту оперу не раз виставляли ми в школі й навіть у театрі ім. Шевченка (колишнього Бергоньє)”, – писав директор у своїх щоденниках¹.

Як бачимо, гімназія набувала ваги, ставала помітною в культурному й громадському житті Києва й усієї України. І це незважаючи на надзвичайно складні політичні, матеріальні й педагогічні обставини – в умовах зубожіння, постійних змін влади в Києві й зовсім неоднозначного ставлення до української освіти. Але гімназія вистояла й готова була працювати далі, розвиваючи педагогічну творчість на національній основі, у нових творчих формах.

Унаслідок багатьох збройних переходів влади 1917–1920 рр. у Києві остаточно встановилася радянська влада, і освіта почала переходити на інші засади. Але попри несприйняття національної української школи, яка тільки почала утверджуватися, радянська влада не могла одномоментно все припинити. До 1920 р. вона вже дещо напрацювала самостійно й утілювала в Східній Україні (Українська Соціалістична Радянська республіка, Донецько-Криворізька Радянська республіка), куди влада українських урядів не поширювалась. У 1919 р. було проголошено створення єдиної трудової школи, виключно світської (бо церква відокремлювалася від держави) і виключно

¹ Там само, с. 40.

державної, ліквідувалася різновідомчість шкіл, проте вивчення „місцевої мови” вважалося пріоритетним завданням школи. Але ці положення залишалися суто декларативними й діяли на обмеженій території, проте в 1919 р., а особливо в 1920 р. вони набували ще більшого практичного втілення.

У 20-і рр. школа в УСРР почала розвиватися відповідно до „Декларації про соціальне виховання” (1920) як єдина, трудова, державна й соціальна, спрямована на захист дитинства через дитячі будинки, дитячі садки та майданчики, школи-клуби, дитячі містечка тощо. Система освіти складалася з семирічної школи (два концентри – 4+3), потім професійної школи (3 роки). Вищу професійну освіту давали технікуми та інститути (3–4 роки навчання). Метою й завданнями навчання й виховання проголошувалося створення „нової людини” комуністичного суспільства, насичення змісту освіти класовими та ідеологічними складовими. Диктатура пролетаріату, відданість партії й ідеям соціалізму вважалися засадничими в розбудові змісту освіти. У побудові навчально-виховного процесу прихильністю нової влади користувалися ідеї педоцентризму (по-перше, тому що вона не довіряла старому вчительському корпусу, а, по-друге, педоцентризм був надзвичайно популярним на Заході й до нього негативно ставилися офіційні кола Російської імперії) та колективізму, який існував поки що без відповідної педагогічної, науково-методичної аргументації.

Задекларована таким чином школа ще певний час, через свою природну консервативність і голу декларативність запропонованих засад, продовжувала звичний режим роботи, підкріплений запровадженням у 1921 р. нової економічної політики (НЕП), яка не передбачала різких змін, тому йшла на поступки не лише в економіці, а й у сфері культурного розвитку. Цей останній чинник був, мабуть, найвагомим.

Але разом з тим така невизначеність і непевність мала й позитивну складову. У 20-х рр. не було єдиних програм, єдиних підручників та навчальної літератури. Нар- комос видавав і пропонував різні варіанти навчальних планів для різних типів

шкіл, до яких місцеві органи освіти, учителі вносили певні зміни. Створення конкретних програм покладалося здебільшого на місцеві органи й школи (краєзнавство, мови національних меншин). Учителі заохочувалися до творчої, самостійної роботи, віталася ініціатива й сміливість.

В організації роботи школи, розкритті змісту навчання пропонувалися інтегровані підходи у вигляді концентрації навчального матеріалу за певними життєвими темами („природа – праця – суспільство”), які носили назву комплексних програм, особливо в школі першого концентру семирічки. Комплексні програми накладались на самостійну, дослідницьку індивідуальну й групову методику організації навчання за Дальтон-планом, методом проектів тощо.

Такі зміни відбувалися в галузі освіти, і гімназія В. Ф. Дурдуківського не була винятком із загального процесу.

У лютому 1921 р. цей навчальний заклад було перетворено в семирічну трудову школу імені Тараса Шевченка, і почався другий етап діяльності школи. Сказати, що директор гімназії був супротивником нової школи й нової влади не можна, бо він, як і багато інших педагогів, покладав на неї великі сподівання, надії на те, що вона продовжить ту діяльність, яку заклала УНР.

В. Дурдуківський залишився директором школи, і педагогічний колектив у цілому також зберігся. Але зі школи пішли вчителі, яких почали вважати „неблагонадійними” (В. Липківський, Л. Старицька-Черняхівська), і ті, хто залишив Україну (П. Холодний, С. Русова, О. Бургардт, Л. Чикаленко, В. Прокопович).

Школа продовжувала працювати так, як і в попередній період, залишивши незмінними зміст, форми й методи. Про це ми дізнаємося з досить великої статті „Наша школа”, яка надрукована в першій частині збірника „З практики трудової школи. Педагогічний збірник”, що вийшов у Київському видавництві „Слово” в 1923 р. і мав 140 сторінок. Усе видання було присвячене ДІЯЛЬНОСТІ Першої трудової школи імені Т. Шевченка. Крім 3 статей В. Дурдуківського („Наша школа”,

„Дитяче шкільне самоуправління” і „Про клубну роботу в трудовій школі”), у збірнику поміщено статті учителів школи: В. Доги про рідну мову, О. Гермайзе про методику навчання історії в школі, Н. Шульгіної- Іщук про роботу математично-природничої секції, М. Юркевич про фізичне виховання і Ю. Трезвінського „Сторінки з життя першої групи”. Таким чином, завдяки цьому збірнику маємо досить повну картину діяльності школи.

Отже, Перша єдина трудова школа імені Т. Шевченка в 1922–1923 н.р. нараховувала 453 учні (з них 232 хлопці й 221 дівчина), які входили до 12 груп (класів): сім основних і п’ять паралельних. У кожному класі – 38 чоловік, у деяких – більше 50 (I і II групи)¹. Педагогічний колектив складався з 26 осіб і 4 осіб технічного персоналу.

Мету роботи своєї школи В. Дурдуківський з учителями бачили в тому, щоб „виховати гармонійну розвинену людину, виховати по змозі всі сили і здібності дитини (фізичні, розумові, соціальні, естетичні)... Ми бажаємо утворити нову духом, змістом і методами праці школу, наблизити її до життя, зробити її потрібною і здатною до життя, викликавши тахітум самодіяльності, активності й творчості в дітей”².

Як бачимо, у визначенні мети діяльності школи В. Дурдуківський вступає в протиріччя з визначеними в Декларації цілями: „створення нової людини – громадянина Радянської республіки, будівника й борця за соціалізм”. Хоча в інших освітянських документах, зокрема в „Кодексі законів про народну освіту” (1922), ще йшлося про „гармонійний розвиток членів колективістського суспільства”, але й це твердження поступово зникло з низки офіційних цілей та завдань.

Програми й плани, за якими працювала школа В. Дурдуківського, були такими ж, як і в інших школах, але із

¹ Дурдуківський В. Наша школа / В. Дурдуківський // З практики трудової школи: пед. зб. – Ч. I. – С. 7.

² Там само, с. 8.

змiнами та доповненнями, котрих вимагала специфика роботи цієї школи.

Ми знаємо, що в цей час було недостатньо підручників, навчальної літератури, тому школа, освіта широко користувалися тими, які перейшли в спадок від УНР. Серед них підручники С.Черкасенка, Я.Чепіги, О.Астряба, Т.Лубенця, М.Грінченко, О.Єфіменко та ін., але разом з тим створювалися поспіхом нові.

У ці роки підручники не відігравали такої значущої ролі, як у дореволюційній школі, оскільки на передній план висувався зовсім інший принцип діяльності школи – творчо-пошуковий, дослідницький, життєвий, практично-орієнтований, де великого значення набувала самодіяльність школяра й учителя. Тому підручники були допоміжним інструментом, і великою мірою організація роботи в школі залежала від творчого характеру вчителів, оскільки саме вони формували ідеологію роботи школи.

У школі 1-го й II ступеня (4+3) вивчали такі предмети: українська мова й література, російська мова й література, загальна історія, історія України, суспільствознавство, загальна географія, географія України, математика, малювання, співи, музика, фізичні справи, праця.

Колектив Першої трудової школи ім. Т.Шевченка в нових умовах поставив перед собою завдання:

- критично переглянути запропоновані загальні навчальні програми, скоротити їх, усунути непотрібне, застаріле, створивши програми з кожного предмета;
- наблизити школу до життя через важливі для всіх теми – комплекси;
- позбавити школу суто інтелектуального характеру;
- покласти природознавство в основу всієї шкільної науки;
- надати відповідне місце ручній праці як важливій складовій навчально-виховного процесу;
- подбати про належну постановку в школі фізичного виховання;
- педагогічно обґрунтувати взаємозв'язки між класною й клубною роботою в межах школи;

- утворити школу – дитячий будинок, який об'єднав би дітей із родин і дітей, що не мали батьків.

Школа також ставила перед собою завдання матеріального забезпечення: оснастити школу гарною бібліотекою, науковими кабінетами, лабораторіями, майстернями, садком, городом, господарством; знайти нове приміщення, яке було більш придатним для організації шкільного життя; запровадити гарячі сніданки для дітей, „бо без цього вони занадто виснажують себе й не можуть працювати у клубі”; матеріально забезпечити вчителів, „щоб вони не мали сторонніх заробітків, щоб усю свою силу і енергію вони віддавали виключно школі”.

На яких же принципах і засадах розбудовувала свою діяльність школа В. Дурдуківського? Перш за все на трудовому і класовому (пролетарському), які були задекларовані радянською владою як соціалізаційні. Особливу увагу тут приділяли принципам самодіяльності, творчості, активності дитини, які також були задекларовані радянською шкільною політикою, але в школі В. Дурдуківського, школі молодій, без тягаря традицій й спадкового традиціоналізму, школі, де вчителювати прийшла інтелігенція, позбавлена догм і приписів, і де такі принципи ініціювалися й творчо розвивалися ще в період УНР, у радянський час вони просто продовжувалися, обростали новим змістом, формами й методами, але також були важливими.

Але головним принципом діяльності школи В. Дурдуківського залишився національний принцип, на основі якого створювалася школа в 1917 р. На ньому будувалася вся її діяльність у 1917–1920 рр., у радянський час вона цілеспрямовано продовжувалася, зосередившись навколо постаті Тараса Григоровича Шевченка.

Які ж шляхи реалізації цих принципів обрала для себе Перша єдина трудова школа імені Т. Шевченка? Перш за все – через відповідний зміст навчального матеріалу. Оскільки єдиних навчальних планів не було, з 1921 р. (і до 1928 р.) щорічно випускалися „Порадники соціального виховання НКО УСРР”, де надавалися конкретні настанови й рекомендації щодо організації й проведення навчально-виховного процесу в школі. Це питання

досить повно розкрито в історико-педагогічній літературі¹. У цих працях зазначається, що зміст освіти мав перехідний характер, у ньому розглядалася українознавча, краєзнавча та місцева (локальна) проблематика при загальній пролетарсько-класовій, різко „антибуржуазній” спрямованості. Що ж до конкретної реалізації цих напрямів діяльності, то тут вони були різноманітними.

Перша трудова школа ім. Т. Шевченка побудувала свою роботу на самоврядуванні та клубній діяльності як основі всього соціального виховання.

Самоврядування директор школи розглядав як „устрій шкільного життя, коли діти, складаючи й утворюючи разом з учителями тісний, об’єднаний спільними інтересами і працею робочий колектив, самі хазяйнують у своїй школі, самі порядкують у ній. Роля вчителів обмежується доглядом, ідейним керуванням, пильним стеженням за роботою молодих, мало ще досвідчених хазяїв, необхідними корективами до їх праці”². Директор зазначає, що набагато простіше й легше організувати роботу школи традиційно – наказати, примусити, покарати, аніж організувати творчу самостійність дітей. Але тільки творчість через самоврядування „об’єднує всіх дітей школи, робить їх рівноправними громадянами; воно споріднює дітей і педагогів, утворює з них дружню сім’ю, товариську громаду; воно привчає дітей цікавитися громадськими справами, жити широкими, громадськими інтересами; воно призвичаює дітей до громадського, вільного життя по власних законах і конституціях; воно дає змогу дітям виявити свою самодіяльність і творчість у соціальній сфері, воно виховує дітей соціально, воно витворює ту інтимну, рідну шкільну атмосферу, яка є найпотрібніший і найкорисніший засіб для кожної щиро педагогічної праці”³.

¹ Нариси історії українського шкільництва (1905–1933). К., 1996; Очерки школы и педагогической мысли народов СССР. 1917–1941. М., 1980.

² Дурдуківський В. Дитяче шкільне самоврядування / В. Дурдуківський // З практики трудової школи. К., 1923. Ч. I: Теорія та методика. С. 16–17.

³ Там само, С. 17–18.

У школі В. Дурдуківського самоврядування ґрунтувалося на таких засадах:

- обов'язкова участь усіх учителів і працівників школи, одностайність щодо необхідності самоврядування;
- вивчення й знання особливостей кожного школяра, його можливостей та здібностей з погляду структури та ієрархії процесу самоврядування;
- створення умов у школі для стимуляції творчості, активності, самостійної діяльності („зацікавлення”) школярів;
- конкретизація самоврядування, продумування процесу, „добре розроблений план роботи”;
- участь громадськості („громадянства”), особливо батьків: „дитина буде під подвійним, об'єднаним впливом учителів і своїх родин, бо тоді не буде того надзвичайного шкідливого з педагогічного боку розбрату між учителями й батьками, який нищить педагогічну справу, ставить в прикре становище як батьків, так і вчителів, підриває віру дітей або до вчителів, або до батьків, що в рівній мірі не бажано, – бо тоді, нарешті, школа зможе виконувати ту велику місію, яку покладено на неї: бути джерелом здорових педагогічних думок не задля себе лише, але й для всього громадянства, що її оточує”¹.

Щодо конкретного змісту й структури шкільного самоврядування, то в школі починали з елементарного, звичного – чергування, але надавали йому нового змісту й нового характеру: „допомога товаришам у праці, допомога вихователіві (чистота, порядок, добрі взаємини серед учнів, самодисципліна, товариський суд), допомога вчителям (керівництво гуртками, завідування кабінетами й майстернями, видання журналів), допомога бібліотекареві (класні бібліотекарі)”².

¹ Там само, С. 20.

² Дурдуківський В. Дитяче шкільне самоврядування / В. Дурдуківський // З практики трудової школи. К., 1923. Ч. I: Теорія та методика. С. 21.

Отже, у Першій єдиній трудовій школі ім. Т. Шевченка існувала система організації дитячого самоврядування, яка охоплювала, по-перше, кожную дитячу особистість залежно від її нахилів й уподобань, по-друге, самоврядування в класі (або групі), куди входили класний комітет на чолі з обраним дітьми головою, секретар комітету, що займався діловодством, учитель, керівники гуртків, класні бібліотекарі, редактор класного журналу, класний скарбник тощо.

У 20-х рр. у школах УСРР, усього Радянського Союзу, а також Західної Європи й Америки були дуже поширені товариські суди (у різних формах) як складові шкільного самоврядування. Майже всі школи захоплювалися цією формою, й у літературі тих часів є багато прикладів їх діяльності.

У Першій трудовій школі дуже обережно застосовували цю форму самоврядування, її директор радив не захоплюватися нею, уважаючи не зовсім педагогічною й травмуючою для психіки дитини, яка часто не здатна оцінити вчинки товаришів, захоплюється роллю судді, буває жорстокою й безкомпромісною.

Педагогічний колектив уважав за потрібне зрідка вдаватися до цієї форми самоврядування в підготовленому, міцному й соціально розвиненому класі під керівництвом учителя, „щоб він міг у кожен потрібний момент допомогти дітям своїм досвідом і авторитетом, захистити інтереси правди й корисну для дітей ідею товариського суду”¹. Педагоги також уникали зайвої зарегламентованості шкільного самоврядування, його бюрократизації, а вироблення статутів і положень відкладали на той період, коли воно набуде постійного й усвідомленого, соціально спрямованого характеру.

У школі В. Дурдуківського самоврядування набуло особливого поширення серед старшокласників (15–16 років), але його елементи були й у молодших групах (8–9 років).

Групове самоврядування було органічною складовою загального самоврядування, що формувалося на основі загальношкільного

¹ Там само, С. 23.

комітету, до якого входили голови всіх класних комітетів (або ж на загальношкільних зборах обиралися представники (5–6 хлопців і дівчат) класних організацій з правами загальношкільного комітету). Загальношкільний комітет виконував функції об'єднання й постійного керування роботою в масштабах усієї школи як єдиного цілого. Він „утворює об'єднані комісії з класних голів, класних секретарів, класних господарів і господинь, класних редакторів і літописців, класних бібліотекарів і т.д.», які спільно із загальношкільними зборами розробляли проекти шкільних правил, законів і статутів та поширювали їх серед школярів; стежили за чистотою й оздобленням класних кімнат, усього шкільного приміщення; видавали загальношкільний дитячий журнал і газету, шкільну хроніку, опікувалися бібліотечними справами (каталоги, рекомендаційні списки книжок, справа й добре ставлення до книжок, організація окремої класної бібліотеки); стежили за справедливим розподілом праці й чергування, влаштуванням шкільних свят, розваг і екскурсій, за придбанням і продажем продуктів, приладдя, книжок, роботою шкільного кооперативу, клубної комісії, каси товариської взаємодії тощо.

Загальношкільний комітет, до складу якого був уведений і один з учителів на правах постійного звичайного члена, вирішував усі поточні справи в школі, підпорядковуючись загальним зборам навчального закладу, участь у яких брали учні, учителі, усі представники школи. Порядок денний оголошували завчасно, як правило, до нього вносилися актуальні питання життя школи: робота класних комітетів, різних гуртків, шкільних комісій, обрання кандидатів до органів самоуправління.

Володимир Федорович і весь педагогічний колектив вважали розвиток дитячої творчості й активності через самоврядування важливою складовою соціального виховання.

Підкреслимо особливо, що „Декларацією про соціальне виховання дітей” (1920) дитячий будинок визначався головною установою, де відбувалося зростання дитини. Така позиція виникла з різних причин, але головною з них було „повне підпорядкування дитячої особистості виховним

впливам новоутвореної держави”¹. Звичайно, це завдання (або ж надзавдання) ставила перед собою держава, але й багато педагогів прийняли цей погляд, тим більше, що й самі вони також поставали в ролі учнів перед абсолютно новими змістом і формами навчання.

Охорона дитини поширилася на всю її життєдіяльність, з намаганням виключити вплив іншого середовища на дитину, особливо родини. Але разом з тим багато з переліченого: майстерня, книгозбірня, студія, їдальня, позакласна робота, проведення свят – радянська влада взяла від форм роботи національної школи періоду українських урядів, бо саме так працювала Перша українська гімназія.

Відзначимо також характерний факт: від самого початку радянська влада позиціонувала себе в Україні як ворога національного руху, бо навіть у відносно ліберальні роки – початок 20-х рр. – В. Дурдуківський у своєму збірнику, у трьох статтях навіть словом не обмовляється про роботу Першої гімназії, про період 1917–1920 рр., проте часто критикує дореволюційну школу за схоластику, відсутність індивідуального й домінування усередненого підходу, який губив обдарованість і творчість дітей.

Яку ж клубну роботу проводили в школі В. Дурдуківського і в чому полягала її сутність? Зважаючи на статтю Володимира Федоровича, під клубною роботою він розумів організацію різноманітної позакласної роботи у своїй школі, називаючи це або „шкільний клуб”, або „дитячі наукові шкільні клуби”. Він розглядав клуб як „вільну лабораторію”, де вчитель апробує, експериментує, досліджує нові форми й методи навчання, новий зміст, не пов’язаний з регламентованою програмою, розкладом. Директор зазначає: „У житті нашої школи клуб дитячий часто відіграє таку роль лабораторії, досвідної установи, де вчителі роблять різні педагогічні експерименти. Якщо такі досвіди

¹ Нариси з історії українського шкільництва (1905–1933). К., 1996. С. 155.

дають гарні наслідки, то експерименти стають звичною шкільною працею”¹.

Клубна робота пов’язувала школу, учнів з життям, відривала від „сухого, часто дуже нудного для дитини вивчення того чи іншого підручника,... [давала] змогу трохи відпочити в живій, з життя взятій і до реального життя направлений праці”². Саме клубна робота, уважав Володимир Федорович, викликає „живий інтерес і прихильність до школи”, інтерес до шкільної праці, а найголовніше – сприяє гармонійному розвитку, розвиває самодіяльність і творчість дітей.

Прихильник індивідуального підходу, „обороняючи ідею індивідуального виховання” шляхом клубної роботи, директор бачив у ній також шлях до виховання свідомого члена громади, привчання до колективної праці, „до праці в громаді, з громадою і громадськими методами”.

Як бачимо, Перша трудова школа зовсім не услід партійним настановам підходить до організації клубної роботи, аполітично й педоцентрично, висуваючи свої аргументи лише з педагогічного боку.

Дитячий шкільний клуб у Першій трудовій школі складався з окремих наукових, художніх і технічних гуртків, ініціатива відкриття яких належала дітям: „Коли діти, під впливом певної класної лекції, чи екскурсії, чи прочитаної книги, чи пережитих подій, організуються, виявляють чималий серйозний інтерес до якої-небудь науки або окремого питання, коли їх набереться не менш, як п’ять душ, ... коли діти знайдуть собі серед учителів керівника, який буде стежити за їхньою працею, – то це й усе, що потрібно для того, щоб відкрити той чи інший гурток”³. Ініціативу заснування гуртків брали на себе також і вчителі школи, аби спрямувати дітей, надати поштовх для творчого розвитку.

¹ Дурдуківський В. Про клубну працю в трудовій школі / В. Дурдуківський // З практики трудової школи. К., 1923. Ч. I: Теорія та методика. С. 35.

² Дурдуківський В. Про клубну працю в трудовій школі / В. Дурдуківський // З практики трудової школи. К., 1923. Ч. I: Теорія та методика. С. 36.

³ Там само, С. 42.

У шкільному клубі, тобто в гуртках, діти працювали самостійно під опосередкованим керівництвом учителів, які уважно стежили за їхньою роботою. Очолювала роботу кожного гуртка „президія” – голова, товариш голови, секретар, який головує на засіданнях гуртка, розподіляє працю, стежить за роботою, взаємодіє з іншими гуртками, видає журнал, влаштовує свята тощо. Керівництво гуртка підпорядковується такій же президії в загальношкільному масштабі. До часу написання статті (1923) в школі існувало до 30 гуртків, „більшість у зв’язку з класним навчанням, а деякі й не зв’язані безпосередньо з класною роботою (драматичний, Лесі Українки, чужих літератур, психологічний, пасішницький, кобзарський)”¹. Діти з великим задоволенням брали участь у клубній роботі.

Директор школи й учительський колектив були стурбовані тим, що діти працюють у занадто великій кількості гуртків, що переобтяжує й стомлює їх, тому шкільна рада переглянула кількість гуртків й виключила малочисельні (психологічний, кобзарський).

Клубну роботу організовували в класних кімнатах, тому що в школі не було відповідного приміщення, але директор уважав, що для гурткової роботи необхідні бібліотеки, „гарно опоряджені наукові кабінети, великі садиби із зразковим полем, городом і маленьким власним господарством, а також кілька майстерень”. Щодо ділянки, то школа в 1923 р. отримала „невеличкий город (300 сажн. на 450 учнів)”, а також кожного року „брала для літньої праці городи в Боярці, на Сирці, на Пріорці”. Урожай використовувався для дитячого харчування, у шкільній їдальні. Деяким дітям городину давали й додому.

Через те, що школа працювала як школа-клуб, коли діти весь день проводили в її стінах, Володимир Федорович опікувався здоров’ям дітей, їх психічним і фізичним станом, переживав, що вони негодовані: „Дитина голодна, без обіду, без гарячої страви, не може й не повинна залишатися. Школа мусить подбати, щоб діти мали в самій же школі обід або принаймні хоч гарячий сніданок;

¹ Там само, С. 43.

без цієї необхідної умови клубна праця не може провадитися нормально, успішно й з користю для дітей. Голодна, виснажена, знесилена дитина працює без інтересу, без уваги, без захоплення”¹.

І хоч як було важко педагогічному колективу організувати харчування дітей у школі, учителі змогли це зробити: так, діти з більш заможних родин підготовували інших, допомагали благодійники й відповідні організації (АРА)². Але залишалася проблема, про яку часто говорив Володимир Федорович, – напівголодний учитель, який, щоб прожити, мав декілька місць роботи, не одержував платню за клубну роботу: „Таке становище неможливе. Якщо вчителі, працюючи в клубі, роблять щось потрібне, серйозне й корисне, то їм повинні за це платити. Не можна без краю їхати на ідеалізмі вчителя, не можна, не допустимо в Радянській Соціалістичній Республіці експлуатувати, визискувати тощо. Нещасна доля вчителів: про них так гарно завжди говорять, їх культурну роль так завжди високо підносять, а їхні школи та їх самих не хочуть забезпечити як слід, їм не дають змоги працювати виключно цілком для школи”³.

Але ми знаємо, що ці слова (як і багато інших) були непочуті, що школа в цілому трималася на ідеалізмі вчителя, але ця критика пригадається Володимирі Федоровичу неодноразово в його трагічній долі, яка чекає на нього, його вчителів та школу.

Попри ідеологізацію, школа В. Дурдуківського залишилася провідником національної ідеї, звичайно, у межах, можливих за умов радянської влади. Вона була відомою в усій Україні, до неї

¹ Дурдуківський В. Про клубну працю в трудовій школі / В. Дурдуківський // З практики трудової школи. К., 1923. Ч. I: Теорія та методика. С. 47.

² American Relief Administration – скорочено – АРА – „Американська адміністрація допомоги” (1919–1923) – благодійна організація, створена для надання допомоги європейським країнам, що постраждали під час Першої світової війни. У 1921–1923 рр. здійснювала допомогу в СРСР, зокрема в Україні, видала дітям близько 2 млрд. харчових наборів.

³ Дурдуківський В. Про клубну працю в трудовій школі / В. Дурдуківський // З практики трудової школи. К., 1923. Ч. I: Теорія та методика. С. 48.

приїздили численні делегації з багатьох міст Радянського Союзу й з-за кордону.

В. Дурдуківський брав найактивнішу участь у роботі Науково-педагогічного товариства при ВУАН: виступав на загальних зборах, працював у комісіях, проводив за дорученням Товариства велику дослідницьку роботу в керованій ним школі. Результати своєї праці він оприлюднював у педагогічній пресі, зокрема в журналі „Радянська освіта”.

Найповніше систему роботи своєї школи Володимир Федорович виклав у статті „Шевченківська школа – Шевченкові (3 досвіду Київської 1-ої трудової школи ім. Т. Шевченка)”. Ця публікація вийшла в 1924 р., у період відносно демократичного ставлення влади до педагогічної творчості вчителства, проте редакція „Радянської освіти” вважала за необхідне зробити таку примітку: „Поділяючи думку автора про велике значення вивчення Шевченкових творів і про доцільність виучування їх за комплексною системою, редакція вважає корисним рекомендувати вчителям-практикам студіювати за тим самим методом свята – Жовтневої революції, Дня 1-го травня, а надто життя й твори В. І. Леніна”.

Нагадаємо читачеві, що в системі шкільного навчання переважав комплексний метод, за яким увесь зміст освіти поділявся не за окремими предметами, а за трьома напрямками: „природа”, „людина”, „суспільство”. Володимир Федорович уважав, що „Шевченко” має стати темою-комплексом для всієї школи. Він докладно розробив систему запровадження такого комплексу в школі. Так, учитель української мови для розкриття історико-літературного, стилістичного, граматичного змісту творів Кобзаря знайомив дітей з біографією поета, діти працювали над рефератами, доповідями, інсценуваннями тощо; учителі російської та іноземних мов порівнювали твори Т. Шевченка з творами інших поетів, перекладали його вірші іноземними мовами; учитель історії знайомив із соціально-економічними умовами, у яких жив поет; учитель краєзнавства знайомив з місцями, де мешкав і працював Т. Шевченко тощо.

Комплекс „Шевченко” поширювався не лише на зміст навчання, а й на всю життєдіяльність вихованців Першої трудової школи: учні ілюстрували та випускали літературні журнали, куди вміщували свої реферати й твори, у яких досліджували епоху й життя поета.

Результатом тривалої напруженої й цікавої роботи було шкільне свято, яке проводили вдень народження Т. Шевченка. На ньому діти демонстрували своє мистецтво: співали в хорі, декламували, показували п'єси.

Хори школи продовжували залишатися гордістю В. Дурдуківського та П. Козицького. Свідченням тому є зміст однієї з книжок, які перебувають зараз у Бібліотеці імені В. Вернадського. Зверніть увагу, що музика П. Козицького до хороших співів покладена в основному на слова Т. Шевченка¹.

Робота, спрямована на творчий розвиток, самодіяльність, зв'язок з життям, трудове начало, активність і інтегрованість, національне й соціальне виховання, не обмежувалася власне стінами школи, а виходила за її межі. Як і в дорадянський період, школа, її дитячий і педагогічний колектив усіма засобами популяризували свої досягнення в місті й за його межами. Продовжуючи гімназійну традицію, школа регулярно проводила виставки, де презентувала свою роботу. Перша така відкрита виставка пройшла в 1921 р. й відображала всі напрями роботи школи, про які йшлося. Вона була розташована в усіх дванадцяти шкільних кімнатах, у коридорах і великому залі. На виставці демонструвалися дитячі малюнки, плакати, діаграми, колекції, газети, журнали, ручні вироби тощо. У кожному залі, присвяченому окремому навчальному предмету, була присутня дитяча комісія, яка відповідала на запитання відвідувачів виставки. За рішенням міського відділу народної освіти презентація пропрацювала два тижні замість одного й

¹ Козицький Пилип Омелянович. 10 шкільних хорів [Для дитячого хору без супр.] / П. Козицький. К.: Держ. вид-во, 1922 (Трест „Київ-Печать” 7-я типогр.). 11 с. іл.

на її основі було створено „Музей дитячої творчості”, єдиний на той час у Радянському Союзі, який відвідували багато освітян не лише СРСР, а й з-за кордону, і серед них –нарком Російської Федерації А. В. Луначарський, відомий німецький педагог Е. Гернле¹.

У наступному 1922 р. разом з іншими закладами міста школа В. Ф. Дурдуківсь- кого відсвяткувала свій п'ятирічний ювілей спочатку у своєму приміщенні, куди прийшло багато гостей, які підкреслювали значення цього закладу для розвитку національної освіти та національної культури. Школа взяла участь також у загальноміському святі, яке відбувалося в оперному театрі, де після офіційної частини діти давали концерт.

У 1926 р., уже все більше ховаючись і пристосовуючись, але залишаючись вірним національній ідеї й національному вихованню, Володимир Федорович і його школа зустріли 25-річний ювілей учительської діяльності директора. Ювілей був досить широко відзначений у періодичній пресі. Так, Йосип Гермайзе в журналі „Життя і революція” у статті „Свято нашої школи” зазначав: „Перша українська школа – діло праці й творчого натхнення того колективу, що його організував і що ним керував наш ювілянт. Передчасно сивий, з юнацькими блискучими очима, з невтомною енергією глибокого ентузіаста, він зумів передати виплекану поколіннями, зміцнену в огні революційних змагань любов до української школи своїм товаришам, зумів організувати їх, зумів з ними на чолі дійти до найкращих досягнень педагогічної практики на Радянській Україні”².

Але, незважаючи на хисткість і певну двозначність, школа В. Дурдуківського отримувала все більший авторитет, її популярність зростала не лише в Києві, а й у всій республіці.

¹ Див.: Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К., 2000. С. 43–44.

² Гермайзе О. Свято нашої школи //Життя і революція. 1926. № 1. С. 71.

А оскільки, як уже зазначалося, Володимир Федорович активно співробітничав з ВУАН, то з 1925–1926 н.р. Перша трудова школа імені Т. Шевченка почала працювати як досвідна установа при Науково-Педагогічній комісії ВУАН, тобто вона стала науково-методичним центром для проведення пошукової та експериментальної роботи. Наприклад, у „Звіті за діяльність Науково-Педагогічного товариства при УАН” від часу його заснування (14 травня 1925 р.) до 1 січня 1927 р. зазначено, що комісія викладачів природознавства ухвалила розроблену робочу програму з ботаніки й доручила її авторам „випробувати” її в досвідній Першій трудовій школі ім. Т. Шевченка¹.

І саме в межах діяльності ВУАН Володимир Федорович подає в 1927 р. експериментальний Проект програм для вивчення ланкової системи праці в трудовій школі. Цей проект доповнений міркуваннями педагога щодо мети та завдань освіти та виховання, до яких на цей час внесено суттєві корективи, бо бачимо, що Володимир Федорович і його школа змушені були відмовитися від виховання всебічної та гармонійної особистості, виписаної на прапорах і гаслах Першої трудової школи ім. Т. Шевченка у попередні роки. Він стверджує, що „минули вже ті часи, коли за ідеал людини вважали блискучих індивідуалістів..., минули й ті часи, коли школа ставила своїм завданням виховати таких сильних, сміливих, жорстоких індивідуалістів-егоїстів”².

Ідеологом діяльності школи стає колектив, бо людина „живе й може жити тільки в колективі й для колективу, працює в колективі й для колективу”³.

Уживання Володимиром Федоровичем терміна „ланкова” більше відповідає поняттю „групова”, але підкреслює її радянизованість.

¹ Див.: Науково-педагогічне товариство при Українській Академії Наук, Звіт за діяльність. К., 1927. С. 10.

² Дурдуківський В. Проект програми для досвідної роботи у справі вивчення ланкової системи праці в трудовій школі / В. Дурдуківський // Рад. освіта. 1927. № 1. С. 36.

³ Там само.

А оскільки школа і є першою сходинкою дитини до радянського колективу, то педагоги Першої київської трудової школи розробили програму ланкової роботи й почали за нею працювати. Над цією ж проблемою працювали й інші школи, й інші вчителі, бо така методика організації навчально-виховної роботи була визнана провідною. Директор поділився власним досвідом такої організації, тому що вважав, що „ланкова організація роботи в школі є цікаве явище, цінне, дороге придбання нашої нової школи. Якщо ми справді даємо перевагу колективній педагогіці над індивідуальною, якщо ми справді бажаємо привчити дітей до колективної праці, виховати з них майбутніх громадян-колективістів, то повинні звернути пильну увагу на ланкову роботу – початковий етап на широкому шляху колективістичного виховання”¹.

Для організації роботи за ланковою системою вчителі перш за все продумували й визначали загальні умови, у яких буде проходити робота: помешкання, меблі, кабінети, бібліотека, а також кількість учнів у класі, організація дисципліни, обсяг навчального матеріалу. Потім проектували роботу з організації ланок – вік і склад дітей, за статтю, здібностями, станом здоров’я, ставленням до праці, терміном роботи ланки, її внутрішньою (рольовою) організацією.

Наступним елементом було планування роботи ланки залежно від характеру діяльності (комплексний чи предметний підхід), активність, спосіб студювання й засвоєння матеріалу (колективний чи індивідуальний), роль учителя в цьому процесі.

Такий же підхід до організації ланкової роботи застосовували в школі В. Ф. Дурдуківського й у позакласній та позаурочній роботі, в організації шкільного самоврядування.

Особливу увагу педагоги школи приділяли вимірюванню результативності ланкової роботи, її кількісному і якісному обліку, а саме: психологічний настрій, темп роботи кожного, обсяг завдання, форми розгляду та обговорення результатів, фіксація здобутих результатів; частина колективної й індивідуальної

¹ Там само, С. 38.

роботи, час роботи, наслідки (матеріальні й формальні), кількість і якість цих наслідків тощо¹.

Проведення дослідницької роботи вчителями й учнями Першої трудової школи мало дати відповідь на низку запитань: чи розвиває ланкова робота в учнів звичку до колективної праці, чи підвищує їхню активність, чи дає кращі результати; чи не пригнічує вона слабших дітей, робить їх пасивними, відбиває бажання вчитися; узагалі чи потрібна вона як складова інших видів роботи, чи має охопити весь навчальний процес.

Для відповіді на ці запитання в школі В. Дурдуківського було організовано експериментальні й контрольні групи, у яких проводили спостереження, анкетування, бесіди тощо.

Отже, науково-дослідницька робота школи активно розвивалася. Володимир Федорович намагався, не відмовляючись від своїх національних переконань, іти в ногу з часом, підлаштовуватися під усе нові й нові ідеологічні вимоги, проте провідна ідея його життя й життя його школи – утверджувати українськість і державність – поступово, під тиском згортання радянської українізації й усе більшого, тотального ідеологічного партійно-класового тиску на все культурно-просвітницьке життя України зникла на його очах й змусила педагога замислитись над проблемою національного виховання не лише старшокласників, а особливо й тієї молоді, що вже закінчила навчання, відійшла від впливу школи, усвідомленої українськості. Тому ще в 1923 р. в Першій київській трудовій школі ім. Т. Шевченка за пропозицією В. Дурдуківського 60 випускників школи утворили Літературне товариство, згодом перейменоване в Товариство єднання і згоди (ТЕЗ). Його головною метою було зміцнення шкільної дружби, підтримка зв'язку зі школою, допомога школі у вихованні². Почесним головою товариства обрали В. Дурдуківського, керівником – Й. Гермайзе,

¹ Там само, с. 36.

² Науменко К. Є. Спілка Української молоді у 1923–29 рр. Історичний нарис / К. Є. Науменко. Електронний ресурс. Режим доступу: // <http://sum.org.ua/tmp/071207022059C.htm>.

секретарем – М. Павлушкова, племінника В. Дурдуківського й С. Єфремова, скарбником – Б. Матушевського, сина відомого українського громадського діяча, одного з керівників УНР, який у той час жив за кордоном.

Товариство єднання і згоди спочатку збиралося щомісячно, проводило літературні читання, організовувало екскурсії, дружні вечірки. При ТЕЗ працював історико-політичний гурток, яким керував Й. Гермайзе. На його засіданнях обговорювалися політичні теми, порушувалися гарячі питання, щоразу все гарячіші й непримириміші, тому що випускники школи, занурюючись у щоденне життя, бачили значні протиріччя між вихованням у школі й офіційною політикою. „Для мене стало ясно, – писав згодом В. Дурдуківський, – що ТЕЗ може дуже пошкодити школі, що практично він мало дав, ... що треба його ліквідувати або відокремити від школи, провадити роботи з ним значно конспіративніше. Я просив М. Павлушкова не робити більше в школі засідань ТЕЗу, узагалі якось офіційно, принаймні, припинити його роботу й зв'язок зі школою”¹.

Щодо утворення інших політичних організацій – Спілки української молоді та Спілки визволення України, то їх існування взагалі є дискусійним і донині. Вони були офіційно визнані радянською владою як контрреволюційні й контррадянські. Ці організації виникли в офіційних документах, в офіційній пресі, у слідчих справах КДБ відразу ж після арештів М. Павлушкова та Б. Матушевського, готувалися впродовж 1928 р. й попередніх років, щоб нанести нищівного удару по українській інтелігенції, яка ще думала й мріяла про українську державу та українську ідею.

Так, наприкінці 1920-х рр. в УСРР було розпочато широкомасштабну операцію на винищення діячів української культури та науки, педагогів, духовенства УАПЦ. 3 травня 1929

¹ Цит. за: Даниленко В. М. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К., 2000. С. 49.

р. до січня 1930 р. органами КДБ було заарештовано у справі Спілки визволення України 45 представників української інтелігенції, які звинувачувалися в підготовці до повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення військово-фашистської диктатури. На час передачі до суду справа налічувала 237 томів, де доказами були зізнання в „злочинах”. Хоча серед істориків і не існує одностайної думки щодо існування (чи відсутності) цієї організації, ніяких інших свідочств та доказів щодо існування СВУ, окрім зізнань, самозвинувачень, немає¹.

Трагічною й катастрофічною обернулася ця кампанія для Першої Київської трудової школи, адже саме навколо неї, її вчителів, учнів і особливо директора проходила вся судова справа. З 45 засуджених у справі СВУ 14 чоловік мали безпосереднє відношення до школи, а інші – опосередковане. Так, до різних термінів позбавлення волі були засуджені директор школи В. Дурдуківський (8 років позбавлення волі, 3 роки поразення в правах, звільнений у 1930 р., у 1937 р. заарештований і розстріляний за вироком трійки 31 грудня 1937 р.); Й. Гермайзе (5 років позбавлення волі й 2 – поразення в правах); О. Гребенецький (5 років позбавлення волі, 2 – поразення в правах); В. Дога (висилка за межі України строком на 3 роки); А. Залеський (5 років позбавлення волі й 2 – у правах); Г. Іваниця (6 років позбавлення волі й три – у правах); Л. Старицька-Черняхівська (5 років позбавлення волі, 3 – у правах); Н. Токаревська (3 роки позбавлення волі умовно); Ю. Трезвінський (3 роки позбавлення волі умовно); В. Шарко (висилка за межі України на 3 роки); а також колишні учні Першої трудової школи: М. Павлушков (10 років позбавлення волі й 3 – у правах); Б. Матушевський (5 років позбавлення волі).

Підчас арештів, проведення процесу та після оголошення вироку нищівна критика розгорнулася навколо діяльності Першої трудової школи, учителів, Науково-педагогічного

¹ Див.: Пристайко В. Справа „Спілки Визволення України”. Невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. К., 1995. 448 с.

товариства й Педагогічної комісії при ВУАН. Усі ці організації та їх учасники розглядалися як „недобитки української контрреволюційної інтелігенції”, „поневолювачі України”, „вірні пси світового капіталізму”, „отруювачі дитинства”, „петлюрівські „академіки”, що організували „вплив на школу, на дитинство, на педагога-професіонала, на шкільний підручник, на методику й техніку педагогічного процесу й разом з тим – на саму нашу систему освіти й педагогічну систему. ...Потрібуючи імена українських революційних письменників – Т. Шевченка та М.Коцюбинського – контрреволюційні „педагоги” зі СВУ використали школи цих письменників (у Києві та Чернігові), як „досвідні” станції для своїх ганебних експериментів”¹.

Педагогам школи В. Дурдуківського закидалося те, що вони не проводили класового принципу в освіті, „ненавиділи” виховання дітей у комуністичному дусі, „душили піонерів їхніми ж таки червоними краватками та пришпилювали записки на трупиках з погрозами, що те саме буде всім піонерам”², тлумачили „радянський навчально-програмний матеріал у певному контрреволюційному шовіністичному освітленні (приміром, Шевченко як гетьмансько-петлюрівський поет тощо)”, проводили націоналістичне виховання, спираючись виключно на історію, не проводили індустріально-виробничого, антирелігійного та інтернаціонального виховання, притягували в педагогічний процес „педагогіку Толстого й Грінченка... без ніякого зв’язку з нашими науково-педагогічними принципами”³.

Звичайно, у цих страшних, безглузких, жорстоких і брутальних звинуваченнях є й доля правди. Так, не любили вчителі Першої трудової школи радянську владу, про що свідчить і діяльність школи, і їхні особисті прагнення. Про це вони говорили щиро на перших допитах, коли з них ще не вибивали визнання.

¹ Попів О. Шкідництво в педагогіці / О. Попів // Рад. освіта. 1930. № 5–6. С. 39–43.

² Там само, С. 41.

³ Попів О. Шкідництво в педагогіці / О. Попів // Рад. освіта. 1930. № 5–6. С. 43.

Володимир Федорович зауважував: „... Я не зовсім погоджуюся з різко класовою політикою Радянської влади, особливо щодо школи. ... Мені здається, що Радянська влада занадто різко й без потреб гостро поставила питання боротьби з релігією, що ці різкі засоби, найбільші в школі, можуть дати зовсім протилежні наслідки. Я проти дуже різких форм практичного виявлення диктатури пролетаріату”¹. Володимир Федорович також визнавав, що в Першій школі „значно більше, ніж потребували шкільні програми, відводилося місця й часу для вивчення Шевченка, Кирило-Мефодіївського братства... Шевченко з’явився перед учнями не пролетарським за суттю поетом, борцем за визволення покріпаченого селянства, а поетом-борцем за національне визволення України, національним пророком України”².

Учителі школи О. Гребенецький, В. Дога, Й. Гермайзе також висловлювали своє незадоволення розвитком освіти в республіці. Але, як свідчить історія розвитку навчального закладу цього періоду, Перша єдина трудова школа була не єдина у визначенні власної моделі розбудови шкільного простору. Вона перебувала серед лідерів і не лише позиціонувала себе як справжня національна школа, але й була такою по суті. Її висока драматична й трагічна доля сильно вплинула на подальший розвиток освіти в республіці й на довгі десятиліття відбила бажання мати власну думку, творчо підходити до справи.

Процесом проти Спілки визволення України було перекреслено життя багатьох людей: і педагогів, і випускників, і учнів Першої трудової досвідної школи імені Тараса Шевченка. Але крізь довгі роки, через процеси, заслання, розстріли,

¹ Цит. за: Даниленко В. Він був „душею школи”. Володимир Дурдуківський / В. Даниленко // Наукові записки: зб. наук, статей Нац. пед. ун-ту ім. Драгоманова. К., 1999. Ч. 4. С. 189.

² Цит. за: Науменко К. Є. Спілка Української молоді у 1923–1929 рр. Історичний нарис / К. Є. Науменко. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://cym.Org.ua/tmp/071207022059C.Htm>.

заборону згадувати навіть прізвища директора, учителів, школа В. Ф. Дурдуківського залишилася в пам'яті своїх учнів.

За даними українських істориків В. Даниленка та А. Кравченко, Першу трудову школу закінчили академік-нейрохірург А. Ромоданов, доктори й кандидати наук Г. Янківська, Г. Зайцева, О. Тертиця, О. Дуб'яга, народний художник України, лауреат Шевченківської премії Д. Нарбут, учений-літературознавець Г. Сидоренко¹.

Ми вже згадували, що частина учнів повторила долю своїх учителів – потрапили за ґрати М. Павлушков, В. Матушевський, Д. Бобир. 18 колишніх учнів Першої трудової опинилися в еміграції, зокрема в США, де брали активну участь у роботі української діаспори (В. Ревуцький – один з провідних знавців українських театрів, автор книги „Нескорені березільці”, Н. Синівська, В. Павловський та його дружина О. Чехович-Павловська – науковці)².

І хоча з тривалою часовою перервою в кілька десятиліть, та все ж Перша українська гімназія та її наступниця – Перша трудова школа імені Тараса Шевченка – повертаються із забороненого забуття в нашу пам'ять і посідають гідне місце серед шкіл, навчальних закладів, якими не просто потрібно нам пишатися, а вивчати, розвивати їх плідні ідеї та методики.

Література

1. Дурдуківський В. Ф. Українознавство в середній школі / В. Ф. Дурдуківський // *Нова рада*. 1918. 26 липня, № 185.

2. Дурдуківський В. Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам'ять Тараса Шевченка / В. Дурдуківський // *Вільна Українська Школа*. 1918. № 7. С. 145–156.

¹ Даниченко В. М. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. М. Даниленко, А. А. Кравченко. К., 2000. С. 63.

² *Див.:* Спогади про Першу українську гімназію в Києві // *Українські вісті*. 20 липня 1986. № 29. С. 2.

3.Дурдуківський В. З практики трудової школи / В. Дурдуківський. Київ: Слово, 1923. Ч. I.; 1924. Ч. II.

4.Дурдуківський В. Ф. Педагогічна діяльність Б. Грінченка / В. Ф. Дурдуківський // Всеукраїнська акад. наук. Історико-філолог. Відділ № 97. *Праці науково-педагогічної комісії*, 1929. Т. I. С. 1–78.

5.Биковець М. Рецензія на книгу „З практики трудової школи” / М. Биковець // *Червоний шлях*. 1924. № 1–2. С. 241–242.

6.Тараненко П. Шкільна практика українського фашизму / П. Тараненко // *Комуністична освіта*. 1932. № 4–5.

7.125 років Київської української академічної традиції. Нью-Йорк, 1993.

8.Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської // *Слово і час*. 1997. № 2.

9.Даниленко В. М. Він був «душею школи» / В. М. Даниленко // *Освіта*. 1997. 3–10 грудня.

10.Наталя Левитська [Спогади про «школу Дурдуківського»] // *Зона*. 1998. № 13.

11.Ревуцький В. По обрїю життя / В. Ревуцький. Київ: Час, 1998.

12.Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. Одеса, 1998.

13.Кравченко А. А. Українська загальноосвітня школа в період визвольних змагань (1917–1920) / А. А. Кравченко. Запоріжжя, 2002.

14.Кравченко А. А. Українська громадська організація Товариство шкільної освіти / А. А. Кравченко // *Вісник зб. наук, статей Над. пед. ун-ту ім. Драгоманова*. 2002. Вип. 2.

15.Марочко В. Тюремні записки педагога Володимира Дурдуківського: сповідь перед стратою / В. Марочко, Гьотц Хілліг // *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1992–1941)*. 2003. С. 265–271.

16. Сухомлинська О. В. Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) / О. В. Сухомлинська // *Українська педагогіка в персоналіях*. Київ, 2005. С. 109–117.

17. Хорунжий Ю. Педагог Володимир Дурдуківський і його школа / Ю. Хорунжий // *Мужі чину: історичні парсуни*. Київ, 2005. С. 232–250.

18. Спогади про Першу українську гімназію в Києві [Електронний ресурс]. *Режим доступу*: <http://www.maidan.org.ua/History/hharkib/lynbolvdrazhevskaja/pesshaukrhimnaziya.html>

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2201, оп. 1, спр. 614. Про Першу українську ім. Т. Шевченка гімназію. 20 арк.

Додаток

Праці В. Ф. Дурдуківського¹

1. В. Павло Граб. Доля. Пересьпіви... “Дрібна бібліотека”, книжочка 18. Львів, 1897. Накладом редакції “Зорі”. Сторін 116 // *Літературно-науковий вістник*. Т. 1. Львів, 1898. С. 202.

2. В. Родосский. Къ неизданнымъ памятникамъ русскаго церковнаго проповѣдничества в XVIII в. // *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Рік IX. Р. 1900, кн. I. Том XXXIII. С. 35.

3. Дурдуковский В. Панков А. А. Упадок православнаго прихода (XVIII–XIX в.). Историческая справка. Москва, 1899. 163 с. // *Киевская старина*. 1900. Т. 68. № 3. Отд. 2. С. 160–162.

4. Дурдуковский В. Панков А. А. Очерк истории западнорусских православных братств. Св. Троицкая Сергиева Лавра. Собственная типография. 1900 год. // *Киевская старина*. 1900. Т. 69. № 5. Отд. 2. С. 95–100.

5. В. Др. Міръ Божій // *Записки наукового товариства імени Шевченка*. Рік XI. Р. 1902, кн. VI, Т. 1. С. 3.

6. Мировець В. [Дурдуківський В.] Наші театральні новини. Допис з Київa. // *Літературно-Науковий Вістник*. Львів. 1902. Т. XVIII.

7. Мировець В. [Дурдуківський В.] Уряд і горілчана монополія. // *Літературно-Науковий Вістник*. Львів. 1902. Т. XIX.

8. В. Литературный Збирныкъ // *Літературно-науковий вістник*. Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 137–138.

¹ Даниленко С. В. Родина Дурдуківських у громадсько-культурному житті України (кінець XIX – перша третина XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 183 с. URL: <http://surl.li/megqq> (дата звернення: 17.06.2024)

9.В. На коляду Руси-Україні оден сніп з гайдамацької ниви // *Літературно-науковий вістник*. Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 139.

10.В. Некрольоги // *Літературно-науковий вістник*. – Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 147.

11.В. Нові газети // *Літературно-науковий вістник*. – Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 224.

12.В. Приятель // *Літературно-науковий вістник*. Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 139.

13.В. Украинськи писни зъ нотамаы // *Літературно-науковий вістник*. Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 139–140.

14.В. Inquisitio rediviva // *Літературно-науковий вістник*. Річник IV. Том XXI. Львів, 1903. С. 215–216.

15.Дурдуковский В. Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовних училищах // *Труды Киевской духовной академии*. 1903. № 9.

16.Мировець В. [Дурдуківський В.] Андриевский А. Об отношении Т. Г. Шевченко к жизни. Одесса, 1903. // *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 4. Отд. 2. С. 65–67.

17.Мировець В. [Дурдуківський В.] Ганна Барвинок (О. М. Кулишева). Оповідання з народних уст. Київ, 1902. XXV, 554 с. // *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 5. Отд. 2. С. 127–130.

18.Мировець В. [Дурдуківський В.] Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Кулиша. Упорядкували: М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Гринченко. – К., 1903. – 278 с. // *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 5. Отд. 2. С. 121–127.

19.Мировець В. [Дурдуківський В.] Енохин С. А. На вику, як на довгий ниви. Елисаветград, 1903. 31 с. // *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 4. Отд. 2. – С. 63–64.

20.Мировець В. [Дурдуківський В.] Загирня М. Мудрый учитель. Оповідання про Сократа. СПб., 1903. 64 с. // *Киевская старина*. 1903. Т. 83. № 10. Отд. 2. С. 47–48.

21.Мировець В. [Дурдуківський В.] Исидор Воробкевич: Некролог // *Киевская старина*. 1903. Т. 83. № 11. Отд. 2. С. 88–91. 135

22.Мировець В. [Дурдуківський В.] К предстоящему юбилею Н.В.Лысенко // *Киевская старина*. 1903. Т. 80. № 3. Отд. 2. С. 148–152.

23.Мировець В. [Дурдуківський В.] Карныло Устыянович: Некролог // *Киевская старина*. 1903. Т. 83. № 11. Отд. 2. С. 85–88.

24.Мировець В. [Дурдуківський В.] Кто робыть, той и мае. Оповідання про Джемса Гарфильда. За людьмы переказав Б. Гринченко. СПб. 71 с. // *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 5. Отд. 2. С. 134–136.

25.В. Нове виданє німецьких народніх пісень // Літературно-науковий вістник.– Річник VII. Том XXV.– Львів, 1904.– С. 181.

26.В. Музей І. Котляревського // *Літературно-науковий вістник*. Річник VII. Том XXV. Львів, 1904. С. 181.

27.В. Праці русинів у чужих мовах // *Літературно-науковий вістник*. Річник VII. Том XXV. Львів, 1904. С. 180–181.

28.В. Робинзонъ // *Літературно-науковий вістник*. Річник VII. Том XXV. Львів, 1904. С. 184.

29.Вол. Д. Доступність осьвіти в Росії // *Літературно-науковий вістник*. Річник VII. Том XXV. Львів, 1904.– С. 63–64.

30.Д-скій, В. [Дурдуківський В.] К вопросу об улучшении путей сообщения в Киеве в конце XVIII в. и об участии в этом деле духовенства. // *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 4. Отд. 2. С. 13–15.

31.Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Опыт составления топографического описания Киевского наместничества в конце XVIII в. [З листування П. Рум'янцева з митрополитом Самуїлом] // *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 5. Отд. 2. С. 57–58.

32.Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795). Т. I (1721–1750) // *Киевская старина*. 1904. Т. 86.– № 7/8. Отд. 2. С. 6065.

33.Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Петров Н. И. Значение Киевской духовной академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII в. К., 1904.– 110 с. // *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 6. Отд. 2. С. 128–130.

34. Д-скій, В. [Дурдуківський В.] Сербские выходцы в Новоросии и их духовенство // *Киевская старина*. 1904. Т. 84. № 3. Отд. 2. С. 106–107.

35. Мировець В. [Дурдуківський В.] Арсень Б. Український словник. 100 пісень з нотами. Одеса, 1904 // *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 6. Отд. 2. С. 132–136.

36. Мировець В. [Дурдуківський В.] Кирилл Неграмотный и Федор Самойленко. Дванадцять чародійниць. Малороссийская опера-феерия. К., 1904 // *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 6. Отд. 2. С. 130–132.

37. Мировець В. [Дурдуківський В.] Павленко-Павлусь Г. Свитла зоря. Харьков, 1903. 64 с. // *Киевская старина*. 1904. Т. 85. № 4. Отд. 2. С. 43–45.

38. В. А. К. Житє, зарібки, організації і т.и. в Пол. Державах // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 259–260.

39. Веселка. Календарь // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 261.

40. Всеволод Гаршин. З війська // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 259.

41. В. Дві клясіфікації // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 267.

42. В. Дивачний проект // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 68–69.

43. В. Заходи коло знесення указу з 1876 р. // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 148.

44. В. Из нашої журналістики // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 69.

45. В. Из нашої преси // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 258.

46. В. Культурність галицьких москвофілів // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 267–268.

47. В. Лев Толстой. Схаменіться! // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 258–259.

48.В. Літературні конкурси і нагороди // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 258.

49.В. М. Грушевський. Спірні питання старо-руської етнографії // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 69–70.

50.В. Новий “очаг” москвофільський // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 68.

51.В. Нові праці про Україну // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 204.

52.В. Осип Маковей. Оповідання // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 70.

53.В. Переклади з української мови // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 149.

54.В. Поезії Григорія Воробкевича // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 70.

55.В. Справа української інтелігенції в програмі Української Народньої Партії // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 261.

56.В. Справоздане посольське д-ра Євгена Олесницького // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 71.

57.В. Твори Леонида Глибова // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 260.

58.В. Український календарь // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 69.

59.В. Утраквизм в гімназії // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 71.

60.В. Ф. Н. Немоловський. Садовина // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 260–261.

61.В. Цензурні реформи і Українці // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 266.

62.В. Ювілей Д. Л. Мордовця // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 264–265.

63.В. Ucrainica в чужих виданнях // *Літературно-науковий вістник*. Річник VIII. Том XXIX. Львів, 1905. С. 72–74.

64.В. Богдан Лепкий. Кара та інші оповідання // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 189–190.

65.В. Досвітні огні // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Львів, 1906. С. 595–596.

66.В. Іван Франко. Притча про сліпця і хромця // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 189.

67.В. Ілюстрований народний календар // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 193.

68.В. Михайло Драгоманов. Козаки // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 390.

69.В. Олекса Стороженко. Оповідання IV. // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 192–193.

70.В. П. Куліш. Листи з хутора // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 391.

71.В. Твори Григорія Квітки-Основ'яненка // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 193.

72.В. Тисяча й одна ніч // *Літературно-науковий вістник*. – Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 392.

73.В. Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське житє // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Книжка I. Січень. Львів, 1906. С. 391–392.

74.В. Ruthenische Geschichten // *Літературно-науковий вістник*. Річник IX. Том XXIII. Львів, 1906. С. 596.

75.Мировець В. [Дурдуківський В.] Життя і твори Віктора Забіли [Додаток: Вірші Віктора Забіли] // *Киевская старина*. – 1906. Т. 93. № 5/6. Отд. 1. С. 88–116, 117–177.

76.Мировець В. (В. М.) [рец.]: З потоку життя: Альманах / Упоряд. М. Коцюбинський і М. Чернявський. Херсон, 1905 // *Нова громада*. 1906. № 5. С. 149–150.

77.Мировець В. (В. М.) [рец.]: Комарова Г. Починок. // *Нова громада*. 1906. № 1. С. 134.

78.Мировець В. [рец.]: П. М. Як збираються і куди повертаються народні гроші. СПб: Видавництво "Праця". 1906. // *Нова громада*. 1906. № 7. С. 145–146.

79.Мировець В. (В.М.) [рец.]: Чернявський М. Перша ластівка // *Нова громада*. 1906. № 1. С. 138.

80.Мировець В. (В.М.) [рец.]: Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.). Київ, 1905. // *Нова громада*. 1906. № 9. С. 139–142.

81.Мировець В. [Дурдуківський В.] Чому нам так сумно згадувати про Шевченка // *Нова громада*. 1906. № 2. С. 63–77.

82.В. Мировець. З щоденника вчителя // *Світло*. 1911. С. 31–41.

83.В. Мировець. З щоденника вчителя // *Світло*. 1912. Третій рік видання. Книжка третя. С. 44–56.

84.В. Мировець. З щоденника вчителя // *Світло*. 1912. № 1. С. 41–46.

85.В. Мировець. З щоденника вчителя // *Світло*. 1912. Травень. Книжка дев'ята. С. 60–67.

86.В. Мировець. З щоденника вчителя // *Світло*. 1912. С. 42–47.

87.Дурдуківський В. Про складання кадрів учителів // *Нова Рада*. 1917. 20 травня, № 43.

88.Дурдуківський В. Біжуче життя й школа: з щоденника вчителя // *Вільна українська школа*. 1918. № 5–6. С. 42–47.

89.Дурдуківський В. Крик болю та обурення // *Нова Рада*. 1918. 11 жовтня, № 185.

90.Дурдуківський В. Матеріали для шкільних ранків і вечірок в пам'ять Тараса Шевченка. Київ, 1918. 16 с.; *Вільна українська школа*. 1918. № 7. С. 145–156.

91.Дурдуковський В. Микола Іванович Петров. ЗУНТШК. 1918, т. 17. С. 5–22.

92.Дурдуківський В. На суд громадянства // *Нова Рада*. 1918. 18 липня, № 117.

93.Дурдуківський В. Плач за дітьми // *Нова Рада*. 1918. 20(7) березня, № 37; Крути. Січень 1918 року: док.; матеріали, дослідж.; кіносценарій / упоряд. Я. Гаврилюк. К., 2008. С. 113.

94.Дурдуківський В. [рец.]: Гоголь Микола. Загублена грамота. Переклад Г. Баришпільського.– Баришполе, 1918 // *Книгар* (Київ). 1918. № 1213. С. 713–714.

95.Дурдуківський В. Українознавство в середній школі // *Нова Рада*. 1918. 26 липня, № 124.

96.Дурдуківський В. Чи справді скривджені? // *Нова Рада*. 1918. 23 липня, № 121.

97.Дурдуківський В. Дитяче шкільне самоврядування. // *Збірник “З практики трудової школи”*. Київ: “Слово”, 1923. Ч. 1. С. 13–32; Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. Київ, 2003. С. 318–330.

98.Дурдуківський В. Наша школа / В. Дурдуківський // *Збірник “З практики трудової школи”*. Ч. I: Теорія та методика.– Київ: “Слово”, 1923. 140 с.

99.Дурдуківський В. Про клубну працю в трудовій школі // *Збірник “З практики трудової школи”*. Київ: “Слово”, 1923. Ч. I. С. 33–49.

100.Дурдуківський В. Шевченківська школа – Шевченкові (з досвіду Київської 1-ої трудової школи ім. Т. Шевченка) // *Радянська освіта*. 1924. № 3–4. С. 37–47; Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. Київ, 2003. С. 311–318.

101.Дурдуківський В. З практики трудової школи / За заг. ред. В. Дурдуківського. Київ: “Слово”, 1924.

102.Д-ський В. Гоголь українською мовою / В. Д-ський // *Червоний шлях* (Харків). 1927. № 7–8. С. 335–346.

103.Дурдуківський В. Жовтень переміг (Українська школа під час денікінщини) / В. Дурдуківський. // *Радянська освіта*. 1927. № 11. С. 63–69.

104.Дурдуківський В. Проект програми для досвідної роботи у справі вивчення ланкової системи праці в трудовій школі / В. Дурдуківський // *Радянська освіта*. 1927. № 1. С. 36–42.

105. Д-ський [рец.]: Сиповський Василь. Україна в російському письменстві. Частина I (1801–1850). УАН. Збірник історико-філологічного відділу, № 58. Київ, 1928. // *Червоний шлях* (Харків). 1929. № 1.

106. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка / В. Дурдуківський. // *Праці науково-педагогічної комісії при ВУАН*. К., 1929. С. 1–77.

107. Дурдуківський В. Переднє слово / В. Дурдуківський // *Всеукраїнська академія наук. Історико-філологічний відділ*. № 97: Праці науково-педагогічної комісії. Т. 1. Київ, 1929. С. 1.

108. Дурдуківський В. Щоденники (1919, 1921–1923) / В. Дурдуківський // *Хроніка-2000*, вип. 72. Київ, 2007. С. 368–484.

Перелік видань серії «Педагогічні републікації»

1. Михайло Кравчук. Вибрані праці. Історія і методика математики / Національний технічний університет України «КПІ», Педагогічний музей України; [упоряд.: Вірченко Н. О., Гайдей В. О., Міхно О. П.]. Київ: НТУУ «КПІ», ПМУ, 2014. 252 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 1). <https://cutt.ly/zesyGV0s>

2. Григорій Гринько. Олександр Шумський: Статті. Промови. Документи / НАПН України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2015. 144 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 2). <https://cutt.ly/n00sCqp>

3. УНДІП на сторінках педагогічних журналів 1926–1976 рр. / НАПН України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2016. 212 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 3). <https://cutt.ly/600sWcM>

4. Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2017. 182 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 4). <https://cutt.ly/CO0sza0>

5. Василь Сухомлинський. Афоризми / Педагогічний музей України; [укладач О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2018. 104 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 5). <https://cutt.ly/M00dp09>

6. Метод проектів в українській школі 1920–1930-х років / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП

Кушнір Ю. В., 2019. 196 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 6). <https://cutt.ly/j00pH06>

7. Шкільні музеї в Україні в першій половині ХХ сторіччя / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 208 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 7). <https://cutt.ly/v00pk0a>

8. Освіта дітей з інвалідністю: педагогічна преса про вітчизняний та зарубіжний досвід (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / Педагогічний музей України; [укладач: О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2021. 300 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 8) <https://cutt.ly/100o1PA>

9. In memoriam: некрологи на сторінках українських педагогічних часописів кінця ХІХ – початку ХХІ ст. (за матеріалами фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України; [укладач: О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. – Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2022. 356 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 9) <https://cutt.ly/k9VcC3U>

10. Ювілеї на сторінках українських часописів ХХ – початку ХХІ ст. (за матеріалами фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України; [укладач: О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2023. 448 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 10) <https://cutt.ly/FesyHPV5>

ЗМІСТ

Від укладача..... 3

Дурдуківський Володимир Федорович 5

ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО

З щоденника вчителя (1912)..... 8

З щоденника вчителя (1912, продовження)..... 18

З щоденника вчителя (1912, продовження)..... 25

Біжуче життя й школа.

З щоденника вчителя (1918) 40

Матеріали для шкільних ранків і вечірок
в пам'ять Тараса Шевченка (1918)..... 48

Шевченківська школа – Шевченкові (1918) 65

Жовтень переміг (1927)..... 78

Педагогічна діяльність Б. Грінченка (1929)..... 87

**СТАТТІ ПРО
ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО**

В. Ф. Дурдуковський (Іваниця Г., 1926).....204

Тюремні записки педагога Володимира
Дурдуківського: сповідь перед стратою
(Марочко В., Хіліг Г., 2003) 207

Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка
– утілення мрій української інтелігенції
(Сухомлинська О., 2010)218

Додаток.....269

Праці В. Ф. Дурдуківського269

Перелік видань серії
«Педагогічні републікації»278

Науково-популярне видання

Серія
«Педагогічні републікації»
Випуск 11

ПРАЦІ
ВОЛОДИМИРА ДУРДУКІВСЬКОГО
У ФОНДАХ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ
(ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Укладач

Олександр Міхно

Науковий консультант

Ольга Сухомлинська

Відповідальний за випуск

Тетяна Рудницька

Коректор

Тетяна Полюхович

Комп'ютерна верстка

Тетяна Березовська

Дизайн обкладинки

Наталія Корнілова

Технічний редактор

Павло Кушнір

Підписано до друку 21 серпня 2024 року. Формат 60x90/16. Папір
офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Cambria.

Умов. друк. арк. 16,28. Тираж 150 прим. Зам. № 655.

Надруковано з оригіналу макету замовника
у Центрі оперативного друку «Документ Принт».

Видавництво ФОП Кушнір Ю.В. Реєстраційне свідоцтво про внесення
суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
серія ДК №5909 від 18.09.2017 р.

Адреса: м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4, 1-й поверх, оф. 114.

Тел. 067 390 20 88, admin@docuprint.co.ua